

НАҒЫ ШЕЈХЗАМАНЛЫ

АЗƏРБАЈҶАН
ИСТИГЛАЛ
МУҶАДИЛƏСИ
ХАТИРƏЛƏРИ

НАҒЫ ШЕЈХЗАМАНЛЫ

А З Ә Р Б А Ј Ч А Н
ИСТИГЛАЛ МҮҶАДИЛӘСИ
Х А Т И Р Ә Л Ә Р И

«Азәрбајчан» нәшријаты
Бакы — 1997

Редактору ВАСИФ ГУЛИЈЕВ

Китабын чап олунмасына мадди вә мә'нәви көмәклик кәстәрмиш Ханлар Наһыјевә, Акиф Рафијевә, гејрәтли Кәнчә зијалылары Вердијев Вагиф Чананкир оғлуна вә Әлијев Расим Заһид оғлуна миннәтдарлығымызы билдиририк.

Ш 56 (97)

Нағы Шејхзаманлы. «Азәрбајҗан Истигғал мүчадиләси хатирәләри»—Бакы, «Азәрбајҗан» нәшријаты, 1997. — 176 сәһ.

4804000000--056(97)

Ш М 670(07)—97 56 (97) Сифаришлә

© «Азәрбајҗан» нәшријаты,
«Шуша» ширкәти, 1997.

Нағы бәј Кејкурун (Шејхзаманлы) Азәрбајҗан Демократик Республикасынын сијаси хадимләриндәндир. 1883-чү илдә Кәнчәдә дүнјаја кәлмишдир. Азәрбајҗан һөкүмәтинин әкс-кәшфијат идарәсинә әввәлчә Нағы бәјин бәјүк гардашы Мәммәд Бағыр Шејхзаманлы (1880-1920) тә'јин олунмуш, 1919-чу илин августунда өз хаһиши илә вәзифәсиндән азад олунандан сонра бу вәзифәни онун кичик гардашы Нағы бәј Шејхзаманлы тутмушдур. Демократик Азәрбајҗан һөкүмәти деврилдикдән сонра Нағы бәј Түркијәјә мүнәчирәт едир, бурда Кејкурун сојадыны гәбул едир, мәтбуатда Азәрбајҗан истигғалијјәтинин сәһифәләрини ишығландыран јазыларла чыхыш едир. Онун 1963-чү илдә Истамбулда дәрч олунмуш «Дәрдләшмә» адлы китабында Азәрбајҗан истигғалијјәтинин фәчиәви тәлејиндән тә'сирли бир диллә сөз ачылмышдыр. 1964-чү илдә Истамбулда Нағы бәјин даһабир китабы «Азәрбајҗан истигғал мүчадиләси хатирәләри» адлы әһатәли әсәри чыхыр. Китабын өн сөзүндә вә киришиндә мүәллиф мөвзусуну ачыглајыр, Азәрбајҗанын мүстәғиллик уғрунда мүбаризә тарихинә гыса нәзәр салыр. Азадлыг һәрәкәтымызда Кәнчәнин јерини мүәјјәнләшдирир. Сонракы фәсилләрдә «Дифаи» партијасынын јарадылмасы вә башга мәсәләләр ишығландырылыр. 1917-чи ил рус ингилабынын Гафгазијада әкс-сәдасы, илк мүстәгил Азәрбајҗан чүмһуријјәтинин гурулмасы Нағы бәјин тәсвириндә китаблара әсасланан бир тарих дејил, онун өзүнүн иштиракчысы вә шаһиди олдуғу һадисәләрин чанлы, конкрет салнамәсидир. Кәнчә Азәрбајҗан чүмһуријјәтинә Түркијәнин јардымына тә'мин етмәк үчүн Түркијәјә кәндәрилән Нағы бәј ордакы јүксәк һакимијјәт даирәләриндә Тә'ләт пашајла, Әнвәр пашајла кәрушләриндән марағлы, бу жүн үчүн дә ибрәтамиз олан фактлар кәтирир. һәмин вахтда Түркијәдә олан мәшһур публисис-тимиз Әмәр Фаиглә фикир ихтилафлары, мүбаһисәләри вә сонда һәр икисинин ејни бир гајә јолунда бирләшәрәк сәми-ми мүнасибәтләри һағгында сәһифәләри һәјәчансыз охумаг мүмкүн дејил. Китабда «Азәрбајҗан Чүмһуријјәтинин сүгуту сәбәбләри» адлы бир фәсил дә вар. Мүәллиф Нәсиб бәј Ју-сифбәјли илә кәрушләриндән, о чүмләдән, сон кәрушләриндән дә әтрафлы данышыр, бу көркәмли дөвләт хадиминә јүксәк тижмәт верир. О јазыр: «Нәсиб бәј мәрһум, мәшһур Исмајыл бәј Гаспралынын гызы Шәфигә ханымла евләнәрәк аилә гурмуш вә бир мүддәт Бағчасарајда галараг «Тәрчүман» гәзетини ифадә етмишдир. Нәсиб бәј гәзетчиликдән башга, «Тәслим» адлы мөвзусу әски үсүл мәктәб мүәллиминин мәғ-

лубийјетини һекајә едән мәфкурәви бир роман да јазмыш, Азәрбајчан әдәбијатында дехи бир из бурәхмышдыр».

Китабын бир фәсли күрчүләрлә мүнәсибәтләримизә, бир фәсли ермәниләрлә мүнәсибәтләримизә һәср едилмишдир.

Доғрусуну дејим ки, Нағы бәј Кејкурун китабында бабам Әләкбәр бәј Рәфибәјли һағгында верилән гижмәтли мә'луматлар, онун бәјүк һәрмәтлә јад едилмәси мәни фәрәһләндирир вә гүрурландырыр. Узун илләр һәгиги хидмәтләри вә ишләри кизләдилмиш, өрт-басдыр едилмиш бабаларымын фәалијјәтләри һағгында инди-инди ашкарланан һәр бир фәкт, һәр бир мә'лумат мәнимчүн сон дәрәчә гижмәтлидир. Јери кәлмишкән, бу күнләрдә таныш ола билдијим башга бир китабда да Әләкбәр бәј һағгында сөzlәрә раст кәлдим. Түркијәдәки Азәрбајчан мүнәсирләриндән һүсәјн Бајгаранын «Азәрбајчан истиглал мүчәдиләси тарихи» адлы китабында (Истамбул, 1975) Әләкбәр бәј һағгында бу сөzlәр јазылыб:

«Әләкбәр бәј Рәфибәјли Кәнчәнин танынмыш аиләсиндән олан һәсән бәјин оғлудур. Габагчыл көрүшлү вә ачыгфикирли адам олан һәсән бәј о дөврдә халгын мүтәәссиб вә фәнәтик диндар дурумунә бахмәјарағ, оғлуну Кәнчәдә русларын кечмиш олдуғу прокимназија адлы мәктәбдә охутмушдур. Бу мәктәби битирән Әләкбәр бәј мүхтәлиф дөвләт вәзифәләриндә чалышдыгдан сонра Ағдаш пәјмағамлығындан тәғәүдә чыхмышдыр. Бундан сонра Әләкбәр бәј бүтүн өмрүнү вә енержисини јурду вә халгынын мәдәни, економик, социал вә политик галхынмәсына һәср етмишдир. һәм мә'мур олдуғу заман вә һәм дә тәғәүдчү олдугдан сонра һәрәкәтләриндә чох дүрүст вә мәрд давраһан Әләкбәр бәј халгын нәзәриндә бир рәһбәр мөвгәји газанмыш вә һәр заман сајылмыш, сөзү ешидилмиш вә кечмишдир. 1920-чи илдә рус болшевикләр Азәрбајчаны ишғал етмәдән 2—3 ај өнчә 80 јашында Кәнчәдә өлмүшдүр. Кәнчә гызыл руслар тәрәфиндән ишғал едилдији заман Кәнчә валиси олан доктор Худадат бәј Рәфибәјли күлләләнмишдир. Әләкбәр бәјин чағдашларындан ешитдијим мәзијјәтләри сајмагла битмәз. Вәтәнпәрвәр бир халг лидери имиш. Милли мүбаризәнин жүрүдүлмәсини өз үзәринә алмыш вә Кәнчә халгына олдуғу гәдәр бүтүн Азәрбајчан халгына чох хидмәтләр кәстәрмишдир. Кәнчәдә Дифаи фиргәси гурулдуғу заман фиргәнин башчылығыны үзәринә алмыш вә јухарыда дедијимиз кими, Кәнчәдә ермәниләрә гаршы үстүнлүк газанан бир дәхили савашы чәсарәтлә идарә етмишдир. Совет рус

идарәләри белә, азәри халг гәһрәманларынын адынын унутулмәсы үчүн әлләриңдән кәләни етмәкдәдирләр. Бу сәбәблә Азәрбајчанда Әләкбәр бәј кими јүлгәләрчә кишиләрин хәтирәләри адсыз шәһидләр арасына гатылмыш вә гејб олмушдур».
(Кәстәрилән әсәр. сәһ. 136).

АНАР.

НАҒЫ ШЕЈХЗАМАНЛЫ

Азербайжан Демократик Чүмһуријјәтинин әмнијјәт мүдири (Нағы Кејкурун) Шејхзаманлынын Түркијәдә 1964-чү илдә чап олунмуш «Азербайжан истиглал мүчадиләси хатирәләри» китабы 23 әј јашамыш мүстәгил дәвләтимизин фәалијјәтинин, тарихинин бә'зи сәһифәләринин арашдырылмасы үчүн сон дәрәчә әһәмијјәтли бир сәнәддир. Нағы вә Мәммәд Бағыр Шејхзамановлар АДЧ-нин јарадылмасында вә фәалијјәтиндә мүһүм рол ојнамыш шәхсијјәтләрдир. АДЧ парламентинин үзвү олмуш Мәммәд Бағыр 1920-чи илдә чеврилиш заманы күлләләнмиш, Нағы бәј исә Фәтәли Хан, Хәлил бәј, һәсән бәјлә бирликдә Тифлисә гачмышдыр. Фәтәли ханла һәсән бәј өлдүрүлдүкдән сонра о, Хәлил бәјлә Истамбула гача билмишди...

Истамбулда Зәһрә ханымын евиндәки көрүшүмүзүн биринчи күнү Нағы бәјин Түркијәдә јашајан оғлу Јавуз Кејкурун вә Ајдын Арран да кәлмишди. Мәнимлә чәкилишә кәлән әмәкдашларын вә «Заман» гәзетинин ишчиләринин саатларла кәзләмәјә вахты олмадығыны һисс едиб Јавуз бәјлә әјрычә сөһбәт үчүн вахт тә'јин етмәсини хаһиш етдикдә—«Чаным нә данышырсан, мән сәни бурахмам. Сән ији чочугсан, әски кишиләрин һәпсини таныјорсун. Онларын мәзарыны Истамбулда бәндән башга, билән јох. — деди. — Мән кәзлүјорум, сөһбәтини гуртар». Јавуз бәј Зәһра ханыма вердим суаллара диггәтлә гулаг асырды.

— Аллаһ евини јыхсын русларын! Јазыг бабалар һәпси гүрбәтдә «вәтән-вәтән» дејә-дејә чан вердиләр. Хәлил бәј, Шәфи бәј, Мустафа Вәкилов, һүсејнгулу Хан, заваллы бабачығым... нәләр чәкдиләр. Нечә илләр гыша одун алмадылар— кедирик—сөјләдиләр.

Атам заваллы анасынын өлүмүндән он ил сонра хәбәр тутду—дејә Јавуз бәј кәдәрлә сөһбәтә башлады.

О, данышдыгча һисс едирдим ки, мәнә лазым олан јанғылы, вәтән һәсрәтини гәлбиндә јашадан сојдашымы тапмышам. Өзү дә Азербайјанда дејил, Түркијәдә доғуланы.

— Дүнјадә бабамдан башка бир аркадашым јох, гардашым Саләһ Кәнчәни белә онун гәдәр севмијорум (Саләһ Кәнчә Америкада јашајыр. Зејнәб Ханларованын хатирәләриндә мә'лумат верилиб). Нечә ил бундан габаг ону мүаличә үчүн Америкаја апардым. Бирдән-бирә һалы хараблашды. Аллаһа, Имамзәдејә јалвардым, бабама мөһләт диләдим. һәкимләр өләчәјини сөјләмишдиләр. Сөһәрәдәк јалвардым. Ону көтирмәјә дөрд мин доллар пул'лазым иди. Сағалсајды, мин доллар кәтирә биләрдим. Мәндә о гәдәр пара јох иди. Әлачсыз галмышдым. Имамзада нәләми ешитди. Сөһәрә јახын бабам кәзләрини ачды. Анам заваллычыг Бақы саһибкарларындан Гулубәјовларын гызыјды. Атам Түркијәдә кәләндә Бақыда галыбмыш. 1924-чү илдә мүһачирәтдәки әзәриләрин өвладларынын, аиләләринин бирләшмәсинә ичазә верилир. Атам анамдан хаһиш едир, мәктүб көндәрир ки, Истамбула кәлсин. Дајым анамдан кедиб-кетмәмәсини сордугда—«Мүтләг кетмәлијәм, Нағыдан әјры дөзәммәрәм». — дејир. О, Бақыдан чыханда рус дајәси ону бурахмајыб, онунла кәлиб. Олдугча е'тибарлы, хошхасијјәтли гадын иди. Истамбулда һәми ону севәрди. О да Вәтән үчүн дарыхырды. Нечә дөфә гардашым Саләһ гунағында Таксимдәки рус сәфирлијинә кедиб, онлара сөјүрдү. — Аллаһ евини јыхсын, бизи јурдумуздан, евимиздән әјырдыныз! — дејирди. Сонра ону Канададаки гоһумлары арајыб тапдылар. Гоһумлары чох зәнкин иди. Бизи дә апармаг истәјирди. Бабам, нәһәјәт, ону зорла јола салды. Бу јახынларда рәһмәтә кедиб. Бабалар бизим јанымызда чох данышмаздылар. Анчаг һәр дөфә Кәнчә, һачыкәнд, Лемсә булағы, Көј-көл, Имамзада дејир, һәсрәтлә гүрбәтдән вәтәнә бахырдылар. Дајыларымы 37-дә Сибирдә күлләләјибләр. Мән дә ки, көрүрсән, бир кимсәм јох, һеч кимә дајы демәдим, әми демәдим. Беләчә дә 65 јаша чатдым.

Јарым саатлыг јолу Јавуз бәјлә нечә кәлдијими унутдум. Фәрикәјдә гәбристанлыға чатырыг. Гәбирләр баһалы мәрмәрдән олмаса да, һәр јердә сәлигә-саһман һисс олунур. Әввәлчә һүсејнгулу ханын, сонра Әһмәд Аға оғлунун вә оғланларынын, Нағы бәјин, Хәлил бәј Хасмәммәдовун гәбирләрини зијарәт едирик. һүсејнгулу ханын јанында Вәлијә ханым Чәһанжирбәјлинин мөзары вар. Бүтүнүкдә Гәбристанлыг да 15 әзәри-түрк мүһачири дөфн олунуб.

Һәмин күн зијарәтдән сонра Јавуз бәјин евинә кәлдик.

Јавуз бәј атасынын ики китабыны мәнә бағышлады. һәр адама вермәрәм, — деди. — Бирини дә Ајдына вермишдим ки, Анара көндәрсин.

... Нағы Кејкурун 1967-чи илдә вәфат едиб. Оун өлүмү мүнәсибәтилә «Азәрбајчан» мәчмуәсиндә бөјүк некролог дәрч олунуб. Некрологдан бир нечә сәтри олдуғу кими төгдим өдирәм: «Нағы бәј, Нәсиб бәј Јусифбәјли, һәсән Аға-оғлу, Әләкбәр бәј Рәфибәјли, Худадат бәј Рәфибәјли, Әһмәд Чавад кими вәтән вә милләт фәдаиләринин мүнһитиндә милли вә сијаси тәрбијәсини көрмүш шәхсләрдән иди».

ХАНЛАР БАЈРАМОВ

ӨН СӨЗ

Өзиз охучуларыма төгдим етдијим хатирәләримин өн мүһүм сајдығым тәрәфи Азәрбајчан истиглал мүчадиләси дөврүдүр. Бу мүчадилә дөврүнүн бөјүк бир писми кизли шәкилдә баш вердији үчүн өз маһијјети илә мөтбуатымызда әкс олунмамышдыр. Сөһбәтимизин мөвзусу бу мүчадилә 19-чу әсрин өввәлләриндә Азәрбајчан халғларынын сүгүтундан сонра башламышдыр. һәр һансы бир дәвләт вә јахуд милләтдән јардым вә дајаг көрүнмәдән мәдәни дүнја гаршысында милли мүбаризәмизи мүдафиә едәчәк нә бир нүмајәндәси вә нә дә бир јајан органы олмадан тәшкил олунан бу мүчадилә мүәјјән бир програм дахилиндә һәјата кечирилмишдир. Мәс.: Бунун үчүн мүчадиләнин тоглу тарихи јазылмамышдыр. Бу мүчадиләнин сүр'әтлә инқишафы 1905-чи ил Русија ингилабы илләрилә растлашыр. Чарлығын мүстәбид идарәси алтында галмасына бахмајараг, Азәрбајчан жизли тәшкилатча гүввәтли иди. Чарлыг анчаг ордуја вә мө'мур тәбәгәсинә архаланырды. Азәрбајчан мүчадилә тәшкилатынын дајағы илә һүммәт дөврүнү керидә гојан, милләт дөврүнә гәдәм гојмуш вә милли мүбаризәсинә сәдагәтлә сарылан халг гүввәтлијди, бир халг ки, тәк бир ишарә көзләјирди. Көзләнилән бу ишарә дә 1917-чи илин февралында јетишди. Чар деврилди, императорлуг чөкдү вә рус халгы да өз чарына аиләси илә бирликдә диван тутду. Азәрбајчан истиглалчылары илдырым сүр'әтилә һүчума кечдиләр вә рус гүввәләрини тәрксиләһ едәрәк рәһбәрлији әлләринә алдылар. Кәнчәдә милли һакимијјәт гурулду. Бу фөвгәл'адә һадисәләр дә мөвчуд шәраитин үзүндән мөтбуатда әкс етдирилмәди. Хатирәләримдә көрүлчәји кими, Кәнчәдә гурулан милли һакимијјәт Бакыда гурулмады. Бакыда игтидары вә рәһбәрлији дүшмәнләримиз әлләринә кечирдиләр вә Ленинин Москвасына бағладылар. Бакыда милли мәсәләмизи мүдафиә едән бүтүн гәзетләр вә јајанлар сүсдурулду. Мәтбәәләрин ишчиләри арадан көтүрүлдү. Азәрбајчан истиглал мүчәддиләсинин ағырлығы бүтөвлүклә Кәнчәнин үстүнә дүшмүшдү. Гыса бир мүддәтдә тәһлүкәсизлик, асајиш бәрпа олду вә мәмләкәт милли кадрлар әлијлә идарә едилмәјә

башланды. Истиглалчылар жалныз һәрби чөһәтдән өзләрини зәиф көрдүкләриндән гардаш түркиядән ярдым истәдиләр вә алдылар. Бирликдә Азәрбајчаның пайтахты Бакыны дүшмәндән тәмизләдиләр.

1906-чы илдә депутатларымыз азәрбајчанлылардан да рус ордусуна әскәр алынмасы үчүн бир тәклиф вермишдиләр. Чар идарәси исә бизләрә е'тимад етмәдикләри үчүн бу тәклиф рәдд едилди. Шүбһәсиз ки, бу тәклиф гәбул олунсајды, азәрбајчанлылар да дикәрләри кими һәрби тә'лим вә тәрбијә көрмүш олачаг, һәрби бир кадр јетишдириләчәк вә лазым олдугда мүһүм рол ојнамыш олачаг иди. Мәсәлән, һадисәләрин кедишиндә Бакида милли һакимијјәт дәрһал гурула биләчәк иди вә чүмһурияјјәти е'ланымыз бир ил кечикмәјәчәк иди.

Бүтүн мүгәддәрәтыма инандығым кими она да инанырам ки, нә рус вә нә дә гурулачаг бу вә ја дикәр режим Азәрбајчанда әсаслы олараг ујғунлашмајачаг вә јашамајачагдыр. Истиглал фикрини вә иманыны бүтүн инанчымызга үстүн тутан Азәрбајчан халгы јенидән там истиглалына говушачагдыр. Мәним фани вүчүдүм вә һәсрәт долу көзләрим о хошбәхт күнү ола билсин көрмәјәчәкдир, Анчаг она инанырам ки, кечмишиндән даима ифтихар дујулан халгымыз бу кичик әсәрими өләндә рәсмләрлә бәзәјиб јенидән чап етдирәчәк, бу дастан долу шанлы кечмиши өјрәнәчәк вә јүрдүн истиглалы уғрунда фәдакарча чалышмыш бабаларыны миннәтдарлыгла хатырламаг габилијјәтини көстәрәчәкдир.

Әзиз охучуларым. Бу милли мүбаризәјә чох әмәк сәрф олунмуш вә бу јолда чох ганлар төкүлмүшдүр. Бүтүн бунлар истиглал јолунда апарылан мүчадиләләрдә олан шәјләрдир. Амма нә едәк ки, шәраитин ағырлығы вә имкансызлығы үзүндән бизим мүчадиләмиз олдугча чәтин кечмишдир. Бу сәтирләрлә тарихимизин истиглал мүчадиләси дөврүнә бир парча ишыг тута билдикдә өзүмүзү хошбәхт сајачаг вә милли идеала кичик бир хидмәтимиздир ки, затән истәдијимиз дә бундан башга бир шәј дејилдир.

КИРИШ

19-чу әсрин әввәлләриндә рус чар империализми Азәрбајчан халгларыны ишғал етмәјә башламыш, бу иши он ил әрзиндә баша чатдырмышдыр. Ишғал едилән халглар өзләринә һеч бир һагг верилмәдән рус императоруна бирләшдирилмишдиләр. Бунлар Баки, Кәнчә, Гарабағ, Шәки, Ширван, Загатала вә Ләнкәран ханлыглары илә дикәр бир нечә кичик ханлыгдыр.

Азәрбајчан ханлыглары вахтында өз араларында бирлик јаратмамышлар, бу сәбәбдән дә рус империализми онлары бир-бир ишғал едә билмишдир. Анчаг башларына кәлән бу фәлакәтдән сонра бу ханлыгларын халглары илә бирликдә руслара гаршы амансыз бир мүчадиләјә кирмишдиләр. Динләри, дилләри, адәт вә ән'әнәләри бир олан фәлакәтзадәләр тез анлашдылар, бирләшдиләр вә бир варлыг олараг ортаја чыхдылар.

Руслар ән чәтин мүчадиләни бу ханлыглардан Кәнчә ханлығы илә етдиләр вә бөјүк итки вердиләр. Рус ордуларынын команданы кенерал Сисианов Кәнчә ханы Чавад хана тәһгир-едичи ултиматумлар верир вә Чавад ханын руслара гаршы вурушмасыны чибинлә дөјүшүн мүчадиләсинә бәнзәдәрәк «Кәл тәслим ол. Император сәни әфв едәр,»—дејирди. Чавад хан исә инадла мүбаризәни давам едәрәк: «Мән өлмәдән сиз Кәнчәјә кирмәјәчәксиниз, Кәнчә галасыны ишғал етмәјәчәксиниз,» — чавабыны верирди. Нәтичәдә мүһасирәнин мүвәфәғијјәтсизликлә битәчәјини анлајан руслар шәһәри тә'мин едән чајын истигамәтини дөјишдирдиләр. Бир тәрәфдән ачлығы, сусузлуғ, дикәр тәрәфдән ағыр топларын дөјүшү вә сонучда руслар Кәнчәјә кирә билирләр. Анчаг Чавад ханын дејији кими, Чавад хан вә оғлу шәһид дүшдүкдән сонра.

Шәһәрә кирән вәһши рус әскәрләри гаршылашдылары һәр чанлыја мәрһәмәтсизчә гәтл едирләр. Бу, рус чарынын өзләри үчүн гәбул олунан зәфәр һаггыдыр. Мүһасирә вахты шәһәрдәки гочалар, хәстәләр вә ушаглар Кәнчәнин бөјүк мәсчидинә сығынмышлар. Нөвбә мәсчидә кәлир. Анчаг мәсчидин гапысында рус әскәрләрини русча билән бир гоча гаршылады вә онлара: «Бура казарма дејил, Аллаһын евидир. Бурада

жалныз ибадәт едирләр. Бураја силаһла кирмәзләр. Ичәридә го- чалар, хәстәләр вә ушаглар вар. һамысы Аллаһларына сы- ғынмышлар. Мәрһәмәт едина, — дејир. Әскәрләр әввәлчә го- чаны елдүрүр, сонра ичәри кириб чамааты ғылынчдан кечи- риләр. Мәсчидин ганыны тәмизләмәк үчүн бир һәфтә вахт кедир. Будур рус мэдәнијәти... Шаирләр тәрәфиндән Кәнчә ханлығы вә онун гәһрәмән лидери Чавад хан үчүн јазылан мисралар индијәдәк бүтүн Азәрбајчан халгынын өзбәриндә- дир. Шаир Газахлы Дәлибозун дастанынын сон мисрасы бе- ләдир:

«Елә ки, Чавад ханы вурдулар, санки ғырылды белі Кән- чәнин».

Бөјүк тичарәт јоллары үзәриндә, зәнкин вә мүсбәт бир еразидә гурулмуш олан Кәнчәнин чох гәдим дөврләрдә игти- сади чәһәтдән хәјли инкишаф етмиш олдуғу көрүлмәкдәдир. Кәнчәлиләрин чәнкавәрликләри вә шүчаәтләри дә мәшһур- дур. 1221-чи илдә монголлар илк дөфә олараг Кәнчә гала диварлары өнүндә көрүндүкләри заман гәһрәмәнлыглары илә танынмыш олан бу шәһәрә јанашмаға чүрәт етмәмиш вә әл- дыглары ғызыл вә күмүш илә кифәјәтләнәрәк чәкилиб кет- мишдиләр. 13-чү әсрин ермәни тарихчиләриндән кәнчәли Ки- ракос гәјд едир: «Монголлардан гачараг Азәрбајчана кәл- лән Харәзмшаһ Чәләләддин, сон Илдәкизләрдән өзбәк ханы, Тәбриздән гачараг сығынмыш олдуғу Кәнчәни зәбт етди. Ан- чәг бу һадисәдән бир нечә ил сонра кәнчәлиләр үсјән едәрәк шәһәрдәки Харәзмшаһлары кәсдиләр. Бунабахмајараг Чәлә- ләддин 1231-чи илдә үсјаны јатырдыгдан сонра 30 нәфәрдән ибарәт олан башчылардан башга һеч кәсә тохунмады вә әс- кәрләринин шәһәри талан етмәләринә ичазә вермәди». Кән- чә 14-чү әсрин сонунда Бөјүк Тејмура бојун әјмәмиш вә тәс- лим олмамышды. Кәнчәли Киракоса көрә, Чәләләддиндән сонра ики дөфә Азәрбајчана кәлән монголлар 1235-чи илдә кәнчәлиләрин силаһлы мүғавимәтијә гаршылашдылар. Бир һәфтә мүһасирә алтында галан шәһәрин дүшәчәјини анлајан әһали дүшмән әлине кечмәсин дөјә, јурдларыны атәшә тут- дулар. Јандырыласы нә варса, јандырдылар. Бундан һиддәтлә- нән монголлар да әһалини ғылынчдан кечирдиләр.

Азәрбајчан чүмһуријәтинин кечмиш Истамбул елчиси Јусиф Вәзирли 1920-чи илдә Истамбулда нәшр етдији «Иггиса- ди, тарихи вә чоғрафи Азәрбајчан» адлы китабынын 24-чү сә- һифәсиндә «Кәнчә халгы гәдим тарихдән бәри һүрријәтинин мүдафиә вә мүһафизә илә мәшһурдур. Күрчү истила һәрәкә- тинә гаршы мүғавимәт көстәриб, мәрданә савашларда рәша- дәт көстәрән Кәнчә вахты илә Чинкиз ханын да нөзәринә өзү-

ну чәлб етмишдир. Чинкиз ордулары Гафгазы дармадағын едәркән Кәнчәјә тохунмадылар. Мәрданә вә гочаг халга ри- јәт онларын адәтиндән иди. Кәнчә милли тәшкилаты илә Азәрбајчан биринчилик газанмыш бир шәһәрдир. Азәрбајча- нын истиглалы јолунда бөјүк рол ојнајан шәхсләрин әксәријә- јәти Кәнчәдәндир. Кәнчә Шейх Низаминин вәтәниди. Түрбәси орададыр»,—дејилір.

Инди кечәк Кәнчәнин руслар илә апардығы вә шаһиди олдуғум истиглал савашына. Русларын 1803-чү илдә Кәнчәдә истиглал заманы халга етдикләри зүлм вә вәһшилији ғыса да олса јухарыда гәјд етмишдик. Тарихи бир һадисәни дә анла- дыб бу сөһбәти гуртараचाғыг. Рус тарихинин билдирдијинә кө- рә, Чавад хан Кәнчә галасынын гүлләсиндә шәһид едилмиш, мү- зәффәр рус забитләри Чавад ханын өлүсүнү көрмәк истәјир- ләр. Гала гүлләсинә чыхдыглары заман көрдүкләри мәнзәрә: Бир тәрәфдә силаһлары әлләриндән алынмыш азәри әскәр- ләри. Бу әскәрләрдән бириси ханына вә ханзадәсинә сон еһ- тирам дурушундадыр. Бу вахт забитләр илә гала гүлләсинә чыхан бир рус сержанты Чавад хана сөјүр, чәсәдә бир ғылынч зәрбәси вурур. Еһтирам дурушунда олан әскәр, силаһсыз ол- дуғуну билдији һалда, еһтирам дурушуну бурахыр вә әлләријә- лә рус сержантынын боғазындан јапышыр. Мүчадилә сонунда икиси дә чансыз јерә сәрилирләр. Рус сержанты әскәрин полад бармагларынын гопардығы хиртдәјиндән, әскәр исә сержанты боғунчаја гәдәр дикәр руслардан алдығы зәрбә- ләрдән. Бу һадисәни рус тарихчиси «Гәһрәмән сержантымызы Чавад ханын чани нәфәри боғараг өлдүрдү»,—дејә изаһ едир.

Будур рус мэдәнијәти...

Русларын Кәнчә вә Азәрбајчан халгына етдикләри вәһши- лик вә гәддарлыг унутулмајачаг гәдәр ағырдыр. Кичик јашлы кәнчәли ушаглар бөјүкләрдән, јашлылардан, халг шаирләри тәрәфиндән сөјләнмиш дастанлардан бу һәгигәтләри өјрәнир- ләр вә о јашда руслара нифрәт етмәјә башлајырлар. Бундан башга халгымыз һеч бир заман руслара исинмәмиш, онлара даима нифрәт вә кин долу нөзәрләрлә бахмышдыр. Өзләринә күвәнән кәнд чаванлары бир фүрсәт тапыб рус јандармала- рыны өлдүрүр, сонра да силаһларыны алыб даға чыхардылар.

Кәнд чаванларынын бу һәрәкәтләриндән сонра рус ида- рәчиләрилә амансыз бир мүчадилә башлады. Халгымыз һүр- ријәти сечән бу чаванлара «гачаг» адыны вермишди. Онлар өлдүләр, өлдүрдүләр. Шәһрәт газандылар. Гачаглар русла- рын көзләрини горхутдулар. Шаирләримиз онлар һағында дастанлар јаздылар вә халг ағыздан-ағыза долашан бу дас- танлары өзбәрләди. Кәнчәнин дағлары, дүзәнликләри гачаг-

лар илэ долду. Һәр кәндчинин еви онларын јатағы олду. Кәнчәнин чаванлары бирләшдиләр. Жандарм алағы һансы бир гачағын үстүнә кетмәјә һазырланса, кәнчләр гачаға дәрһал хәбәр верирдиләр.

Шүбһәсиз ки, о заманлар Азәрбајчанын һәр тәрәфиндә амансыз бир истиглал мүчадиләси варды. Анчаг биз бурада јалныз Кәнчә әтрафында чәрәјан едән һадисәләрдән сөһбәт ачаҗағы. Мүчадилә өзүнү һәр сәһәдә көстәрирди. Кәнчә зијалылар да мәнсулдар мүчадилә апарырдылар. Тарихи јазылмамыш бу мүчадилә узун илләр давам етди. Азәрбајчан халгынын көзләдији о вахт да һәр һансы бир гүввәнин русларла мүһарибәјә кирмәси иди. Бу гүввә шейтан да олса, ону өзүмүзә мүттәфиг сајыб јардым едәчәјдик. Нәһајәт, бу көзләдијимиз дә керчәкләшди вә исми, чисми бизләрә намә'лум олан кичик јапон милләти руслар илә мүһарибәјә башлады.

Мәсафә бизләрә узаг олдуғундан мүһарибәдә иштирак едә билмәдик. Едә билдијимиз тәк шейләримизи һавәја галдырыб Улу танрыдан јапонлара јардым диләмәк. Танрынын көмәјилә јапонлар руслары дәннәздә вә гуруда дармадағын етдиләр. Рус чәһһәсинин мәһви мәркәзи сарсытды. Бүтүн социалист партијалар рус чар идарәчилијинә гаршы галхдылар. Гејри-рус, мәнһум милләтләр рус мәркәзиндән ајрылмаға галхмышдылар.

Руслар бү кедишин сонунун өвләри үчүн бир фәлакәтлә нәтичәләнәчәјини билирдиләр. Бунун үчүн јапонларын ағыр контрибусијасыны е'тиразсыз гәбул етдиләр. Сонра да дөвләт мәркәзинин сарсынтысыны арадан көтүрмәјә чалышдылар. Бу јолда да һәр чүр гануни вә гејри-гануни тәдбирләрә әл атдылар. Илк иш олараг да мәркәздәки шовинист руслары јәһудиләрин үстүнә салдылар. Русиянын бир чох јериндә јәһуди гырғыны тәшкил етдиләр. Тарихдә мисли көрүнмәмиш бир јәһуди гырғыны төредилди. Рус милләтинин һәр бир синфи—монархисти, социалисти бү гырғына гатылды.

Рус чар идарәси мәркәздә мөгсәдинә наил олмушду. Рус милләти Русиянын мәркәзи вә әтрафындаки синфи мүчадиләни үнүдүб, јәһуди гырғыны илә мәшғул олмаға башламышды. Анчаг чар идарәсинин бөјүк бир нараһатлығы варды: Азәрбајчанын үсјаны вә хүсуси илә әввәлчә Кәнчәјә едилән зүлмүн интигамыны кәнчәлиләрин алмаға галхмағлары. Бу нараһатлыгла башлајан чар идарәсинин јаратдығы фәчиәнин икинчи пәрдәси Азәрбајчанда ојнанылмаға башланды. Кәнчә вилајәтинин Гарабағ гөзасынын мәркәзи Шушада ермәниләр түркләрин үзәринә салдырылды. Шушада јерләшән рус дивизијасы командири кенерал Каласчапов ермәниләрин түркләрә удузмағларыны көрүнчә дивизијасында олан ермә-

ни әскәрләрини мүлки либас кејиндириб дөвләт түфәнкләри илә ермәниләрин көмәјинә көндәрди. Бундан сонра Кәнчә чамааты да Шушадаки гардашларына көмәк етмәјә башладылар. Вәзијәтдән хәбәр тутан чар идарәси вахт итирмәдән ермәни-түрк гырғыныны Кәнчә шәһәриндә дә тәшкил етди. Бунула да кифајәтләнмәјәрәк ејни атәши Азәрбајчанын пәјтахты Бақыда да көрүкләди. Азәрбајчанын һәр тәрәфиндә ермәниләр түркләрин үзәринә салдырылмыш, анчаг һәр јердә дә мәғлуб олмушдулар.

Азәрбајчан тарихи бојунча ермәниләр түркләрдән чәкинмишләр, онлара гаршы чыхмаға чәсарәт етмәмишләр. Руслар Гарабағын Шушасында ермәниләрә ачыгча етдикләри јардымы Бақыда, Кәнчәдә етмәздиләр. Чүнки вилајәт мәркәзи олан бу шәһәрләрдә русларын һәр һәрәкәти зијалы азәриләрин нәзарәти алтындајды. Анчаг бу вилајәт мәркәзләриндә руслар ермәниләрә кизли јардым едирдиләр. Чар идарәси бү шәкилдә Азәрбајчанда да истәјинә наил олмушду. Јә'ни 1905-чи ил үсјаныны јатыртмаг мөгсәдијлә азәрбајчанлылары өлүмдирим мүчадиләсијлә гаршы-гаршыја бурахмыш вә мәшғул едә билмишдиләр. Нәтичәдә 1905-чи ил ингилабынын партламысја сөнмәси бир олду. Мүчадиләдән галиб чыхан руслар, бир бәјанәтнамә јәјараг гејри-рус милләтләрин кичик бә'зи һағларыны таныдығларыны е'лан етдиләр. Әслиндә азәриләр бү кичик һағлары бир не'мәт дејә гаршыладылар. Чүнки һәр шейдән әввәл кениш шәкилдә истифадә едилән бу һағлар ашағыдакылардыр:

1. Дөвләт Думасынын (парламент) гурулмасы вә ораја һәр милләтдән депутатларын көндәрилмәси.

2. һәр милләтә дин, һүрријәт верилмәси вә јенә һәр милләтин ана дилиндә мәктәпләр ачмасына вә гәзет, журнал нәшр етмәләринә ичәзә верилмәси.

3. һүрријәт, әдаләт, бәрабәрлик вә гардашыг дәјәрләринин тәтбиг едилмәси.

Һәр нә гәдәр вахты икән чар идарәси бү һаллардан кәсдисә дә, һәр кәсин көзләдији икинчи вә гә'и һүчүм иди.

Бу һағларын елдә едилмәсијлә бирликдә Азәрбајчанын һәр кушәсиндә ана дилимиздә мәктәпләр ачылды. Бақыда 20 күндәлик гәзетләрлә бирликдә һәфтәлик вә ајлыг журналлар нәшр олунмаға башлады. Онлар Азәрбајчанын һәр тәрәфинә көндәрилди. Бундан башга, Азәрбајчанын һәр тәрәфиндә олдуғу кими Кәнчәдә дә 4 чәмијјәт гурулду: Хејријә чәмијјәти, Маариф чәмијјәти, Драм чәмијјәти вә кизли «Дифаи» фиргәси,

Хејријә чәмијјәтинин вәзифәси топладығы пулларла халгымызын һәр бир еһтијачыны едәмәкди. Маариф чәмијјәти

халгымыздан топладыгы пулларла мөктөблөр ачыр вә онларын еһтијачларыны өдөјирдиләр. Чүнки чар идарәси түркчә тәдрис апарылан мөктөбләрин ачылмасына ичазә верир, анчаг тәһсисат вермирди. Драм чәмијјәтинин вәзифәси тамашалар верәрәк икинчи мөктөб олан театра халгымызы јахынлашдырмаг вә бундан топланан пуллары милли мүбариземизә сәрф етмәкди.

«Дифаи» тәшкилатына кәлинчә, зәрурәт гаршысында гурулан бу тәшкилат инсани мүнәсибәт кәстәрмәјөн, һөрмәтсизлик едөн, ермәни-азәри мүчадиләсиндә ермәниләрә ачыгдан-ачыға јардым едөн рус чар идарәчиләринә һагг етидикләри чөзаны вермәк үчүн гурулмушду. һәр рус идарәчисинин етдији пислик јахшыча арашдырылдыгдан сонра өлдүрүлүр вә вәзијјәт нәшр олан бир бөјаннамә илә халга өлан едилирди.

«ДИФАИ» ФИРГӘСИННИ ДОҒУМ СӘБӘБЛӘРИ

Чар идарәси 1905-чи ил ингилабыны јатыртмаг үчүн Азәрбајчан шәһәрләриндә әсрләр боју јан-јана дост олараг јашамыш түрк вә ермәни милләтләринин арасына нифаг јараг онлары бир-биринин үстүнә салдыртды. һәтта даһа ирәли кәдәрәк ермәниләрә јардым етмәји гејри-ади сајмады.

Руслар азәрбајчанлыларын дурумуну хош гаршыламаырдылар, чүнки Азәрбајчан халгы, бу күн олдуғу кими, руслары өз милли варлығы, дин, дил, адәт вә ән-әнәси, зәкасы вә чалышганлығы илә даима чәлб едирдиләр. Азәрбајчан халгларынын истиглалына чар тәрәфиндән сон гојулдугдан сонра халгын тәрәгги, төкәмүл јолундакы фәалијјәти вә мүвәфғәтијјәтләри давам етдији үчүн руслар нараһат идиләр. Чарлығын Азәрбајчан түркләрини гаранлык вә чәһаләт ичиндә сахламаг ән бөјүк мөгсәди иди. Азәрбајчан зијальларынын узун сүрән сәји нәтичәсиндә һәр күн бир аз даһа артан бу фәалијјәт халгы фириван бир жәләчәјә вә хошбәхт бир истиглала апарды.

Руслар буну һисс едирдиләр. Белә ки, азәрбајчанлылар көзәл, зәнжин вәтәнләринин хошбәхт гојнунда чох кечмәдән идеалларынын бу сонсуз әзәли вә әбәди нуруна гәрг олдулар (28 мај 1918-чи ил).

Зәрури жөрдүјүнүз бу гыса изаһатдан сонра хатирә дөф-тәримизә архаланараг кечәк «Дифаи» фиргәсини тәрәдән сәбәбләрин вә һадисәләрин изаһына. Кәнчә шәһәри Кәнчә чајы илә ики һиссәјә ајрылмышдыр; шәһәрин дағлыг тәрәфиндә вә дағлара доғру көндлөрдә ермәниләр, дүзәнлик гисминдә исә түркләр јашајырдылар. Кәнчәнин түрк мөһәлләләри арасында Норашен адланан бир ермәни мөһәлләси вар иди. Дикәр

мөһәлләләр: Озан, Зәрраби, Әттарлар, Имамлы, Дөрдјол, Софулу, Сәфәрәбад, Тојугчу, Бөјүк Бағбан, Бала Бағбан иди, ермәни сәмтиндә исә 3 түрк мөһәлләси вардыр: Молла Чәлилли, Чајлы, һачымәликли. Ермәниләр көзләнилмәдән бу 3 мөһәлләјә һүчүм етмишдиләр. Бу мөһәлләләрин әһалиси гадын, ушаг Кәнчә чајындан түрк тәрәфинә кечирдиләр. Кишиләр исә ермәниләрә гаршы вурушурдулар. Ермәниләр гадынлы-кишили түрк мөһәлләләриндә бош галан өвләрә долушурдулар. Әшјалары гарәт едәрәк өвләри јандырырдылар.

Икидлији илә мөшһур олан Татоғлу Гара адамлары илә бәрәбәр ермәниләри ваһимәјә салырды. Бу вахт ермәниләрин тәһрики илә рус сүвариләри атәш ачараг Татоғлуну өлдүрдүләр. Гаранын адамлары онун чөназәсини түрк тәрәфинә кәтирдиләр. Татоғлунун рус казаклары тәрәфиндән шәһид едилмәси Кәнчә әһалисинин кәдәрини артырды. Вурушмалар давам едирди. Ермәни тәрәфинә иш үчүн кетмиш оланлар ермәни мөһәлләсиндә гәтл едилдији кими, түрк тәрәфиндә тичарәт илә мөшһул олан ермәниләри дә түркләр өлдүрүрдүләр. Диггәти чәлб едөн о иди ки, рус идарәси вә онун ишчиләри бу мүһүм ганлы вурушмаларын гаршысыны алмырдылар.

Чарпышманын икинчи күнү һәр ики тәрәфдә һазыр вәзијјәтдә дуран әһали һүчүм ишарәси көзләјирди. Елә бу вахт Бақыда вә Гарабағда дөјүшүн башланмасы һаггында хәбәр сүр'әтлә јайылды. Әлдә едилән мә'лумата жәрә Гарабағдан кәлән хәбәрләр пис иди. Руслар ачыгдан-ачыға ермәниләрә јардым едир, түркләр исә силаһ вә дөјүш сурсатындан сыхынты чәкирдиләр. Гарабаға јардым етмәк чәтинләширди, чүнки мөвчуд олан ики јолдан дағлыг јолу ермәниләрин әлиндә, гатар јолу исә Кәнчәдән Јевлаха гәдәр русларын нәзарәти алтында иди. Нәһәјәт, јардым едилди: Кәнчәдә рус алајында хидмәт едөн вә өслән гарабағлы олан мајор Бағыр-бөјли Зүлфүгарбәј васитәси илә силаһлар башга әшја ады илә Гарабаға көндәрилди. һадисәнин үчүнчү күнү еркән саатларда казак алај командири кенерал Флејмер (өслән алмаңдыр) бир сүвари дәстә илә сүр'әтлә мејдана жөлдиләр. Казаклар бөјүк Кәнчә мејданында көрүнән заман мејданын «Дөрдјол» күчәсиндән вә Софулу тәрәфиндән казакларын үстүнә халг јайлым атәши ачды вә казаклар мејданда бир нечә өлү вә һаралы гојараг сүр'әтлә кери чәкилдиләр. Бир саат сонра полис рәиси вә полисләр кәләрәк силаһлары әһали тәрәфиндән алынмыш чәсәдләри вә јаралылары апардылар. Бу дәстә мејдана нә үчүн кәлмишди вә нә етмәк истәјирдиләр? Бәпкә

әһалини горхутмаг истәјирдләр? Анлашылмады, рус идарәси итки вермәк мәчбуријәтиндә галды.

О күн ахшама јахын мәшһур гачаг Дәли Алы кәндләрдән топланмыш 2 мин силәһлы кәнч илә шәһәрә дахил олду.

Шәһәрин ирәли кәләнләри илә көрүшдү, белә бир гәрар гәбул етдиләр: гәранлыг дүшән кими ермәни тәрәфинә дағлыг сәмтиндән һүчум едиләчәк, даш-даш үстүндә галмајачаг, һәр тәрәф атәшә тутулачаг. Минә јахын шәһәр кәнчи дә онлар илә бирләшәрәк ахшам саат 7-дә һүчума башладылар. Кирилән јерләрдә јанғынлар башлады. Кәнчәдә халг Рәфи бәјли Әләкбәр бәј тәрәфиндән идарә едилирди, артыг бүтүн әһали ајаға дурмушду, јер-јериндән ојнамышды. «Ирфан ју васы, Нәшри-Маариф вә Чәмијјәти-хејријјә» бинасы гәраржаһ олмушду. Әләкбәр бәј орадан халга әмрләр верир. Кәнчә шәһәриндә рус идарәсинин јүксәк рүтбәли шәхсләри, һәрби командирләр вә губернатор кенерал Бауер вәзијјәтин тәһлүкәли олмасыны анлајараг нә едәчәкләрини билмирләр, чы-хыш јолу тапа билмәдикләри кими бу һәрәкәтин гаршысыны нечә алачағларыны да билмирләр. Нәһајәт, һамысы бу гәнаәтә кәлирләр ки, Әләкбәр бәјдән башга һеч ким бу һәрәкәти дајандыра билмәз. Кәнчәдә нә гәдәр күрчү әсилзадәси, тәгаүддә олан әскәр вә мүлкү вәзифәләрдә ишләјән варса һамысы јығылыб Әләкбәр бәјин јанына кәлирләр вә хаһиш едиләр: «Әләкбәр бәј, шәһәрин јарысыны јох етмәк фәләкәтдир вә ермәниләр дә етдикләринә пешиман олмушлар». Дикәр тәрәфдән полис рәиси, Кәнчәдә нә гәдәр һөрмәтли руһани, тачир, банк мүдирләри варса һамысы Әләкбәр бәјә рича едиләр. Нәһајәт, Әләкбәр бәј бу һәрәкәтин дајандырылмасына әмр верир. Сакитлик дүшүр. Кенерал—губернатор 10 түрк вә ермәни дә'вәт едәрәк сүлһ бағлады.

Дәли Алы бир күн дә шәһәрдә галдыгдан сонра халғын алғышлары илә әтрафындакы 2 мин кәнч илә шәһәри тәрк едир.

Сонрадан өјрәнирик ки, ермәниләр илә түркләрин барышлары Бакыда, Гарабағда олдуғу кими, Тифлисдә дә олмушдур. Анчаг Тифлис барышы хејли марағлы олдуғу үчүн тәфсилатыны сөјләјим: Бир кәрә барыш Гафгаз губернаторунун јанында олур. Кенерал-губернаторун дә'вәтинә түркләр күрчүләрдән дә 10 нәфәрин олмасыны истәјирләр вә 10 ермәни, 10 түрк, 10 күрчү кенерал-губернаторун һүзуруна топланырлар.

Кенерал-губернатор хејли данышдыгдан сонра сүлһүн олмасыны истәдијини вә вар жүчү илә бу хошакәлмәз һадисәнин тәқрар олунмасына сөз вердијини, барышмаларыны тәклиф едир. Тәбии ки, күрчүләр вә ермәниләр барышыг истәјир-

лә. «Биз барыш олмасын демирик анчаг Тифлисдә ермәниләр күрчүләр гәдәр әксәријјәтдәдиләр. Биз түркләр исә бөјүк Тифлисин бир мәһәлләсиндә јаша-јырыг. Ермәниләр илә мүгајисәдә 2 фаиздән азыг. Биз гырғын етмәдик. Гырғына мә'руз галдыг. Идарәниз бу фачиәли һади-сәдә лагәјд галды. Әкәр күрчү халгы олмасајды әмин олун ки, түркләрдән 10 нәфәр белә сүлһ бағламаға тапылмазды. Барышмырыг демирик, анчаг бизим тәләбимиз вар». Кенерал-губернатор. «Нә истәјирсиниз?»—дејә сорушур. Түркләр:

1. Ермәниләрин каталикосу Тифлисә кәләрәк бизим Шејхүлисламдан гәтләрә кәрә әфв диләсин.

2. һәләк олан түркләрин гатилләри һөкүмәтә тәһвил верилсин.

Ермәниләрин бу тәләбләрин белә дәјишмәсини истәмишләр: «Католикос хәстәдир. Онун адыннан јепископ Сатурјан Шејхүлислама гәтләрә һагғында башсағлыгы вәрәчәк. Гатилләри рус мәнкәмәсинә вермәјәчәјик, чүнки мәнкәмә олса бу фачиәли һадисә узанагач. Бунлары ермәни милләтинин вичданына һәвалә едирәм. Онлар өз васитәләри илә гатилләрин чәзасыны версинләр».

Бәли, рус идарәси тәрәтдији һадисәни арадан көтүрмәк истәјирди. Мәсәлә гуртармышды, анчаг һадисәдә руслар илә ермәниләрин бир олмалары халгымызы дүшүнмәјә сөвг етмишди.

Гафгаз кенерал-губернаторунун ичазәси илә Бакыда гәзет чыхаран, халғын хүсуси илә дә зијалыларын севкисини газанмыш олан вә милли Азәрбајҗан ишләри илә мәшғул олан Ағаоғлу Әһмәдбәј Кәнчәјә кәлмишди. Халг һөкүмәт тәрәфиндән бөјүк мәсчидә дә'вәт едилмишди. Мәсчид ағзына гәдәр долу иди. Мән дә орада идим. Әһмәдбәји илк дәфә көрүрдүм. Ағаоғлу минбәрин икинчи пилләсинә чыхараг халга мүрациәт етмәјә башлады: «Мөһтәрәм Кәнчә халгы, Түркләрлә ермәниләр арасында баш верән сон һадисәләр һамымызы мүтәәссир етди. Нә мүсәлманлыг, нә дә инсанлыг бу вәһши һәрәкәтлә разы олмаз. Бу һадисә нијә баш верди, нә үчүн олду, сәбәбкары кимдир дејә тәдигат вә мунағишәјә башласаг, һеч бир нәтичә әлдә етмәјәчәјик. Түркләр вә ермәниләр олуб кечәнләри унутмалыдырлар. Билмәдиләрләр ки, јер үзүндә Аллаһын јаратдығы јыртычы һејван варса башга һејванлары парчалајарлар, анчаг һәмчинсләринә әсла тохунмазлар. Чох ачыдыр ки, вәһши һејванларын етмәдикләрини инсанлар едиләр, бир-бирләринә атылырлар. Унутмамалыјыг ки, рус идарәсиндән әсрләрчә әввәл Гафгазда түркләрлә ермәниләр дост вә јахшы гоншу олараг јашамышлар. Тарихдә

Бу хошакалмәз һадисәјә бәнзәр һеч бир һадисә баш вермәмишдир».

О вахт кизли тәшкилатымыз илһамыны бир нечә ирәли кәлән милләтпәрвәрләримиздән алырды. Онларын башында Рәфибәјли Әләкбәр бәј, ики гардаш Хасмәммәдли Әләкбәр вә Әләскәр, Јусифбәјли Нәсиббәј, доктор һәсән Ағаоглу дурурдулар. Бу бөјүкләримиз Ағаоглу Әһмәд бәји ахшам јемәјинә дө'вәт едәркән хејли сөһбәт апарырлар. Азәрбәјҗан халгынын кәләчөји гаранлыг олдуғу вә гаршыда руслар ермәниләрин өли илә һәр бир пислији едә биләчәкләри үчүн јенидән халгы бирләшдирмәк, рус идарәси илә мүчадилә етмәк вә руслара аңлатмаг ки, асанлыгча мөһв олмајачағыг. Русларын көзләрини горхутмаг. Бунун үчүн кизли бир тәдһиш комитәси јаратмаға, кизли фиргәни «Дифаи» фиргәси дејә адландырмаға гәрар верирләр.

Һәмни «Дифаи» фиргәсинә мөһүр дүзәлдилер. «Дифаи» фиргәсинин илк гурбаны Кәнчә губернаторунун мүшабири Киресчински олмушдур. Она Кәнчәдә түркләрдән һеч кәс салам вермәзди. Бир русун дедијинә кәрә, Киресчински дејирди ки, белә бир вәзијәтдә мән Кәнчәдә гала билмәрәм, башга јерә мәни тәјин един. Гәтлин ертәси күнүнүн кечәси «Дифаи» фиргәсинин мөһүрүлә диварла бәјаннамәләр јапышдырылмышды.

Бир һәфтә сонра «Дифаи» фиргәси Билал адында бир гарабағлыны кенерал Каласчапову өлдүрмәк үчүн Тифлисә кәндәрир. һәмни Каласчапов ки, Гарабағда дивизија командирини олараг, дивизијада олан ермәни ескәрләринә мүлки палтар кејиндирәрәк түркләри күлләләтмишдир. Бунун үчүн Тифлисә кәндәрилән Билал 2 күн сонра кенералы күчәдә өлдүрүшдү вә бу хәбәр рус идарәчиләрини нараһәт едирди. һәтта «Дифаи» фиргәсинин әмри олмадан һәр тәрәфдә белә гәтл һадисәләри баш верирди. Анчаг «Дифаи» фиргәси гәрар вердији өлүмләрә бәрәәт верирди. «Дифаи» бәјаннамә јапырды.

Бу һадисәләрдән сонра рус идарәчиләри горху ичиндә һәр һәрәкәтләрини өлчүб-бичәрәк аддым атырдылар, дијәр тәрәфдән «Дифаи» фиргәсинин кимләр тәрәфиндән идарә олундуғуну билмәк истәјирдиләр. Амма әзијәтләри боша чыхырды, халгымыздан бир шеј өјрәнә билмәздиләр, чүнки халг бир шеји билмирди, билсә дә сөјләмәзди. һөкүмәт ара-сыра ахтарышлар апарырды. Лакин нәтичә алынмышды. «Дифаи» фиргәсинин һеч бир јердә гејди јох иди, анчаг бир мөһүрү вар иди. Бу мөһүрүн кимдә олдуғуну, фиргәни идарә едәнләри билмирдиләр.

Рус идарәси «Дифаи» фиргәсинин бир үзвүнү тапыб хәбәр верәнә вә јахуд мөһүрү өлдә едәнә 50-мин рубл вә'д етмишди. Буна бахмајараг, һеч бир дәјишиклик олмады, лакин русларын етдикләри зүллмәр артырды вә бу сәбәбдән фиргә фәалијәтини мүөјән бир вахт үчүн дајандырмаг мәчбуријәтиндә галды. Буна сәбәб исә бир хәбәрин чатмыш ола билмәси иди. Рус идарәсинин һәр тәшкилатында «Дифаи»нин адамлары вар иди, хүсусилә дә Рус Милли Төһүкәсизлијиндә тәрчүмәчи вә катиб Сәдрәддин адында чох гимәтли бир гардаш вар иди. Бир күн о гардаш «Дифаи» фиргәсинин үзвү олдуғуну тәхминән билән бирисинә хәбәр верир ки, Молла һады адында бир нәфәр кизли олараг Рус Милли Төһүкәсизлик Комитәсинә келиб вә 5 дөңигә сонра танымадығым бир ермәни мүфәттишини отагына апарыр, зәннимчә, ермәни Молла һадыја тәрчүмәчилик едир, хејли галырлар вә сөһбәт едирләр. «Дифаи» топлантыларына ара верир, анчаг бүтүн гүввәтләри илә русларын нәји тәғиб етдикләрини өјрәнмәјә чалышырлар. Дијәр тәрәфдән, Сәдрәддин бәји марагланмасыны мәсләһәт көрүрләр. Молла һады пусгу алтына алыныр. Тәһигат нәтичәсиндә Молла һадынын руслара сатылдығы өјрәнилер. Молла һадынын гоһумлары арашдырылып, һардән вә нә заман Кәнчәдә кәлдији аңлашылмыш. Анчаг өјрәнилер ки, Молла һадыны мүлки палтар кејинмиш бир полис нәфәри һәр ахшам евинә гәдәр мүһафизлик едир. Күндүз вахты да һәмни полис нәфәри ону тәғиб едир. «Дифаи» фиргәси Молла һадынын гәтлинә гәрар верир вә бир күн сонра о, өлдүрүлүр. Полисләр чәназәсини көтүрмүрләр, бүтүн күн евиндә галыр. Моллалардан һеч кәс чәназә намазыны гылыб дөфн етмәјә чәсарәт көстәрмирләр. Нәһәјәт, Молла Муса адында бир нәфәр «Дифаи»нин үзвү тәхмин етдији бирисинә јанашыр вә дејир «Чәназә евдә галыб. Сән изин вер, кејдиб намаз гылыб, дөфн етирим». һәмни кәс һирсләнәрәк моллаја чаваб верир: «Мәнә нә, нијә мәндән сорушурсан, ким сәнә бир шеј едәр?!» Молла Муса буну «Дифаи» тәрәфиндән изин сајараг Молла һадыны дөфн етдирер. Бурада «Дифаи» фиргәсинин бүтүн көрдүјү ишләри сајмаг фикриндә дејиләм. Анчаг бир һәгигәт варды ки, рус идарәсинин ән гәддар ишчиләринин көзләри әмәлли башлы горхмушду. Беләчә рус идарәси илә «Дифаи» мүчадиләси 1906-чы илдән 1909-чу илин орталарына гәдәр давам етди. Халгымыз да, «Дифаи» фиргәси дө әмин олмушдулар ки, артыг рус идарәчиләри һәр васитә илә өзләрини халгымыза севдирмәјә чалышырдылар. Бу вахт мән кизли тәшкилатда чалышырдым. Јығынчагларымызын бириндә достларымыз-

дан бири сорушду: «Артыг «Дифаи» фэалијјетини дајандырыб. Мөһүр сахланырмы, јохса јох едилиб?» Мирзэ Мөһәммед деди: «Ону јох етмәрик. О мөһүр кәләчәк Азәрбајҗан музәјиндә сахланачаг». Беләликлә, мөһүрүн Мирзэ Мөһәммеддә олдуғу анлашылды.

1909-чу илдә Кәнчә шөһәринә Русијадан Кручков адында бир мүһәндис кәлмишди. О, зијалылар илә көрүшәрәк, һамысы илә сәмими достлуг едирди. Бир ахшам шөһәр клубунун әтрафына бә'зи зијалы кәнчләр топланмышды. Мән де онлар јанашдым. Кручков өзүнү бизә тәгдим едәрәк деди: «Мән мүһәндис идим. Өз сәнәтими чохдан бурахаараг бејнәлмиләл «Еспиранта» дили тәшкилатына үзв олдум. Бурада «Еспиранта» дили курсу ачачағам вә сиз кәнчләри 2 ај мүддәтиндә јазмаға, охумаға, сәрбәст данышмаға өјрәдәчәм. Дүнән ермәни тәшкилатында сөзләшдик. Сиз дә гәјд олун, һәмән дәрсә башлајағ». Маарифдән разылыг алынды. Шөһәрин ибтидаи мектәпләринин бириндә дәрсә башладыг. Бир тәрәфдән дәрс дејир, диҗәр тәрәфдән исә һәр бир кәснән үнсийәттә олур вә тәблиғат апарыр: «Јер үзүндә бир дил илә бир идарә олачаг. Бунлары һәјата кечиртмөјә чалышачағам» Кручков шөһәрдәки чәмијјәтләр илә јахындан таныш олурду. О, мәнән чох хошу кәлдијини сөјләјирди. «Сиз русчадан түркчәјә тәрчүмә едә билирсинизми?»—дејә сорушурду. Мән исә она дедим: «Сизиҗ бириси илә таныш едәрәм вә о сизә бу ишдә көмәк едәр. Өзү кимназија мүәллимидир. Ады Мирзэ Мөһәммеддир». Чох мәннун олду, онлары таныш етдијим үчүн тезликлә аннашдылар вә һәр күн көрүшүрдүләр.

Кручков мәнә дә ачылды: ингилаби социалист партијасынын мүфәттиши олдуғуну сөјләди. Арадан 2 ај кечди, дилин өјрәнилмәси сөјләнилән гәдәр сүр'әтлә вә мүвәффеҗијәтлә кетмирди. Бир ахшам Мирзэ Мөһәммеддин ханымы һәјәчан ичәрисиндә бизә кәлди: «Аман, фәләкәт олду! Рус милли тәһлүкәсизлик шө'бәсиндән кәлдиләр, бүтүн отағлары алт-үст едиләр. Нә гәдәр қағыз вар иди, алдылар вә бир мөһүр тапымышдылар, ону да апардылар,» — дејә билдирди. Дәрһал мән «Дифаи» фиргәсинин мөһүрүнүн әлә кечирилмәсини анладым. Мирзэ Мөһәммеддин ханымы вә 2 кичик јашларында оғулары вар иди. Әјләшмәсини тәклиф етдикдә гадын деди ки, ушағлар евдә тәкдирләр. Мән хәбәр вермәјә кәлмишдим. О кетди евләринә. Мән тез рус милли тәһлүкәсизлијинин кәтиби вә тәрчүмәчисинин јанына гачдым. Мәни евин бағчасында гәбул етди. О да мәнним кими кәдәрли иди. Бир-биримизин үзүнә бахдыг, икимиз дә сусмушдуг. Нәһәјәт, мәнҗ инди нә едәчәјими сорушдум. «Һеч бир шеј едә билмәрик. Мөһүр бүтүн миллијјәтчиләримизи мәнв едәчәк», — деди, Достум,

дедим, бу фәләкәтдән һамымызы сән гуртара биләрсән. Үзүмә бахараг сорушду ки, нечә? «Инди мөһүр һарададыр?» дејә суал вердим. «Бүтүн қағызлар илә бирликдә мөһүрү сөјфә гојдум. Ону нә атмаг, нә дә јох етмәк имканы вәр. Чүнки вәхт кеч олдуғундан мүфәттиш полковник мәнә деди ки, саат тездән кәл, қағызлары вә мөһүрү тәдгиг ет. Инди мән нә едә биләрәм?» «Мән сәнә драм чәмијјәтиндә сахладығымыз ингилаби социалист мөһүрүнү кәтирәрәм, сән исә ону дәјишдирәрсән, сонрасы асандыр.» О бир аз дүшүндүкдән сонра деди: «Мән бу иши көрәрәм, анчаг «Дифаи» комитәсинин мөһүрүнү чибимә гојуб чыхара билмәрәм, ону собаја атарам јанар» — тәрчүмәчи чаваб верди. Мән тез кедиб драм чәмијјәтиндәки социалист мөһүрүнү кәтириб она вердим вә ахшам сөзләшдик ки, көрүшәк. Ертәси күн өјрәнирик ки, бизим Кручков да һәбс олунуб. Ахшамы сәбирсизликлә көзләјирдим. Гаранлыглашырды. Тәрчүмәчи илә көрүшдүм, вәзијәт илә марағландым. О, сөјләмәјә башлады: «Ишә бир саат тез кетдим. Ичәри кирәндә көрдүм ки, соба кур јаныр. Тез сөјфи ачыб мөһүрү собаја атдым, чибимдәки мөһүрү исә сөјфә гојдум». Мән севиндим, бир «аһ» чәкдим, көзләримиз јумдум. Әлимлә тәрчүмәчијә «дајан» ишарәси вермишәм вә дүшүнчәјә далмышам. Севинирәм һәм дә кәдәрләнирәм. Бирчә мүгәддәс олан «Дифаи» мөһүрү, мүстәгил Азәрбајҗан музәјини бәзәјәчәк мөһүр, азәри дүшмәни, Гарабағ чаниси, генерал Каласчапову Тифлисдә, губернаторун мүшавири Киресчинскини, полис рәиси Банникову Кәнчәдә, ермәни Василини вә нәһәјәт, Молла һәдыны гәтл едилдикләринин е'ланында қағызы бәзәјән мөһүр, дүшмән собасында јанырсан. Собаја атылмағын, јанмағын илә халғымызы бөјүк бир фәләкәтдән гуртарырсан. Көзләримиз ачырам, тәрчүмәчијә бахырам. Көзләрим билмирәм севинчәнми, кәдәрдәнми јашлыдыр. «Давам елә, достум», — тәрчүмәчијә дејирәм. О, давам едир: «Собада әлләримиз исириддим. Полковник ичәри дахил олду, саламлашдыг. «Ач сөјфи, мөһүр мәни бу кечә чох дүшүндүрдү». Сөјфи ачдым, вәрәгләри вә мөһүрү чыхартдым. Мөһүрү тәбаширә булујуб қағыз үзәринә чәкдим. Икимиз дә бирликдә бахырыг. Түркчәдир, — деди, — оху, тәрчүмә ет. Мән дә дедим ки, бу, социалист мөһүрүдүр. Вәрәгләр һәм рус, һәм түрк дилиндә идиләр. Русча оланларын тәрчүмәси тамамланмамышдыр. Кручков илә Мирзэ Мөһәммед бир отагда сахланырдылар. Икисини дә чағырыб данышдырдыг. Полковник қағызлары әлине алараг онлардан сорушду ки, бу нә қағызлардыр. Мирзэ Мөһәммед сусур, Кручков исә чаваб верирди: «Бунлары түркчәјә чевирмәк үчүн мән она вермишдим». Полковник Мирзэ Мөһәммеддән сорушур:

«Сән социалистсән?» — Мирзә Мөһөммәд чаваб верир ки, хейр. Полковник гөзәблөнәрәк дейр: «Әкәр сән социалист дежилсән, бәс онда бу социалист мөһүрүнүн сәнин евиндә нәши вар?» — Јенә Кручков сөһбәтә гарышарәг дейр ки, о мөһүрү мән она вердим. Мирзә Мөһөммәд вәзијәти јаваш-јаваш анламаға башлајыр.

Кручков һәбс олунуб Русијаға кәндәрилик. Мирзә Мөһөммәд дө 10 күн сонра рус дахили ишләр назирлијинин әмри илә 5 иллик сүркүнә кәндәрилик. Сонра да Мирзә Мөһөммәд бир полис нәзарәтиндә Иран һудудна кәтүрүлүр. Кәнчә кәнчләри кәз бәбәји кими севдикләри Мирзә Мөһөммәдин аиләсини 5 ил бәсләјирләр.

Мирзә Мөһөммәдин сүркүн едилмәси илә әлагәдәр Кәнчә кимназијасында бөшәлән мөәллимлик јеринә маариф чәмијәти тәрәфиндән Мирзә һүсәјн намизәд кәстәрлимишдир. Лакин рус маариф мүдири бу шәхси тә'јин етмәк истәмирди. Мирзә Мөһөммәдин јеринә Әли Рази адында бир нәфәри тә'јин етмәгә чалышырды. Кәнчә маариф чәмијәти вәзијәти Рәфибәјли Әләкбәр бәј бәлдирди. Әләкбәр бәј ахшам маариф мүдири илә клубда кәрүшмәјини вә'д етди. Рәфибәјли клубда маариф мүдириндән кимназијаға Мирзә һүсәјнин тә'јин олунмәсәсинин сәбәбини сорушмуш вә тәләбәләрин һимајәдәрләринин бу шәхсин тә'јин олунмәси үчүн исрар етдикләрини сөјләмиш вә демишдир ки: «Горхурам ки, бундан бир сијаси мәсәлә чыха биләр. «Дифаи» фиргәси исә мүдәфиә едәрәк Мирзә һүсәјнин тә'јин олунмәсәсини тәләб едир. Бу сәбәбдән хәшәкәлмәз бир һадисә баш верә биләр. Сиз буна мане олмалысыныз, јә'ни Мирзә һүсәјни тә'јин етмәлисиниз». Маариф мүдири бир мүддәт фикирләшдикдән сонра башға чыхыш јолу олмадығындан әввәлки фикриндән вә гәрарындан ваз кечәрәк Кәнчә кимназијасына Мирзә һүсәјни мөәллим тә'јин едир.

1917-чи илдә рус императорлуғу чөкмүш, чар тахтындан ендирилмиш, Керенскинин мөвәггәти һөкүмәти гурулмушду. Милләтләр зинданы олан Русијада һәр мәнхум милләт милли мәсәләни галдырыр. Күн кечдикчә мәркәздән узаглашырлар. Керенски Русиянын парчаланмәсәсинә мане олмағ вә рус мәнхум милләтләрини мәркәзә бағламағ истәјирди. Русиянын һәр тәрәфинә сәрәнчәмләр кәндәриликди. Губернаторларын сәләһијәтләри мәркәзә бәләдијә рәисинә кечир вә онлара вилајәт комиссијалары дејилди. Бу заман Кәнчә шәһәри Бәләдијә рәиси, мәрхум Хасмәммәдли Хәлил бәј вилајәт комиссары оларағ ишә башлады. Шәһәрин ирәли кәлән вә сијаси ишләриндә өзләрини кәстәрмиш олан 25 түрк вә 25 ермәни бәләдијәгә дә'вәт олундулар.

Керенскинин сәрәнчәмләры давам едирди. Сәрәнчәмләрын бириндә вилајәт комиссары рәзаләтиндә ичра комитәсинин тәшкили истәнилик (Исполнительный комитет) вә бу комитәгә сијаси партија вә чәмијәтләрдән һәрәсиндән бир нәфәр алынмәси тәләб олунурду. Кәнчә шәһәринин әксәријәти түркләр иди. Лакин ермәниләр дә түркләр гәдәр сајча чох идиләр. Бунун үчүн Кәнчәдән түркләр вә ермәниләр ајры-ајры гурдуғлары сијаси тәшкилатлардан бириси түрк, дикәри ермәни олмағ үзрә, сәнәт вә пешә тәшкилатларындан 2 үзв илә бәләдијә мәчлисиндә иштирак етдиләр. Бәләдијә мәчлисинин гәбул етдији програм үзәриндә мұзакирә башлады, сонра сечкиләр кечилди. Түрк вә ермәни тәшкилатларындан ичра комитәсинә сечиләнләр али тәһсилли милләтчидиләр. Јалныз сәнәт вә пешә чәмијәтләриндән бир нәфәр түрк вә бир нәфәр ермәни сечилмишди. Онлара вилајәт комиссары Хәлил бәјин тәклифи илә 2 үзв дә бәләдијә мәчлисиндән әләвә едилди. Бунларын; да бири түрк, дикәри ермәни иди. Сечкидән һәр ики тәрәф разы галды.

Нөвбә сијаси партијалара кәлмишди. Социалист бир ермәни сөз истәди. О вахт Русија ингилабынын 2 мүнхум фиргәси вар иди. Ермәни бу партијаларын тарихләриндән хейли данышдыгдан сонра һәр партијадан 2 нәфәрин | үзвүгә гәбул олунмәсәсини тәклиф еләди вә адларыны верди. Бунлардан икиси рус; бири ермәни, бири дә күрчү иди вә гочман социалистләрдән идиләр. Ермәни сөзүнү битирмәмиш јерләрдә сәс-күј башлады. Түркләрдән бир нәфәр галхыб ермәнигә мұрачиятлә деди: «Вәтәндаш, бу адларыны чәкдијин социалистләр чох гижмәтли вә тәчрүбәли ола биләрләр. Олар социалист мәркәзләрини марәгландырыр. Бу вилајәтин халғы исә социалист дејил, милләтчидир. Онлары анчағ түрк вә ермәни милләт хадимләри идәрә едир вә етмәлидир. һәр ики социалист партијаларындан бир нәфәр түрк, бир нәфәр ермәни сечилмәлидир. Бунлар да бурада јалныз вилајәт вә халғымыза аид олан мәсәләләр илә мәшғул олмалыдырлар. Социалист партијаларын мәркәзләри илә әләгә вә бағлылығлары кәсмәлидирләр».

Мұзакирә гуртармағ үзрә иди. Рәис 2 мәктубдан бәһс етмәк истәди. Мәктубун бириси Кәнчәдә јашајан руслар тәрәфиндән јазылмышды. Онлар да ичра комитәсинә өзләриндән бир нәфәрин гәбул олунмәсәсини истәјирдиләр. Буна түркләр е'тираз етдиләр. Мәктубун мұзакирә олунмәси рәдд олунду, ермәниләр исә сусурдулар. Икинчи мәктуб «солдатски депутат» ады илә һәрби тәшкилата аид иди. Бу мәктубда шәһәрдә мөвчуд олан 15000 әскәрин тәшкилатындан мәчлисә 5 үзв гәбул олунмәси хәиш едилди. Јенә

түркләрдән бир нечә нәфәр чыхыш едәрәк е'тиразларыны билдириб дедиләр ки, рус әскәрләри һагсыз вә лазымсыз јерә Көнчәдә галырлар, онларын бурада ишләри јохдур. Ичра комитәсинин илк иши онлары Русијаја көндәрмәкдир, әкәр кетмәк истәмәселәр, зорла силаһларыны алыб вагон-лара долдуруб, дәмир јолу идарәсинә тәслим едилмәлидир. Тәклиф гәбул, мәктуб исә рәдд олунду.

Јығынчаг давам едирди. Түркләр мәчлисә «Әдәми — мәркәзијүд» партијасындан бир нәфәрин гәбул олунмасыны ирәли сүрдүләр. Тәклиф гәбул олунду. Ермәниләр дә дашнак партијасындан бир нәфәрин гәбулулу истәдиләр. Бу да гәбул олунду. 4 саат давам едән мұзакирә сона чатмагда иди. Бу вахт бир ермәни јериндән галхараг деди: «Вәтәндашлар, билерсинизми ки, ермәниләрин 2 әсас сијаси партијалары вар—бири «Дашнак», дикәри «Гнчаг» партијасынын тарихини сөјләди вә деди ки, бу партијанын мәгсәди ганунлары илә сүлһ ичәрисиндә јашамагдыр. Мәчлисә бу партијадан да бир үзв алынса, түркләр һеч бир шәј итирмәзләр. һагы сусурду. Мән дөрдүнчү чәркәдә әјләшмишдим. Габагдакы бир јолдаша дедим ки, сән дә галх, белә бир тәклиф ирәли сүр. Мәшһур «Дифаи» фиргәсиндән дә бир үзв алынмасыны истә вә намизәд олараг фиргәни идарә едән Нағыны тәклиф елә. О, сөзүмү динләди вә дедикләрим и етди. Мән галхдым, адымы чәкдим, үнваным јазылды. Јазылды, амма ермәни вә түркләрин көзләри мәндә иди. Он ил чар идарәсини дөһшәт вә горху ичиндә сахлајан кизли «Дифаи» фиргәсинин нүмәјәндәсини көрүрдүләр. Бизим гәјәмиз әксәријјәти тә'мин етмәкдир. «Дифаи» фиргәсинә еһтијач јохдур. Бүтүн халгымыз истәдикләри кими рус идарәсини гәјдаја салырдылар.

Мұзакирә гуртарды, әтрафлы протокол тутулду, ертәси күн Керенскијә көндәрилди. Бир һәфтәдән сонра Керенскидән телеграм алдым. О, «Дифаи» фиргәсинин тарихини, низамнамәсини истәјирди. Көндәрдик. «Дифаи» фиргәси олараг фәалијјәт көстәрмәјимиз лазым иди. Илк иш олараг кәнчләрдән ибарәт шәһәрин һәр бир мәһәлләсиндә «Дифаи» очағы гурдуг. һәрби тә'лим вә тәрбијә апармаг үчүн һәр очаға бир забит тә'јин етдик. Тә'лим вә тәрбијә апарылмагда иди. 2 ај кечмәдән бир һәрби гүввә һалына кәлән «Дифаи» тәшкилатынын көмәји илә Көнчә милли комитәси русларын 218-чи вә 219-чу еһтијат алајларынын силаһларыны алараг әскәрләрини шәһәрдән дәмир јолу васитәси илә чыхартды. «Дифаи» фиргәси тәшкилатынын һәрби тә'лим

вә тәрбијәләри рус әскәрләрини, һәтта ермәниләри дә горху-дурду.

«Дифаи» фиргәси һәрби гүввәсинин нүмәјиши. Биринчи Дүңја мұһарибәсиндә руслар Гафгаз түркләриндән топладығы көнүллүрдән, 6 алајдан ибарәт бир фиргә тәшкил едиб, адына «Дикаја Дивизија» дедиләр. Бу фиргә русларын татар алаји дедикләри Азәрбајчан алаји да дахил олмагла Дағыстан, кабардин, ингуш, осетин, чечен, мұхтәлиф Гафгаз милләтләриндән мејдана кәлмишди. Бунлара мұзазаф олмадыгларындан вәһши фиргә мә'насыны верән «Дикаја дивизија» ады вермишдиләр.

Јери кәлмишкән буну да дејим ки, Азәрбајчан халгынын азәри түркләри олдуғуну руслар гәбул етмирдиләр. Халгымыза исрарла татар, дилимизә татар дили дедиләр. Е'тиразлар гаршысында татар кәлмәсини көтүрдүләр, лакин јенә түркчәји гәбул етмәдиләр, вәтәндаш вә јахуд јерли дили дүзәлиш етдиләр. «Дикаја дивизија» 1917-чи ил ингилабында рус әскәрләринин тәблиғатына ујмадылар, рус әскәрләри кими забитләрини өлдүрмәдиләр. һәрби интизамын ән'әнә вә әдәтинә садиг галараг өз забитләри илә, Гафгазда көтүрдүкләри атлар илә обаларына дөндүләр. Фиргәни тәшкил едән алајлардан, русларын татар алаји дедикләри Азәрбајчан алаји да Көнчәә васил олду. Бөјүк мејданда сыраја дүзүлдүләр, әтрафа халг топланды. Бир төрәфдә мәктәб тәләбәләри, дикәр төрәфдә «Дифаи» фиргәсинин силаһлы гүввәләри јерләшмишди. Баш төрәфдә шәһәрин ирәли кәләнләри дајанмышдылар. Гаршы төрәфдә Азәрбајчан алајина ајрылмышды. Алај саат 11-дә бөјүк бир интизамла јерләрини тутду. Алаја Көнчә милли комитәси төрәфиндән «хош кәлдиниз» дејилди вә милли чәһдә халгымызын нәләр едикләриндән хејли данышылды. «Дифаи» фиргәсинин адындан сөз мәнә верилди. Мән дедим: «Әзиз вә гәһрәмән гардашларым, сиз көнүллү јазылараг рус ордусу илә бирликдә алманларла вурушмаға кедәркән сиздән бир һеј'әт бизим кизли тәшкилатымыза кәлмишди. Хејли данышдыг, мұбаһисә етдик. Көнүллү олараг чәһдә кедишимизи халгын бәјәнмәмәси сизә сөјләнди. Сиз исә дединиз ки, мұһарибәә кетмәкдә мәгсәдимиз руслара јардым етмәк дејил, садәчә олараг мұһарибә көрмәк вә һәрби үсуллары өјрәнмәкдир. Сиз һаглы чыхдыныз, көстәрдидиниз һәрби габилијјәтинизи мәтбуат јаза-јаза битирмәди. Рус империясы чөкдү. Русија анархия ичиндә дағылан кими рус ордусу да чәһәнни тәрк етди. Әскәрләр забитләрини өлдүрдүләр. һәрби интизам дејилән шәј галмады, лакин сиз

өз забитләриниз илә бирликдә милли ән'әнә вә әдетимизә садиг галараг бөјүк бир интизам ичиндә халгымызын өнүндә дурусунуз, халгымыз сизи бағрына басыр. Милли комитә-миз јурдумузу мүвәффәғијјәт илә идәрә етмәкдә вә халгымызы тәһләкәсизлик вә әмин-аманлыг ичиндә јашатмағда-дыр. «Дифаи» фирғәси милли комитәни силаһлы гүввәләри илә мүдафиә едир. Азәрбајҗан ордусунун нүвәси олан сиз-ләрдән бөјүк ишләр көзләмәкдәдир.»

Мән сөзләримни битиринчә алајын имамы олан шаир Мәһәммәд һади сөзә башлады: «Әзиз вәтәндашларым! Алајымызын түркләринин көстәрдикләри һәрби габилијјәт вә етдикләри гәһрәмәнлыглар сөјләмәклә битмәз. Анчаг мән бурада бир әһвалаты данышачам. Мүһарибә давам едирди. Самсоновун рәһбәрлији алтында рус ордусу илә алман гүв-вәләри вурушурдулар. Самсоновун сағ чинаһыны «Дикаја дивизија» горујурду. Алманлар рус ордусуну әлдән салыр-дылар. Нәһајәт, мүһасирәә алдылар. Алманлар мүһасирәни дәрәләркән алајымыз әлман мүһасирәсинә һүмүм едәрәк ону јарды вә алајы ики һиссәә бөлдү. Јарылан мүһасирәнин сағ вә солуну сыхышдырмаға башлады, 5 алајдан ибарәт олан Гафгаз гардашларыны алман мүһасирәсиндән гуртарды. Бу мүһүм һадисә һәфтәләрчә рус мәтбуатында әкс олунду. Рус чары алај бәрағына ән јүксәк нишаны тәгдим еләди.»

Гимәтли шаиримиз Мәһәммәд һадинин сөзләри халг тәрәфиндән алышланды. Мән дә һәҗәчанланмышдым. Се-винирдим. һамы кими мәни дә севиндирән бу мүһүм һа-дисәни бир даһа 35 ил сонра Истамбулда сабиг «Дикаја ди-визија»нын Дағыстан алајынын забитләриндән олан Аварлы Әһмәд бәјдән ешитдим.

КӘНЧӘДӘКИ МҮЧАДИЛӘ

1905-чи илдән сонра Азәрбајҗанын һәр тәрәфиндә рус идәрәсијлә мүчәдиләјә тәкан верилишди. Кәнчә шәһерин-дә гурулан Милли Комитә бүтүн милли ишләримизи идәрә едирди. Ән кениш фәалијјәт гаҗагларын рус идәрәчиләријлә олан амансыз мүчәдиләсиндә иди. Бурада гаҗагларын көс-тәрдикләри гәһрәмәнлыгларын тәфсилатына кечмирәм. Бу мөвзуда лазым олан мә'луматы Анкарада нәшр олунан «Азәрбајҗан» журналынын 1960—61-чи илләринә аид I—II нүсхәләриндә алмаг олар.

1905-чи илдә күчләнән мүчәдилә сүр'әтини итирмәдән 1914-чү илә гәдәр давам етди. Биринчи Дүнја мүһарибәси-нин башланмасындан сонра бир нечә дәфә артан мүчәдилә-нин чеврәси вә методу да дејишдирилмишди. Бир дөвләтин әскәрләрини јени силаһларла тәһиз етмәси кими гаҗаглар

да көһнәлиш бердан түфәнкләринин јеринә «бешачылан» дејилән маузер түфәнкләри илә тәһиз олундулар. Гаҗаглар вә халгымыз үчүн бу түфәнкләр нечә әлдә едилирди? Ал-ман ордуларынын гаршысында чәһһәни гојуб гачан рус әс-кәрләри түфәнкләрини чох учуз гимәтә сатырдылар. Чәһ-һәјә кәдән Кәнчә чаванлары бу түфәнкләри сатын алыр, мүхтәлиф јоллар вә васитәләрлә Кәнчәјә көндәрирдиләр.

1916-чы илин әввәлләриндә алман чәһһәсиндә рус ор-дулары мәғлуб олмағда, рус гүввәләри күндән-күнә әри-мәкдә, низами забит кадрлары јох олмағда иди. Руслар бун-ларын јерини долдурмаг үчүн Русиянын мүхтәлиф шәһәр-ләриндә ачыдылары курсларда 4 ај тәчрүбә дөврү кечән еһ-тијатда олан забитләри ордуја көтүрүрдүләр. Биз рус орду-сунун белә кејфијјәтсиз забитләрлә долмасына севинәркән рус әкентлији һеч көзләмәдијимиз бир хәбәри чәтдырды. Гафгаз түркләриндән ордуја әскәр алыначаг. Бу чәбәр халг-да бир шок тә'сири јаратды. «Дифаи» фирғәси силаһланыб дағлардақы гаҗагларла бирләшмәк истәјирди. Бу вахт Милли Комитәдән бир шәхс Кәнчә губернатору илә көрүшүр вә хә-бәрин доғру олдуғуну өјрәнир. Милли Комитә вәзијјәти өј-рәнир вә 3 нәфәрлик бир һеј'әт Тифлисә кенерал-губер-наторун јанына көндәрилмәси гәрарлашдырылыр. Рәфибәјли Әләкбәр бәј (тәгаудчү), Хасмәммәдли Хәлил бәј (адвокат вә бәләдијјә рәиси) вә Кәнчә ханы Чавад ханын нәвәси, адво-кат Исмајыл хандан ибарәт бир һеј'әт Тифлисә јола дүшүр. һеј'әтдәки һәр ики адвокат 1907-чи илдә Кәнчә депутаты олараг Думада олмушдулар вә орада азәриләрин һәрби габилијјәтиндән бәһс едәрәк Азәрбајҗандан ордуја әскәр алынмасыны тәләб етмишләр. Анчаг чар идәрәси азәри халг-гына инанмајыб, онлара даими шүбһә долу нәзәрләрлә бах-дығындан бу тәклиф рәддә едилмишди. Ики адвокат кенерал-губернатора Думадақы бу һадисәдән бәһс едәрәк халгын гәлбинин ғырылдығыны вә өзләринин әскәр алынмасыны доғру бир һәрәкәт олмајачағыны сөјләјирләр. Лакин гүбер-натор бу һағлы сөзләри динләдикдән сонра дејир: «Бәли, сиз мәсәләдә һағлысыныз. Халгыныз да һағлыдыр. Анчаг инди нөвбәси кәлмишдир. Халгыныз ордуја әскәр версин, онлар да чәһһәдә гәһрәмәнлыг көстәрсинләр вә һөкүмәти утан-дырсынлар. Бунун башга јолу јохдур. Дедијимиз олачаг, бу-на е'тираз олмаз». Адвокатлар сусмаг мәчбуријјәтиндә гал-дығда Рәфибәјли Әләкбәр бәј сөзә башлајыр (Әләк-бәр бәј 70 јашларында узун бојлу, енли күрәкли, сәрт ба-хышлы, ағырјана, ачыгсөзлү, мәнтиг вә өлчү илә данышан, мәдәни, чәсарәт саһиби вә мөһтәрәм халг һадими. Бүтүн мил-ли мәсәләләримизин мүдафиәсини о өз үзәринә алмышды.

Ејни заманда Азербайжан тарихиндә шаһ әсәрләр јарадан «Дифаи» фиргәсинин фәхри раиси иди. Бүтүн халгымыз кими дүшмәнләримиз дә онунла разылашмаг мәчбуријјәтин дәдирләр. Әләкбәр бәј мүлки ишләрдә дүрүстлүјү вә әдаләти илә шөһрәт газандығындан чар идарәси ону јүксәк бир орден олан Станислав ордени илә тәлтиф етмишдир): «Губернатор бәј һәзрәтләри! Јашым јетмиши кечиб. Чара гаршы бир дүшмәнлијим олмадығыны дашыдығым ордендән анларсыныз. Мән һәр јердә кимә гаршы олурса-олсун ачыг данышырам вә ачыг данышанлары да севирам. Сизә бир суал верәчәм:—Сиз һөкүмәтдән белә бир кизли гәрар алараг бизи мәнв етмәк истәјирсинизми?» Бу сөзләри анлајан кенерал-губернатор мәттәл галыр вә Әләкбәр бәј сөзләрини давам едәрәк дејир: «Мадам ки, белә олду, онда мәни динләјин. Бир саатдан бәри данышанлара гулаг асырам. Достларыма олмас дејә чаваб вердиниз. Сиздән сорушурам: һөкүмәтиниз һансы үзлә биздән јардым көзләјир, әскәр истәјир? Јүз илдән чохдур ки, бизи әсир һесаб етдиниз. Вәтәндашлыға белә гәбул етмәдиниз. Гоншуларымыз олан ермәни вә күрчүләр үчүн ачдығыныз мәктәбләрин јүздә бирини бизим үчүн ачмадыныз вә бизи гаранлыгда сахладыныз. Елм вә мәдәнијјәт көрмәјән адамдан, күтләдән һәр шеј көзләнир. Ирадәниз халгымыз севки јеринә нифрәт ашыламыш вә нәтичәсиндә севки јеринә нифрәт газанмышдыр. Инди авам гојдуғунуз бу халгдан әскәр истәјирсиниз. Топлајачағыныз бу әскәрләрдә идарәнизә гаршы нифрәт, кин долудур. Һәт-тә чөбһәдә сиздән интигаг алмаг мәгсәдијлә, әлләринә верәчәјиниз силаһлары сизә гаршы чевирәчәкләр, дүшмәнин тәрәфинә кечәчәкләр. Сонра исә һөкүмәтиниз истәр-истәмәз бу һәрәкәтин һесабыны халгымыздан алачагдыр. Чүнки һөкүмәтиниз тарихиндә белә мисаллар вардыр. Мәним сизә индичәк вердијим суал бу мұлаһизәләрдән ирәли кәлир». Кенерал—губернатор Әләкбәр бәји динләдикдән сонра бир аз јумшалыр вә дејир: — «Сөјләдикләриниз доғрудур. Истәсәз белә бир шеј едәрәм: Император һәзрәтләри әскәр алынмасы үчүн әмр вермәкдән әввәл мәним рәјими сорушур. Мәндән олса сиздән алыначаг әскәрләр чөбһәјә кәндәрилмәсинләр, онлар кери хидмәтләрдә истифадә олунсунлар. Буну сизә тәмин едә биләрәм». Анчаг Әләкбәр бәј губернаторун сөзләринә белә чаваб верир: «Бу, мүмкүн дејил. Белә бир һәрәкәт халгымыз үчүн чох ағыр ола биләр. Әкәр кери хидмәтләрдә истифадә етмәк үчүн адамлара еһтијачыныз вар, әмәк һаггыны билдирин, истәјән кетсин».

Бу сөзләр гаршысында фикир јүрүтмәкдән ачиз галан кенерал—губернатор Әләкбәр бәјдән нә етмәли олдуғуну

сорушур. Әләкбәр бәј белә бир фикир сөјләјир: «Мән бир тәклиф едәчәм, ондан сиз дә, биз дә разы галачағыг. Анчаг әввәлдән ону дејим ки, бизим халгымыз сувари гошунундан башга һеч бир гошуну истәмәз. Сиз Гафгазда әскәрлик етмәјәнләрдән көнүллү әскәр топламаға башлајын. Халгымызын ирәли кәләнләри дә бу ишә көмәклик етсин. Әмин олачагсыныз, топланачаг әскәрләрин чөбһәдә етдикләри гәһрәманлыг сизи дә, бизи дә, һәтта сизин әскәрләринизи дә һәјрәтләндирәчәк».

Чағырыш бир һәфтә сонра елан едилди. Јалныз Азербайжандан јох, Гафгазын башга әјаләтләриндән дә көнүллүләр чыхды. Азербайжанлыларын вердији бир алај илә диқәр Гафгаз әјаләтләринин вердији беш алај бирләшдириләрәк, бир дивизија јаранды. Она «Дикаја дивизија» ады верилди. Бу дивизија һаггында «Азербайжан» журналында бөјүк мәлүмат верилмишдир.

Гејд: Әләкбәр бәјин маашлы ишчи тәклифини кенерал-губернатор чара чатдырмышды. Бу рапорту истифадә едән чар идарәси дә кери хидмәтләрдә истифадә олуначаг ишчиләри Русија халгындан топламајыб, Чиндән кәтиртмишдир. Мүһарибә бојунча кери хидмәтләр бу 200 мин чинлијә тапшырылмышды. Анчаг 1917-чи ил ингилабындан сонра чар идарәси деврилдикдә чинлиләр һеч кәсә лазым олмамышлар. Вәтәнләринә, кери дөнмәјинчә фурсәти өлдән вермәјән Ленин онлардан истифадә етмишдир. Силаһландырылмыш чинлиләр Чеканын сәләһијјәтинә верилмиш вә онларын сәјәсиндә болшевик һакимијјәти мөһкәмләнмишди. Бунунла әлагәдар рус халгы бир афоризм гошмушдур: «Совет режими јөһуди башы, чин сүнкүсү вә рус ахмагларыјла сахланыр».

Халгымыз әскәр алынма тәһлүкәсини Рәфибәјлинин сәјәсиндә арадан көтүрмүшдүр. Анчаг 3 ај сонра Кәнчә губернаторуна Гафгаздакы алманларла бағлы бир телеграф кәлир. Руслар о заман алман һүдудуну алманлардан тәмизләтмәк вә Гафгазы христианлашдырмаг мәгсәдилә Гафгазда алман кәндләри салмышдыр. Телеграфда мүйәјән олунмушдур ки, алман кәндләринин әһалиси 3 група ајрылмышдыр. 1-чи групун әмлакына 60 гызыл, 2-чи групун әмлакына 40 гызыл, үчүнчү групун әмлакына исә 20 гызыл гижмәт гојулмушдур. һалбуки алман кәндләриндән ән касыбынын ев, тарла, кәнд тәсәрруфаты аләтләри, атлары вә диқәр һейванларынын дәјери бир нечә јүз гызыл дәјериндә иди. Ән фақиәли тәрәф дә телеграфын сону иди: әмлаклара гојулмуш гижмәтләр әсасында христиан олмаг шәрти илә диқәр вәтәндашлара вериләчәк вә алманлар да Сибирә сүркүн олуначаглар. Әдаләтсиз олан бу һадисә Кәнчә халгыны чох үздү.

Шәһәрин ирәли кәләнләри топланыб бир гәрар гәбул едирләр ки, Әләкбәр бәј Кәнчә губернаторунун янына кедиб, бир чарә тапмаға чалышачаг. Алынан гәрардан сонра Әләкбәр бәј Кәнчә губернатору Ковалјовун янына кедир вә кәлишинин сәбәбини аңлатдыгдан сонра дейр: «Кәнчәдә, Гафгазын дикәр вилајәтләриндә бир шәһәрдә сивин гәдәр узун мүддәт губернаторлуг едән башга бир кәс олмайыб. Халгымызын Сизә гаршы сонсуз бир севкиси вардыр. Кәнчәнин шәһәрләриндә вә ја вилајәтләриндә һамы сизи адил губернатор кими таныјыр. һамы билир ки, сиз түрк, ермәни, ислам, христиан дејә фәрг етмирсиниз. Лазым һесаб етдим бу һәгигәтләри сизә сөјләдикдән сонра кечәк әсл мәсәлә: алман кәндләри һаггында чарын вердији әмри өјрәндик. Бүтүн милләтимиз бундан кәдәрләнди. Русијанын бир учунда Алманија илә мұһарибә едирсиниз, бурадакы алман кәндчиләринин нә кұһаһы вар? Ордунуза өскәр верирләр, веркиләрини вахтында өдәјирләр. Бүтүн Русија халгы кими һөкүмәтә, ордуја жардымдан кери галмырлар. Дурдуглары јердә бунлары нараһат еләмәк, малларыны әлләриндән алыб башгасына вермәк, өзләрини Сибирә сүркүн етмәк, бу, јахшы дејил. Белә бир һәрәкәт гануна сығмадығы үчүн вицдана да, сығмаз. Халгымыз да алманлар кими кәдәрләнирләр. һамысы бу күн алманлара гаршы едиләнләри сабаһ да бизә гаршы едиләчөјинә әминдирләр. Јеканә үмидләри Сизин белә бир зүлмә разы олмайа чағынызадыр. Бу гәрары тәтбиг етсәз, чох бир јанлыш аддым атмыш олачагыныыз. Әкәр һөкүмәт гәрарыны исрарла һәјата кечиртсә, бунун чох пис нәтичәләри олачагдыр. Бүтүн халгымызын идарәјә гаршы гијәм етмәсини көрәчәксиниз вә бунун јеканә сәбәбкәры да сизин һөкүмәт олачагдыр. Губернатор кими сизин дә бөјүк мәс'улијәтиниз вардыр».

Әләкбәр бәјин бу чәһди тәсирини дәрһал кәстәрди вә рус һөкүмәти гәрарыны кери көтүрдү. Даһа сонра мәсәләдән акаһ олан алман кәндчиләри Рәфибәјлинин һүзуруна она тәшәккүр етмәк үчүн кәлмишдиләр.

Биринчи дүнја мұһарибәси вахты алман кәндчиләрини мүдафиә едән Кәнчә нә үчүн икинчи дүнја мұһарибәси заманы да ејни алман кәндчиләрини мүдафиә етмәди? Болшевик режими әмәксевәрликләри илә танынмыш алман кәндчиләринин вар-јохларыны әлләриндән алдыгдан сонра онлары нечә Сибирә сүркүн едидиләр? Бу суалларын чавабы бәситдир: 1920-чи илин апрелиндә Азәрбајҗаны ишғал едән Гызыл Орду вә Чека тарихдә мисли көрүнмәмиш бир вәһшилији бурадакы халга тәтбиг етдиләр. Кәнчә бу зүлмә дө-

мәди. Јенә тарихдә мисли көрүнмәмиш вә Кәнчәјә јарашан бир гијәм етдиләр. Үсјанчылар /—8 күн әрзиндә шәһәрә һаким олдулар. Болшевикләрин статистләринә көрә, Гызыл Орду бу үсјанда 6 мин нәфәр итирди. Анчаг үсјанын 9-чу күнү болшевикләр шәһәри дөрд тәрәфдән мұһасирәә алыб, ермәниләрин жардымыја үсјаны јатыртдылар. Шәһәрә кирән Гызыл Орду бөјүк бир, гырғын төрәтди. Бу гырғынын нәтичәсиндә болшевикләр Кәнчәнин өзүнә кәлмәмәсинә әмин олдулар. Бу сәбәбдән 1934-чү илдә кәнчәлиләр алман кәндчиләринин Сибирә сүркүн олунамаларына манә олмайлар. Кәнчә үсјаны һаггында әтрафлы сонра данышачағыг.

Кәнчә халгы милли мұбаризәмизи Милли Комитәнин рәһбәрлији алтында апарырды. Милли Комитә мұбаризәмизи ачыг вә кизли мәсәләләр дејә, 2 һиссәјә ајырмышдыр. Ачыг мәсәләләр гисмини Рәфибәјли Әләкбәр бәј, кизли мәсәләләр писмини дә Јусифбәјли Нәсиббәј идарә едирдиләр. Милли Комитәјә ашағыдакы шәхсләр дахил идиләр: 1. Нәсиб Јусифбәјли (һүгүгчу, Кәнчә бәләдијә рәиси кәмәкчиси, «Әдәми — Мәркәзијәт» фиргәсинин лидери), 2. Әләкбәр бәј Рәфибәјли (тәгаүдчу), 3. Хәлил бәј Хасмәмәдди (бәләдијә рәиси, һүгүгчу), 4. Әләкбәр бәј Хасмәмәдди (адвокат), 5. һәсән бәј Ағаоғлу (һәким) 6. Асланбәј Сәфиқүрд (адвокат), Бөјүк Мирзә Мәһәммәд (мүәллим), Кичик Мирзә Мәһәммәд (мүәллим), 9. Мирзә һүсәјн (мүәллим), 10. Мәһәммәд Бағыр Шыхзаманлы (бәләдијә үзвү), 11. һәсән Фәттаһ бәј (банк бухалтери), 12. һачы Әли (тачир), 13. Сары һачы Әләкбәр (тачир), 14. һағы Шейхзаманлы (Кәнчә «Кәнчлик» тәшкилатынын сәдри).

Милли Комитәнин гәрарыја Нәсиб бәјин рәһбәрлији алтында 5 нәфәрлик бир ичра һәјәти дә јаранмышды: 1. Нәсиб бәј (фиргә лидери), 2. һ. Ф. (подполковник, забитләри тәмсил едән) 3. Аслан бәј Сәфиқүрд (социалистләримизи тәмсил едән), 4. Пишнамаздадә Молла Мәһәммәд (динимизи тәмсил едән), 5. Әһмәд Чавад («Кәнчлик» тәшкилатымызы тәмсил едән). Бу һәјәт даими олараг иш башында олурду.

Ишләримизи бу шәкилдә давам едәркән түрк ордусу Сарыгамыша һүчум етди. Бу көзләнилмәјән һүчум гаршысында руслар чахнашаја дүшмүш вә нә едәчәкләрини билмирдиләр. Илк иши апаран Ирәвандакы мәркәзи банкы бошалдылараг Кәнчәјә дашыдылар (о вахт Гафгаз рус мәркәзи банкы Ирәванда иди). Ејни заманда Гафгаздакы бүтүн дәвләт мә'мурларына 200 манат (20 рус гызылы) верәрәк онларын һазырланмагларыны әмр етдиләр. Анчаг бу мә'

мурларын арасында олан түрклөр везијјети Көнчөдөки кизли комитөжө билдирдилер. Кизли комитө везијјети музакире етдикдөн сонра түрк мө'мурларын пуллары алмалары, анчаг көндөрилдикдө имтина етмөлөрүни, гэрара алды. Халга да мәсләһәт көрдүлөр ки, руслар кери чөкилдикләри төгдирдә өз севинчләрини билдирсинләр.

Тәәсүф ки, Сарыгамыш әмелијјати мүвәффәгиләтсизликлә нәтичәләнди. Тарих боју чәбһәләрдә дүшмәнә гаршы гәһрәмәнлыглары, ја ад чыхаран түрк әскәрләри Сарыгамышда тәбиәтин амансыз гышына вә тактики сәһвләринә керә мәғлуб олмушдулар. Түрк ордусуну мәғлуб едән гара гыш дүшмәнә гәләбә тә'мин едирди: он минләрлә әскәр донараг өлмүш, минләрчә түрк гәһрәмәни исә әсир дүшмүшдү. Әсирләр руслар тәрәфиндән вагонлара долдурулараг Сибирә көндөрилдилер. Јолда руһларыны Танрыја бағышлајан јаралы вә хәстә әскәрләрин чәсәдләри јол боју стансијаларда гатәрдан дүшүрдүләрәк халга тәһвил верилир, халгымыз да онлары көз јашлары төкәрәк дәфн едирди.

Милли мубаризәләримизи мүдафиә едә билмәк үчүн һәр иши вахтлы-вахтында көрмәли, бунун үчүн дә фәалијјети гызышдырмалы, дыг. Бир нечә јолдашын јалныз бу ишләрлә мәшгул олмасы керәк иди. Әсасән, буну «Көнчлик» тәшкилатына рәһбәр олдуғум вахт анламышдым.

КӨНЧӨ «КӨНЧЛИК» ТӘШКИЛАТЫНЫН ФӘАЛИЈЈӘТИ

Көнчө «Көнчлик» тәшкилатынын көрдүјү ишләр вә фәалијјәти Милли Комитәни олдуғу кими халгымызы да разы садмыш вә севкиләрини газанмышды. Өзүм кими бир нечә достумун да јалныз милли ишләримизлә мәшгул олмаларыны тә'мин етдикдән сонра, фәалијјәтимизи сүр'әтләндирдик.

Тәшкилатымыз әскәр гатарларындан бошалдылан чәсәдләр үчүн стансијада нөвбәтчилик тәшкил етмишди. Бир күн стансијадан кечән бир гатардан 4 чәсәд бошалдығыны хәбәр алдыг. Тез јығышыб әзиз шәһидләримизә чәнәзә мәрәсими дүзәлтдик. Көз јашлары арасында сөйләнән нигтләрдән сонра онлары әбәди истираһәткахларына гојдуг. Анадолуда доғулан түрк әскәри түрклүк үғрунда вурушур, өлүр вә јенә түрк торпағы олан Азәрбајҗанда торпаға верилирди.

Мәрәсимдән сонра Көнчө бәләдијјә рәиси Хәлил бәјин јанына кедәрәк «Көнчлик» тәшкилаты адыннан өзү илә данышдым, везијјәти анлатдым. Истәдијјим бу иди. Руслар Гафгаз чәбһәсиндән әсир алдыглары түрк әскәрләрини гатарлара

долдуруб Сибирә көндөрилләр. Хәстә оланлара бахылмыр, онлар јолда ағырлашараг чан верирләр. Чәсәдләри стансијаларда бошалдылыр. Рус идарәсинин бу гејри—инсани һәрәкәти халгымызы гәзәбләндирир. Хәлил бәј мәни динләдикдән сонра Көнчө губернатору илә көрүшәчәјини вә нә керәкдирсә едәчәјини сөйләди. Мәнә ону ахшам клубда көрәдәк нәтичәни өјрәнмәми сөйләди.

Ахшам клуба кедәрәк Хәлил бәји көрдүм. Хәлил бәј мәнә деди: — «Губернатор илә көрүшдүм. Сабәһ стансијада бөјүк бир бина бошалдылачаг. О, дүшәркә вә хәстәхана ачачаг. Силаһлы гүввәләрдән һәкимләр истәниләчәк, бундан башга һөкүмәт вә бәләдијјә дә ишлә тә'мин олуначаглар. Тифлисдән һәрәкәт едәчәк әсирләр илә долу гатарлар өввәлчәдән Көнчөјә билдириләчәкләр. һәкимләр тез стансијаја кедәрәк гатардакы әсирләри көздән кечирәчәкләр вә хәстә оланлар дүшәркәјә көндөриләчәкләр». Хәбәрә чох севиндим вә тәшкилатымызын адыннан Хәлил бәјә тәшәккүр етдим. Тәшәккүрә еһтијач олмадығыны, бәлә ишләрин бизим кими онун да везифәси олдуғуну вә бундан сонра да бир ишимиз олса, ону чәкинмәдән өзүнә билдимәмизин көрәклијини сөйләјән Хәлил бәј даһа сонра мәни ахшам јемәјинә дәвәт етди. Хәлил бәјә тәшәккүр етдим вә дедим: «Хәлил бәј, Сиздән бир ричам да мәним дә һәкимләрлә бирликдә һеј'әти-иштиракымы тә'мин етмәниздир. Чүнки әсирләр һәкимләрин сөйләдикләрини анламазлар. һеј'әтдә тәрчүмәчи олараг иштирак етмәк истәјирәм». Тәклифими гәбул едән Хәлил бәј ертәси күн губернатор илә көрүшәчәјини билдирди.

Һәгигәтән ертәси күн стансијада бөјүк бир бина бошалдылды вә дөшәнилди. Даһа сонра әтрафы мәфтил илә һөрүлдү. Мән дә һәмин күн губернатордан тәрчүмәчилик везифәсини рәсмән алдым. Бу везифә үчүн мааш алмајачағымы өјрәнән губернатор вә мәркәз командирини мәнә тәшәккүр мәктублары көндөрдиләр. Әмрләри гаршылајачаг һеј'әтдә 3 һәким, мәркәз командиринин јавәри вә тәрчүмәчи олараг да мән вардым. һәкимләрин үчүнү дә шәхсән таныјырдым.

Һәмин күн әсир дашыјан бир гатарын саат 14-дә Көнчө стансијасында олачағыны хәбәр вердиләр. һаымыз бирликдә стансијаја кедәрәк гатар көзләмәјә башладыг. Анчаг гатарын стансијаја кәлишиндән 10 дәгигә әввәл бир дөстә рус әскәри стансијаны мүнәсирәјә алды. Перрондакы чамаат салона долдурулды. Анчаг бир аз сонра мәни салона чағыран адамлар рус әскәрләринин әсирләрә һәдијјә верилмәсинә ичәзә вермәдикләрини, һәлә бу әскәрләр ермәни олурса

әсирләрдин жанына белә кетмәдикләрини сөйләдиләр. Бу вәзијәти мән мәркәз командиринин јавәринә билдирдим. Јавәр гатарда 28 вагон олдуғундан һәдијәләри 28 пакетә гәдүруб онлары әсирләрә верилмәјини сөйләди. Вәзијәти халга изаһ етдим, дәрһал пакетләр һазырланмаға башланды.

Бир аз сонра гатар кәлди, һей'әтимиз вагонлара кирдикдә мән дә түркчә әсирләрдән хәстә олуб—олмадығларыны сорушдум. Бичарәләр чаш-баш бизә бахырдылар. Өзләрини мұәјинә етдирмәк истәмәирдиләр. Е'тимад етмәдикләрини көрүб данышмаға башладым: «һал-һазырда олдуғунуз стансија Кәнчә шәһәринин стансијасыдыр вә шәһәрин әһалиси түркдүр. Сизин өз гардашларыңыздыр. Стансијада хәстәханамыз вар. Хәстә оланлары көтүрәчәјик, истираһәт едиб јахшылашдығдан сонра јолларыныза давам едәчәксиниз. Көрдүм ки, хәстә олмајан әсирләр дә хәстәханаја кетмәк истәјирләр. Мұәјинәнин нәтичәсиндә 40-а гәдәр хәстә тапдығ. Сонра хәстә олмајан вагонлара да кирдик вә бүтүн әсирләрин һалыны сорушдуг. һәкимләр әсирләрә мұхтәлиф суаллар верирдиләр. Даһа сонра халг тәрәфиндән һазырланмыш пакетләри вагонлара «түрк халгындан сизләрә һәдијәдир», дејәрәк вермәјә башладым. Бу вахт вагонларын пәнчәрәсиндән кәнч бир забит бизи чағырағ онларын вагонларында кәлмәјимизи истәди. Вагона кирдик. Забит бизә дөнәрәк деди: «Мән хәстәјәм, чох хәстәјәм. Ики һәфтәдир ки, һеч чүр истираһәт етмәдик. Вагонумузда һәким вар, әлач јох». О, сөзүнү гуртардығда һәким олдуғу анлашылар бир долу нәфәр бизә јанашды вә хәстәниң вәзијәтини аңлатды. һәкимләр араларында мәсләһәтләшдикдән сонра мәнә дедиләр: «Хәстәни көтүрәк. Өкәр истәјирсә һәкими дә мәмнунијәтлә көтүрәрик. Бизә јардым едәр, ишимиз асанлашар». һәкимләрин гәрарыны түрк һәкиминә вә забитинә аңлатдым. Икисин идә көтүрдүк. һамымыз бирликдә халг илә долу салондан кечдик. Чамаат һамы бирликдә ајаға галхарағ әсирләри саламлады. Гатар исә јаваш-јаваш стансијадан узаглашды.

Хәстәләри хәстәханаја јерләшдирдик. Ајрылачағым вахт көрдүм ки, әсирләр мәним ајрылмамы истәмәирләр. Онлара сөйләдим ки, нараһат олмасынлар. һәр күн јанларына кәлчәјәм вә башга мұсафирләри дә кәтирәчәм. Сонра хәстәханадан чыхыб шәһәрә кәлдим вә онлары достларыма сөйләдим. Өз арамызда һәр күн әсирләр үчүн һазырлығ көрмәји, еһтијачлары олдуғлары јемәји вә сигарети әввәлчәдән тә'мин етмәји гәрарлашдырдығ. Белә ки, јүзләрчә хәстәни алыб истираһәт вә мұаличә етдирир, јахшылашанлары Сибирдәки дүшөркәләрә кәндәирдик. Дүшөркәдә даими ола-

рағ 200 хәстә олурду. Онларын идарәсини әсир забит Мурад бәј тә'мин едирди. О вә һәким дүшөркәнин даими адәмлары олмушдулар. Мәркәз командиринин јавәри дә әлимиздәди. Бундан башга дүшөркәнин командири дә сөзүмүзү ешидирди. Достларла бирликдә дүшөркәләрә кәдәр, истәдијимиз гәдәр гала биләрдик. Әсирләрә Азәрбајҗанда түркчә нәшр едилмиш китаблар, журналлар верирдик. Бақыда Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин чыхардығы «Ачығ сөз» гәзетини һәр күн онлара чатдырырдығ. Бундан башга, Кәнчәдәки бүтүн мұәллимләри вә шакирдләри дүшөркәдә дә'вәт едәрәк әсирләри һәсрәт чәкмәјә гәјмурдуг. Ән чох севдикләри шаир Әһмәд Чавад иди. Бир күн Кәнчә тачирләриндән һачы һәсән мәним јанымда олду вә әсирләрә зијафәт вермәк истәдијини сөйләди. Вәзијәти Хәлил бәј билдирдим вә губернатордан ичазә алмасыны хаһиш етдим. Бир нечә күндән сонра Хәлил бәј мәни иш јеринә чағырды вә деди: «Һачы һәсәнә де ки, кәзәл вә зәнкин бир зијафәт версин. Әсирләрдән башга губернатор, мән, мәркәз командири, һөкүмәт вә бәләдијә һәкимләри вә шәһәрин ирәли кәләнләри дә зијафәтдә олачар». Бу һагда һачы һәсәнә хәбәр вердим. Ертәси күн 300 нәфәрлик бир зијафәт һазырланды. Дүшөркәнин бағчасында масалар гәјулмуш вә ән јахшы азәри чалғычылары чағрылмышды. Мұсафирләрдән губернатор, бәләдијә рәиси, бири түрк, диҗәри ермәни олан бәләдијә рәисинин мұавинләри, мәркәз командири вә јавәри, полис рәиси, прокурор, банк мүдирләри, шәһәрдә мөвчуд олан чәмијәтләрин сәдрләри, түрк вә ермәни тачирләри вә мұәллимләри. Јемәк вахты бәләдијә һәкими һәсән бәј түрк дилиндә бир нитг сөйләјәрәк деди: «Әсир гардашларым! Сиз бурда өзүнүзү өсәрәтдә вә гүрбәтдә сәјмајын. Әтрафынызда јашајан шәһәрлиләр вә қәндлиләр һамысы сизин кими түркләрдир, сизин өз гардашларыңыздырлар. Бу күнкү зијафәти сизә гардашымыз һачы һәсән аға өз пулларыјла верир». Бу вахт һачы һәсән јериндән галхарағ дејир: «Һәсән бәј, онлар бизи әсарәтдән гуртармағ үчүн вурушурлар. Онлар бизим үчүн чанларыны верирләр. Бир јемәк нәдир ки?» Бу сөзләр зијафәтдәкиләрә сојуг бир душ тә'сири етди, аңчағ доктор һәсән бәј: һачы, сән отур јериндә, мән данышарам»—дејәрәк јерсиз сөз демиш олан һачыны сусдурду. һачы һәсәнин сөйләдији сөзләрин мәнәнасыны аңлајан ермәниләр бығларынын алтында күлүрдүләр. Зијафәт чох кәзәл кечди вә әсирләр чох разы галдылар. Зијафәтдә олан мұсафирләр дә күләр үзлә дағылдылар.

ТЭНТЭНЭЛИ ЖЫҒЫНЧАҒ

1916-чы илин январ аҗында Көнчө хөҗриҗе чөмиҗетинин («Гардаш көмөҗи») хөҗринә бир кечә тәртиб едилмиш вә кечәнин фәхри раислиҗини Көнчө губернатору Ковалјов өз үзөринә алмышды. Дэвәтнамәләри пајланан кечәнин чохсајлы олачағы көзләнирди. Мән дә бу кечәҗе дүшөркөдәки әсир түрк забити вә һәкимини дә көтүрмәк истәдими вә фикримди достларыма сөҗләдим. Ичазәни мәркәз командири вермәли иди. Бунун үчүн мәркәз командиринин һүзуруна жола дүшдүм. Мәни гаршылајан вә нә истәдими сорушаң јавәринә арзуму анлатдым. Бирликдә мәркәз командиринин отагына дахил олдуғ. Командир илә әскиндә таныш идик. Исте’фада олан бир полковник иди. Әлиҗе саггалыны сығаллајарағ нә истәдими сорушду. Јаваш-јаваш сөзә башладым. Гоҗа полковник мәни дигәтлә динләјирди. Сөзләримдән мәмнун олдуғуну сифәтиндән анлајырдым. Мән исә төбиәтимдән кәлмәјөн, сәмиҗијәтдән узағ, алдадычы вә јаланчы сөзләри ми инандырычы бир тонла дејирдим: «Полковник, јер үзүндәки мүсәлманларын бөјүк бир һиссәси бөјүк дөвләтләрин һимајәсиндә јашајырлар. Инкилтәрә вә Франсанын һимајәсиндә јашајан мүсәлманлар бүтүн инсани һағларындан, һәтә вәтәндашлығ һағларындан мәһрум, келә кимидирләр. Анчағ Русија империјасында јашајан 35 милјон мүсәлман рус мәдәнијәтиндән истифадә едәрәк, рус милләтиҗә бәрәбәр һағ вә һүгуга сәһибди, һүрријәтимизи вә мәдәни һөҗәтимызы дүшөркөдә олан әсир түрк забити вә һәкиминә дә анлатмағ

1. «Гардаш Көмөҗи» тәшкилаты Биринчи дүнја мұһарибәси илләриндә јаранмышды. Мәҗсәди исә бу иди: Рус ордусунун Түркияниң шәрғ вилајәтләринин ишғалы заманы русларын вә хуҗусән, рус ордусунда олан ермәни әскәрләринин вәһшилиҗинә мә’руз галан түрк халғы имкан тапдыгча Гаф-газа гачырды вә беләликлә, чанларыны гуртара билирдиләр. Бу тәшкилат Азәрбајҗана кәлән фәләкәтәдәләрә јардым едир вә ишғал вилајәтләриндә сәһибсиз галан түрк чочугларыны топлајарағ Азәрбајҗана көндәрирди. Бир тәрәфдән чочуглар, дикәр тәрәфдән рус вә ермәни әскәрләрини әзабына дөзмәјөн түрк халғы гардашлары Азәрбајҗан халғынын һимајәсиндә јер ахтарыдылар. «Гардаш Көмөҗи» тәшкилаты онлары көчкүнләр үчүн тикилмиш евләрә јерләшдирмишди. Кичик јашлы ушағлар үчүн бағча вә ушағ евләри ачылмыш, мәктәб јашларында оланлар исә мәктәбләрдә јерләшдирилмишди. Азәрбајҗанын һәр вилајәтиндә вә ғәзәсында «Гардаш Көмөҗи»нин шө’бәләри вар иди. Халғымызын мәрһәмәтиҗә топланан пулларла гачынларын бүтүн хәрчләрини өдәҗә билирдик. Бу тәшкилат «Гардаш Көмөҗи» адлы мөзмулу бир журнал нәшр етмишди. Ешпәтиҗимә көрә бир нечә нүсхәси Истамбулдадыр.

лазымдыр. Бунун үчүн бир рус забити нәзарәтиндә һәр ики әсири јығынчаға дәвәт етмәмизә ичазә вермәјинизи хәһиш едирәм». Полковник ики күлән көзләрини көзләримә дикәрәк деди: — «Әзизим, чох көзәл сөјләјирсиниз. Анчағ бу иш јалныз һәрби мәсәлә дејил. Губернатор бәјин дә ичазәси лазымдыр. Әкәр губернатор бәј ичазә версә мән һеч бир манәчиликти етмәрәм». Бунун үчүн губернаторун јанына кәдәрәк вәзијәти анлатдым. О да разы олду, амма мәркәз командириҗә дә көрүшмәмин көрәклиҗини билдирди. Она мәркәз командиринин разылығыны дедикдә о, дүшөркәҗә зәнк едәрәк лазымы әмри верди.

Севинчимин һәдди-һүдуду јох иди. Вәзијәти достларыма билдирдим. Јығынчағ күнү дүшөркәнин раиси мәним јаныма кәләрәк губернатордан алдығы әмри билдирди. Мән дә она вәзијәтдән хәбәрдар олдуғуму вә ахшам јығынчағыннан әввәл әсирләрлә бирликдә мәним јаныма кәлдикләри тәғдирди бир јердә јемәк јеҗе биләчәјимизи сөјләдим. Ахшамчағы бөјүк отелин јемәкханасында јемәк једик. Салонда јемәк јејән јүзләрчә зијалы кәнчләр түрк әсирләринин шәрәфинә гәдәһ галдырдылар. Саат 20-дә јығынчаға кәлдик. Дурум халғ үчүн бөјүк сүрприз олду. һамысынын көзләри әсирләрдә иди. Јығынчағ олан театр салонуна дахил олдуғ. Бизә дөрд нәфәрлик јер ајырмышдылар.

Јерләримизә әјләшдик вә бир аз сонра тамаша башланды. Сәһнәдә бир гаја үстүндә олдуғча јашлы бир чобан гојун отарыр. Онун јанында ики кәнч халғ ашығы саз чалыб Короғлудан дастанлар сөјләјирләр. Јашлы чобан ашығлары динләдикдән сонра онлара дејир: «Өвладларым, мәнә кәнчлиҗими хатырлатдыныз. О сазы верин, мән дә бир шеј чалыб сөјләјим». Кәнчләрдән бири сазыны узатды вә чобан сөзә белә башлајыр (чобан ролуну мәшһур мусигичи вә бәстәкар Чәмил бәј ифа едирди):

Зија Көјалп дастаны:

**Сүрүдән гојунлар һеп такым-такым,
Ајрылмыш сүрүдә галмамыш бақым.
Асманын үзүмү дағылмыш салхым
Олмағ истәр, амма бағман һарада!
Кедим арајым чобан һарада!
Уча дағлар чөкмүш, белләри галмыш,
Чошгун чајларын селләри галмыш,**

Ханлар јох мејданда, елләри галмыш,
 Дүшмәнләр чох, амма галхан һарада!
 Медим арајым Хаган һарада!
 Түрк јурду јухуда. Еј дүшмән сакын,
 Ујујан өлкәјә едилмәз ахын.
 Дан јери ағармыш, икидләр, галхын.
 Бахын јурд нә һалда, вәтән һарада!
 Медим арајым, јатан һарада!
 һәр кәсин көзүндә Вәтән өз јурду,
 Сәрһәдин дүшмәни, дәрәнин гурду.
 Јад елләр Туранда ханлыглар гурду.
 Турандан јадлары гован һарада!
 Медим арајым, о хан һарада!
 Крым һарда галды Гафгаз нә олду!
 Газандан Тибетә гәдәр рус долду.
 һәјатда аналар сачыны јолду.
 Шән јурдлар нә һалда, виран һарада!
 Медим арајым, Иран һарада!
 Башлары ағармыш ихтијар дағлар,
 Анаг кечмиш күнү, сел дөјәр, чағлар.
 Гарангуш «аһ» чәкәр, көјәрчин ағлар.
 Узаг бир сәс сорушар, Туран һарада!
 Медим арајым, сорушан һарада!
 Гурултај топлансын Танры дағында,
 Елхан тахта чыхсын алма бағында.
 Бәјләр солда дурсун, ханлар сағында,
 Севмәк күнаһ дејил севинч чағында
 Көрүнчә топланмыш ханын һарада!
 Медим арајым, чанан һарада!
 Оғуз ханын бајрамы баһарда олсун,
 Отаглар, чадырлар чичөклә долсун.
 Кәнч гызлар ојнасын, икидләр солсун.
 Бир ашыг бајылмыш, дәрман һарада!
 Медим арајым, Лоғман һарада!

Ығынчағын програмына дахил олунмуш фолклор групу азәри ојунларынын вә мусигисинин инчәликләрини кәстәрир. Милли ше'рләр сөйләнилир. Мәтбуатда дәрч олунмајан бу ше'рләри халгымыз әлдән-әлә кечирәрәк әзбәрләјирди. Әсирләрдән разы галыб-галмадыглары һагда сорушурам. Мәнә чаваб верирләр: «Көрдүкләримизи башгасы сөјләсәјди, доғрусу инанмаздыг. Әсарәтдә бу гәдәр варлыг јарада билмәк бөјүк мүвәффәғијәтдир.»

Тамаша гуртардыгдан сонра «Түркијә» салонунә кечирик. Бу салонда түрк мусигиси ешидилир, гонаглара гәһвә

верилир. Биз дөрдүмүз бир масада әјләширик. Башга бир масада Гафгаз баш губернаторунун мүавини Вагатски, тәрчүмәчиси, Шимали Гафгаздан олан һөјдәр Бамат вә Кәнчә губернатору Ковалјов әјләширләр. Вагатски вә Бамат Кәнчәдә мүвәғгәти олмагда идиләр. Чалгычыларынын рәһбәри Чәмил бәј көзүмүзүн ичинә бахыр. Мән онун истәјини анлајырам вә чалмасы үчүн көзүмлә ишәрә едирәм. Оркестр «Севастопол өнүндә јатан кәмиләр» маршыны чалыр. Губернатор бизим масаја дөнәрәк дејир: «Доғрудан да Османлы салонудур». Мән дә тәшәккүр едәрәк чаваб верирәм: «Сәјәниздә». Ығынчаг беләчә битир.

АНАРХИЈАНЫН ТӨРӘТДИЈИ ҺАДИСӘЛӘР

1916-чы илин ахырларында чар идарәси мәркәзи чәһәләрдә алдыгы зәрбәләрдән сарсынты һалында иди. Нә чәһәһәнин чөкүнтүсүнүн, нә дә мәркәзин сарсынтысынын гаршысыны алмаг мүмкүн дејилди. Русијанын бир чох јерләри вә хүсусилә, Сибир өзбашына галмыш, Сибирдән Гафгаза көч башламышды. Бир тәрәфдән вахты илә каторга чәзасына мәнкум олуб Сибирә кәндәриләнләр, диқәр тәрәфдән Са­рыгамышда әсир олуб Сибирә кәндәрилән түрк забит вә әскәрләри ахын-ахын Гафгаза доғру јола чыхмышдылар. Бу­нар кәләчәкләри јери дә мүәјјән етмишдиләр: Кәнчә. Вахты илә Кәнчәдәки дүшәркә вә хәстәханада көрдүкләри мүнәсибәт онлары магнит кими бу шәһәрә чөкмәкдә иди.

Сибир мәнкуллары Кәнчәјә, онун кәндләринә кедирдиләр. Бәзиләри Сибирдә дост олдуғлары әсир түрк әскәрләрини дә кәндләринә гонаг апарырдылар. Бир күн достлардан бири мәнә Сибирдән әсир бир түрк забитинин отелдә јерләшдијини билдирди. Кетдим, анчаг тапмадым. Забитин Кәнчәнин Гарачааловлу кәндиндә гоһумлары вар имиш. Онлар забити гонаг апармышдылар. Бир һәфтә сонра о, кери дөндү, көрүшдүк. Кәнч бир забит иди. Рәнки саралмыш, гансыз көрүнүрдү. Ады һүсамәддин иди (Кечмиш Гарс депутаты һүсамәддин Гуғач). Мәнә Сибирдән нечә гачдығыны, кечди­ји учсуз-бучагсыз дијарларын түркләрлә мәскун олдуғуну аңлатды. һүсамәддин бәј даһа сонра сөзләринә белә давам етди: «Һәр јердә көрдүјүм түркләр мәнә әлләриндән кәлән көмәји етдиләр. Јолум төһлүкәли иди. Анчаг тәсадуф етди­јим инсанларын түрк олмасы мәнә чәсарәтләндирирди». һүсамәддин бәј вә мән бир-биримизи илк көрүшдән севдик.

һәлә дә бир гардаш кими севирик. Һәмин күн ону достлар-ла таныш етдим. Нәсиб бәј илә дә таныш етдим. Һүсамәд-дин бәј ғыса бир мүддәтдә милли. мүбаризәмизин ачығ вә кизли тәрәфләрини бизим гәдәр өјрәнди, ишләримиздә иш-тирақ етди.

Бу вахт бир нечә бәдбәхт, болшевик тәблиғатына үјүб, мәшһүр мүлкчү Зүлгәдәрли нәслиндән Аллаһјар бәјин мүлк-күнү дағытдылар вә аиләсиндән бир нечәсини гәтл етдиләр. Бу бәд хәбәр Кәнчәдә бөјүк үзүнтү јаратды. Белә бир һадисәнин башга мүлкчүләрин башына кәлмәсинин гаршысыны алмағ үчүн Кәнчәдә 2 һеј'әт тәшкил олунуб, һадисә јери олан Зәјәмә кәндәрилди. Моллалардан вә таңирләрдән тәшкил олунан бир һеј'әтә Пишнамаздаә Молла Мәһәммәд рәһ-бәрлик едирди. Икинчи һеј'әт һүсамәддин бәјин башчылығы илә мүәллим вә зијәлылардан ибарәт иди. Бу һеј'әт кәндлә-ри дәлашыб кәндлиләрә нәсиһәт етдиләр вә гардаш ганы-ны төкүлмәсинин гаршысыны ала билдиләр.

Сибирдән кәлән түрк әсирләри Кәнчә шәһәринә топ-ланмышдылар. Бунларын јемәкләрини тә'мин етмәк бөјүк бир мәсәлә иди. Тәшкилатымыз онлары Түркияјә кәндәрә билди. Әсирләр Түркияјә чатмағ үчүн дәрә даяначағ мән-тәгәләриндән кечмәли идиләр: Јевлах, Гарабағ, Худафәрин көрпүсү, оранан да Иран, Түркия. һәр мәнтәгә әсирләри башга мәнтәгәјә тәһвил верәчәк вә беләликлә, бир һәфтә-дән сонра Түркияјәдән онларын чатдығлары һагда хәбәр алы-начағдыр. Кәндәрдијимиз түрк әсирләринин арасында е'ти-бар еләдикләримизә һазырладығымыз мәктублары верир-дик. Бу мәктубларда Русиянын даһили вәзијәтини, чәһә-ләрдән хәбәрләри, социалист тәшкилатларын чар идарәсинә гаршы фәалијәтләрини, гејри-рус милләтләрин истиғлал һәрәкатларыны, рус ордусунун һәрби кејфијәтинин галма-дығыны, низамсыз гојун сүрүсүнү хатырлатдығларыны вә нәһәјәт, бүтүн рус милләтинин бөјүк бир мә'нәви позғунлуғ ичиндә олмаларыны әнләдырдығ.

Бүтүн кәнчләр сәфәрбәр һалда дурмадан, јорулмадан чалышырды. Тәшкилатын мадди тәрәфини гәтијјән дүшүн-мәздик. Чүнки Кәнчә Милли Комитәсинин кассасы «Кәнчлик» тәшкилатына ачығ иди. Еһтијачымыз Милли Комитә васитә-сијлә халгдан топланмағдајды.

Бир күн јолдашлардан бири рус кизли полис рәиси Рә-һим бәјин мәни ахтардығыны, мәнимлә көрүшмәк истәди-јини сөјләди. Рәһим бәј Газахын Шыхлы кәндиндән иди. Әв-вәлләр бизимлә бирликдә «Кәнчлик» тәшкилатында чалы-шырды, сонра полисә кечди. Јүксәлди, рәис олду. 1912-чи

јылдә Кәнчәдә мүәллим иди. Ибтидаи мәктәб мүәллими икән башына бир һадисә кәлмишди: Рәһим бәјин ишләдији мәк-тәбдә тәдрис русчајды, шакирдләр исә рус, күрчү, ермәни вә түрк чоғуғлары. Бир күн Рәһим бәј русча чоғрафија дәр-си дејәркән ичәри мәркәздән кәлмиш рус мүфәттиши кирир, дәрси динләјир. Бу вахт Рәһим бәј хәритә гаршысында дуран шакирдә суаллар верир вә шакирд дә онлара чаваб вермәјә чалышыр. Бир ара мүфәттиш дә мүәллимин ичазәсијлә ша-кирддән сорушур: «Бала, мәнә Гафгаз милләтләрини сај». Шакирд бу суала чаваб верир: «Гафгаз милләтләри түрк, күрчү вә ермәни милләтләриндән ибарәтдир». Бундан гә-зәбләнән мүфәттиш дејир: «Бала, бөјүк рус милләтини унут-дун!» Шакирд ғызарыр вә чашыр. Рәһимбәј һәмин вахт мү-дахилә едәрәк дејир: «Хаһиш едирәм ушағы чашдырмаја-сыныз. Руслар бураја сонрадан кәлмәдир». Бу һадисәдән бир ај сонра Рәһим бәји мүәллимликдән сәбәбсиз—филянсыз азад етмишләр.

Рәһим бәјин мәни ахтардығыны ешитдикдән сонра ер-тәси күн өзүнү тапдым. Мәни севки илә гаршылады. Ондан сорушдум, ки, нечә ону чар идарәси кизли полисә гәбул едиб? Рәһимбәј күләрәк деди: «Бәли, илк бахышда буну ан-ламағ чәтиндир, Лакин о һадисә һағгында Петербург маар-иф назирлијиндән башга һеч кәс хәбәр тутмамышдыр. Мән исә Кәнчә губернаторуна мүрачиәт етдим вә мәни полис тәшкилатына көтүрдүләр. Анчағ гәлбләримиз әввәлки кими бирдир, әмин ола биләрсән». Рәһим бәј даһа сонра сөзләри-нә белә давам етди: «Сизи бура чағырмагда мәгсәдим бир мәсәләни мүзакирә етмәкдир». Сонра масасынын көзүндән бир шәкил көтүрүб мәнә узатды. Бахдым ки, бир түрк паша-сынын рәсми. Сорушдум ки, нә олуб, Мәнә кизли вәрәгә верәрәк охумамы сөјләди. Вәрәгәдә дејилирди: «Сарыга-мышда руслар тәрәфиндән әсир едилән түрк ордусу коман-дири Әһсән паша Сибирдән гачмышдыр. Гафгаза кәлмә еһ-тималы вардыр. Ону һәбс едәнә, рүтбәсинин артырылма-сындан башга, мүкафат да вериләчәкдир». Бир мүддәт бир-биримизә бахдығ. Нә едәчәјимизи сорушдум. Рәһим бәј мәнә «сизинлә бу паша һағгында данышмағ истәдим. Әһсән паша үчүн чоғ диггәтли олмағ лазымдыр. Доғрудан да Кән-чә шәһәриндә бир нечә әсир түрк забити вардыр. Анчағ он-лар әләмәтсиз бир шәкилдә јашајырлар. Паша исә елә де-јил. Әжәр о, Кәнчәјә кәлибсә, ја да бир күн кәлчәкксә, ону шәһәрдән чыхарыб кәндләрдә сахламағ лазымдыр». Деди вә ајрылдығ. Бу мә'луматы алдыгдан сонра бүтүн ахтарыш-ларыма бахмајарағ бир из тапмадым вә Әһсән пашанын Си-

бирдөн гачышы вә агибәти о заман бизләр үчүн гаранлыг галды.

Марагландығым бу гачыш һаггында 1922-чи илдә Трабзонда хәбәр тутдум. 1920-чи илдә Гызыл Орду Азербайҗаны ишғал едәндән сонра мән Күрчүстанын пәйтахты Тифлисә, Күрчүстанын ишғалындан сонра исә ана Вәтән Түркияҗә гачдым. Трабзонда мөскунлашдым, О вахт түрк милләти Истиггал савашы апарды. Милләт сөфәрбәријди. Ахын едән мұһачирләри сығышдырачаг вә онлара јардым едәчәк һеч бир тәшкилат јох иди. Мұһачирләри анчаг Трабзон халгы һимајә едирди. Мән дә әлимдән хәлдији гәдәр јардым едирдим. Бир күн дүканымдан ичәри, јанында үч оғлан ушағы бир адам кирди, салам вердикдән сонра деди: «Мән азербайҗанлыјам. Јер үзүндәки чәһәннәмдән гачыб бура кәлдим. Мәним Түркияҗә достларым вардыр. Онлары вә хүсуслә дә Әһсән пашаны ахтарырам. Истамбулда олдуғуну өјрәндим. Мәни үч ушағларымла бирликдә Истамбула кәндәрмәјинизи хаһис едирәм. Пашаны тапыб, ушағлары она тапырачам. Мән өзүм бир тәһәр јашајарам». Даһа сонра чибиндән бир кағыз илә бир фотошәкил чыхардыб мәнә узатды. Алыб охудум: 27 түрк забитинин шәхси ишләри јазылмышдыр. Нә олдуғуну хәбәр алдым, башлады анлатмаға: «Кәнчелијимдә бир һадисәдән өтрү рус мәнкәмәси мәнә кәторға чәзасы верди. Мән Азербайҗанын Губа шәһәриндәнәм. Мәни Губадан Сибирә кәндәрдиләр. 10 ил орада галдым. Сонра бурахдылар. Јахшы пул газанырдым. Евләндим, үч дә ушағым олду. Бунлар да һәмнин ушағларды. О вахт биринчи дүнја мұһарибәси башланды. Бир нечә ајдан сонра Түркия мұһарибәҗә дахил олду. Ағлымда мин чүр хәјал гурурам, вәтәним Азербайҗаны русларын әсарәтіндән гуртара биләчәк дејә дүшүнүрдүм. Чох үмидлијдим. Бу арада Гафгаз чәһәсиндә әсир дүшән түркләрин Сибирә кәндәрилдикләрини ешитдим. Кәлән әсирләрә әлимдән кәлдији гәдәр јардым едирдим. Елә бу вахт рус әсир дүшәркәсиндән 27 забит гачырдым. Онлара вәсигә дүзәлтдим. Өзләринә пул верәрәк Гафгаза јола салдым. Бу көрдүјүнүз шәкил Әһсән паша, гәраркаһ забити Фәттаһ бәј вә мәним фотомдур. О вахт ағлым, фикрим елә Әһсән пашаны гачырмагдајды. Нә олурса олсун бир түрк пашасыны әсарәтдә гојмајачағам дејирдим. Бу фикрим бири нечә дәфә Әһсән пашаја дедим. Паша тутулмагдан горхурду. Она бу һагда нараһат олмамасыны дедим. Паша ики нәфәр олдуғларыны билдирди. Мән дә ики нәфәр үчүн вәсигә һазырлајыб, онлары дүшәркәдән гуртартдым. Өзүмлә чохла пул көтүрдүм, әиләми орада гојдум

вә үч нәфәр Чинә кечдик. Артыг сәрбәст бөлкәдәјдик. Мән кери дәнмәдән әввәл пашаја гачмаларыны тәшкил еләдијим 27 забитин јазыларыны кәстәрдим. О, охуду вә чох разы галды. Биз дә јазарыг деди. Мән дә «Әзиз пашам, сиздән јазы јох, фотошәкил истәјирәм. Үчүмүз бирликдә шәкил чәкдирәк», — дедим. Бах, бу фотошәкли чәкдирдик.

Губалы сөзләрини битирмишди. Галхдым, әлини сыхдым. Ушағларыны өндүм. Онлара һәдијәләр алдым. Онлары бир евә апарыб истираһәтләрини тә'мин етдим. Истамбула јола салачағыма сөз вердим. Сонра Трабзонун губернаторунун јанына кедәрәк мәсәләни она аңлатдым. Мәни бәләдијә рәисинин јанына јоллады. Бәләдијә рәисинә дә дәрди ми сөјләдим. О да нәглијат ацентлијинә кәндәрди. Анчаг ацент дөрд нәфәри бир дәфәҗә пулсуз Истамбула кәндәрмәҗәчәкләрини, һәр дәфә бир нәфәр кәмијә миндирәчәкләрини билдирди. Неч бир нәтичә әлдә етмәдән дүканыма гајытдым. Нә едәчәји ми билмирдим Чүнки дөрд нәфәрин билет пулларыны вә јол хәрчләрини вермәҗә имканым јох иди. Чох фикирләшдим. Белә чәтин аңларымда Танрымдан даима јардым истәјирдим. Фикирләшәркән ағлыма полис әфәнди кәлди.

Әзиз охучуларым, бурада сизә гәһрәман түрк полис һаггында данышачағам. Трабзонда бир достум илә бирликдә пул дәјишмәклә мәшғул олурдуг. Бир күн дүканымыза бир полис кәлди вә 200 франк дәјишмәк истәди. Пулу дәјишдик. Полис әфәнди һәр ај Османлы банкындан алачағы 200 франкы кәтириб дәјишдирәчәјини сөјләди вә даһа сонра сөзләринә давам едәрәк деди: — «Биринчи дүнја мұһарибәси илләриндә Чанағалада әскәр идим. Өлүмлә чарпышараг дүшмәнлә вурушурдуг. Гаршымызда франсызлар иди. Бир күн онларла дәһшәтли бир сүнкү даваасы апардыг. Франсызлар сүнкү давамыза мұғавимәт кәстәрә билмәдиләр вә ағыр итки верәрәк бөјүк хәндәк газдылар. Бир хәндәҗә шәһид түрк әскәрләрини, диқәринә дә дүшмән мејидләрини басдырдылар. Әскәрләримиздән бири шүүруну итирмиш бир франсыз забитини хәндәҗә сүрүјәркән онун өлмәмиш олдуғуну көрүб. Әскәрә дедим: «Адә, бу, өлмәјиб, јаралыдыр». Сонра сани тарканы чағырараг, франсыз забитини хәстәханаја апармаларыны әмр етдим. Франсыз забити мәним һәјәчәнлы һалымы көрүб онун һәјәтыны гуртардығымы аңламыш вә әлими тутараг, тәшәккүр етмишдир. Бирликдә хәстәханаја кәлдик. Бизи һәкимләр гаршыладылар вә франсыз забити илә франсызча данышмаға башладылар. Өлүмдән гуртардығым шәх-

син франсыз кенералы олдуғуну өйрөндим. О, һәкимин көмәји илә мәним досеми сорушду. Мән дә жазыб вердим.

Мүһарибә гуртармышды, сүлһ мүгавиләси бағланмышды. һөкүмәтимиз бүтүн әсирләри галиб дәвләтләрә тәһвил вермишди. Дүшмәнләримиз исә мүгавиләнин шәртләрини тапдалајараг Истамбулу ишғал етмишләр. Мән дә о вахт тәрхис едилмишдим вә Үскүдарда полис вәзифәсини ичра едирдим. Бир күн идарәмиздән бир әмр алдым. Мәни Франсыз команданлығындан чағырмышдылар. Доғрусу горхдум, кетмәк истәмәдим. Мүавин бәјә дедим. О исә мәнә кетмәми сөйләди. Кетдим. Бир кенералын јанына апардылар. Отагдакы тәрчүмәчи кенералы таныјыб—танымадығымы сорушду. Бу һәјәтыны хилас етдијим франсыз кенералы иди. Кенерал әлими сыхды вә мәнә онун вердији рапортун әсасында франсыз һөкүмәти беш мин франк пул мүкафаты вә өмрүмүн ахырына кими ајда 200 франк мааш тәлиф етдијини сөйләди, Алдығым беш мин франкы Истамбулда дәјишиб вәтеним олан Трабзона кәлдим».

Полис әфәндини вахты илә гүрурла аналтығы вә мәним дә зөвлә динләдијим бу һадисә көзләримин өнүндән бир филм кими кечди. Губалыны өзүмлә Трабзон алај командиринин јанына апардым. Хатиримдә галдығына көрә полковникин ады Галиб бәј иди. Узун бојлу, инчә бәдән гүрулушлу, гарабуғдаји вә олдуғча арыг бир инсан иди. Бизи чох јахшы гәбул едән полковникдән мәни динләмәсини хаһиш етдим вә әввәлчә полис әфәндинин, сонра да губалынын маңәрасыны сөйләдим. 27 забитин досјәләрини, Әһсән пашанын фотошәклини көстәрдим. Полковникә дедим: «Бәј, әфәнди, үч ушағы илә бу әвәзсиз мүбаризи Истамбула көндәрмәјә имканы юхдур. Бир нечә јерә мүрациәт етдимсә дә бир нәтичә әлдә едә билмәдим. Бизи сиз әскәрләр даһа тез аңларсыныз. Бу ишдә мәнә көмәк етмәјинизи хаһиш едирәм». Полковник губалынын әлини сыхды. Сонра сөјфи ачыб она 25 лирә верди. Јавәринә дә деди: «Бу әфәндини гајыгчылар идарәсинин мүдиринин јанына апар. Мәндән салам сөјлә. Үч ушағы илә бәј әфәндини «Паке» кәмиси илә Истамбула көндәрсин вә јемәк-ичмәкләрини тәмин етсин». Беләчә губалыны үч ушағы илә бирликдә Истамбула көндәрдим. Өзүнү бир даһа көрмәдим. Аңчаг ешитдијимә көрә, о, Истамбулда Әһсән пашаны тапмыш вә ушағлары она тапшырмышдыр. Әһсән паша да ушағлары интерната дүзәлтмишдир. Дәрд ил сонра мән Истамбула кәлдим. Губалыны ахтардым. Онун вә бир ушағынын вәфат етдијини сөйләдиләр. Башга ики ушағларынын һәрби мәктәбдә охудуғларыны өйрәндим. Сонра ушағларын изләрини тамамилә итирдим.

Түрк әсирләринин Сибирдән Кәнчәјә ахыны давам едирди. Кәнчәдән бир күн бир отел саһиби мәнә үч түрк забитинин отелә кәлдикләрини сөйләди. Тез отелә кедиб забитләрлә көрүшдүм. Аңчаг онлар Сибирдән јох, Түркийәдән кәлмишдиләр. Вәзифәләри дә Гағгазда вәзижәти өйрәниб, түрк ордусуна чатдырмаг иди. Онлар Ираг шәбһәсиндә олан ордуда идиләр. Мәнимлә сөһбәт едән Мүзәффәр бәј мәнә деди: «Сизин вердијиниз мәлуматлардан чох истифадә едирдик. Бура да сизин гојдуғунуз јол илә кәдик. Бундан сонра бу вәзифәни биз јеринә јетирәчәјик. Бахдым ки, иш олдуғча чиддидир. Отелдә галмағлары тәһлүкәли олачаг. Онлара тәшкилатчы достларымыздан олан Чәмил бәјин евиндә ики отаг һазырладыг. Јемәк-ичмәкләри тәшкилатымыз тәрәфиндән тәмин едилирди. Үч забит сәрбәст ишләјирдиләр вә Түркийәјә јола дүшән әсирләрә шифрли мәктублар верирдиләр. Мүзәффәр бәј о вахт лејтенант рүтбәсиндәјди. Мүһарибәдән сонра Баш Гәраркаһа дахил олуб битирмиш вә гәраркаһчы олмушду. Онулла илк көрүшүмүздә кәлчәјинин парлаг олачағына инанмышдым. Билији, данышмаг дүшүнчәси вә фикирләри јүксәк зәкаја саһиб олдуғуну көстәрирди. Мүзәффәр бәј сонралар јүксәләрәк кенерал олду. Чүмһуријәтимизин баш гәраркаһында икинчи башкан олараг вәзифә алды. Сонра истәфаја чыхды. Ахырынчы вәзифәси Измир губернатору иди. Елә бу вәзифәдә дә дүнјасыны дәјишди. Бу кенерал Мүзәффәр Тифсавулдур. Нур ичиндә јатсын».

1916-чы илдә Кәнчәдә лејтенант кими көрдүјүм Мүзәффәр бәјлә 20 ил сонра, 1936-чы илдә Истамбулда расталашдым. Бу нечә олмушду. Марағландығым һәр һансы бир һадисә хатирәмдән тез силинмәз. Бир дә бир кәрә көрдүјүм вә марағландығым шәхси арадан нә гәдәр вахт кеңирсәкесин, тасадүфән көрсәм, о саат таныјарам. Мәсәлән, бир күн Истамбулда Сиркәчидән кеңирдим. Гаршыдан кәнч вә јарашыгылы бир кенәл кәлирди. Кенерала чох диггәтлә бахдым. Көз-көзә кәлдик вә кечдик. Аңчаг мән јанылмадығыма әмин идим. Тез кери дөнәрәк сорушдум: «Пашам, әфв едәрсиниз, сизин адыныз Мүзәффәрдир?» Мәнә диггәтлә бахдыгдан сонра деди ки, бәли. Мән сорушдум: Пашам, 20 илдән чохдур ки, бир-биримизи көрмәмишдик, мәни таныдынызмы?» Паша мәни танымамышды. «Мән кәнчәли Нағыјам, пашам»,— дедим, Бу вахт мәнә деди: «Гардаш, бығсыз да Нағы олармы?» Гучағлашыб өпүшдүк.

Биринчи дүнја мүһарибәсинин ахырына јахын чар һөкүмәтинин чөкмәк үзрә олдуғуну социалист тәшкилатларындан

өжрөнүрдик. Бизим аял мўлкүмүз Көнчөнин үч километр-лижиндө жерлшмишди. Бир күн мўлкүмүздө көзөркөн баг-банын бир ов түфөнки илө мөним жаньма көлдижини көрдүм. Түфөнк ичазөсиз ов едөн овчунун иди. Овчу да багбанын арды илө кәлирди. Мәнө деди: «Мән Көнчө стансијасынын мүдиријөм, өзүм дө күрчүјөм». Күрчүнүн түфөнкини жери гәјтардым вө бирликдө јөмөк јөмөји төклиф етдим. Јөмөк-дөн сонра сөһбөтө башладыг. Тәби ки, бир күрчү илө бир азөринин сөһбәти чар идарөсинин өлөјһинө олачаг. Бир-биримиздөн чөкинмөдөн сөзө башладыг. Күрчү рус чарынын зүлмүнүн јахынларда гуртарачагыны вө һамымыз бир јөрдө гардаш кими јашајачагымызы үмид етдијини сөјлөјир. Мән күрчүјө дејирәм: «Рус идарөси империалист бир идарөдир. Иншаллаһ јахын күнлөрдө Гафгаздан чөкилиб кедөрлөр. Биз Гафгаз милләтләри дө бир-бир мүстөгил дөвлөт оларыг». Анчаг күрчү бу фикирдө дејил: «Мән сизин кими фикир-ләшмирәм. Мөним мәнсуб олдуғум төшкилат социалист төш-килатыдыр. Биз социалистләр милләт танымырыг. Русијада јашајан рус вө гејри-рус милләтлөр һамысы бирликдө бир социалист идарө алтында јашамаг истөјирик. Белө бир ида-рөни гурмаг үчүн чалышырыг. Сиз Гафгаз түркләри социа-лист төшкилатыныз олмадығындан көлөчөк ингилабы һазыр-лыгсыз гаршылајачагыныз. Таныдығым азөриләр илө кө-рүшүрөм. һамысы рус идарөсинө нифрөт едирләр, анчаг төшкилата јанашмырлар. һалбуки нә гөдөр кизли ишләр баш верир. Чох мүһүм сәрәнчамлар алырыг. Бунлардан сизин һеч бир шөкилдө хәбәриниз олмур. Мән 20 илин социалисти-јәм, башга бир мөгсөдим јохдур». Икимиз дө һисс едирик ки, бизим разылашмагымыза имкан јохдур. Анчаг чар идарөси-нин өлөјһинө олдуғум үчүн күрчү мәнө көлөн базар күнү кизли вәрөгөләр кәтирөчөјини вө'д едир.

Көлөн базар келди. Кизли сәрәнчамлары мәнө верди, өзү исө ова чыхды. Мән дө бир ағачын көлкөсиндө чох ма-рағландығым кизли вәрөгөләри охумаға башладым. Оху-дугларыма инанмырам, чүнки онларын һамысы Думада баш вө-рөн вө мөтбуатда өкс олунмајан шөјләрди. Оху-дугларым мәни чар идарөсинин јахында һөкмән деврилөчөјини бир кәрә даһа әмин етди. Дума депутатларындан Чхеидзө Дума күрсүсүндөн вар гүввөси илө гышгырыр: «Чар идарөси идарө дејил, фырылдагчы бандасыдыр. Фырылдагчыларын кизли зирзөмилөрдө пул көсмәләри кими, чар идарөси дө сәјсыз һесабыз пул чыхарыр». Дижәр бир депутат, Скоблев дејир: «Чар һөкүмәти там мәнәсыјла чиб оғрусудур. Чиб оғрула-ры халгын чибинө әлини сохуб пулуну көтүрмәси кими: чар

идарөси дө веркиләрлө халгын кассаларындан пулларыны чөкир». Һәр ики депутатын да сөзләри хошума келди. Чхеид-зени таныјырдым. Анчаг Скоблевин адыны илк дөфә еши-дирдим. Һәлө онун рус олмағы даһа хошума келди. Урөји-дөн һәр ики депутатын әлләрини сыхмаг кечди. Нә гәрибә төсадүфдүр ки, Скоблев илө 1919-чу илдө Азәрбајчан Чүм-һуријәтинин пајтахты Бақыда таныш олдум вө әлини сыхдым. Милли Азәрбајчан Чүмһуријәтинин хошбөхт күнләриндөн бирини иди. О ахшам гајным Әли бөјин јанында идим. Чох отурдум. Анчаг Әлибөј гәмкин иди. Сыхылдығыны билирдим. Бирликдө Момуз кабаресинө кетдик. Момузун саһиби һачы-һөсәнли Худадат бөј иди. Кабаренин рәсми ачылышында мән иди дө'вөт етмиш, анчаг мән кетмөмишдим. Бизи көрүнчө чох шад олду. Салонда чохлу танынмыш адамлар јығышмышды-лар: Бақынын һөрмәтли милјончу аиләләри, назирләр, ке-нераллар, губернатор, јүксәк рүтбәли шөхсләр. Кабаренин хоша көлөн чөһәти исө онун сөмими һавасы иди. Бир-бири-ләрини таныјанлар, масалары узаг да олса саламлашырлар, сағлыгларына гөдөһ галдырырдылар. Програ рәнкарәнк, лакин јоручу дејилдир. Бө'зән бириси јериндөн галхараг сөз сөјләмөк истөдијини билдирир: «Мөһтәрәм ханымлар вө бөјләр. Мән Русијадан, јө'ни чөһәннөмдөн Азәрбајчана га-чдым. Мөним кими јүзләрчө адам бу өлкөдө сығыначаг тап-мышдылар. Онларын арасында олан Москва операсынын сөс сөнәткары мадам Косич дө бу ахшам бизимлө бирликдө бурададыр. һамымыз хәиш едирик ки, бизө бир маһны охусун». һамы алгышләјир. Анчаг һеч кәс сөнәткарын һа-рада олдуғуну билмир. Бу заман масаларын бириндөн узун бојлу бир ханым галхыр, маһны охумаға башлајир. Һәр кәси һөјран гојан бу сөс узун мүддөт алгышланыр. Даһа сонра башга бириси, 40 јашларында бир бөј јериндөн галхараг де-јир: «Мән дө Азәрбајчана мүһачирәт етдим. өзүмү дө сизө тәгдим едирәм. Мән Керенски һөкүмәтинин сабиг әмөк на-зири Сксблевөм. Ешитдијимө көрө бу ахшам Азәрбајчан Чүмһуријәтинин өмөк назيري Сөфикүрдлү Аслан бөј дө би-зимлө бирликдө бу мәчлисдөдир. Мән тутдуғум вөзифөдө наилијәт әлдө едө билмәдим. Сөадәти чөһәннөми тәрк ет-мөкдө тапдым. Гөдөһими Аслан бөјин шөрөфинө галдыры-рам вө Танрыдан она мүвөффөгийәт арзулајырам». Бундан сонра Аслан бөј јериндөн галхараг Скоблевө чаваб верир.

Бу вахт масамыза бир кәнч јанашды вө өзүнү шаир Скардөвски дејө тәгдим етди. Бизө деди: «Мән масалары долашараг мүсафирләрин кимләр олдуғларыны өйрөнирәм. Бир саат сонра сөһнөдө дејөчөм. Сизин дө өзүнүзү тәгдим етмөјинизи хәиш едирәм». Әлибөј она нефт иши илө мәш-4—5232

фул олдуғуну сөйлөди. Мән дә Милли Төһлүкәсизлик комите-синин сәдри олдуғуму сөйлөдим. Мән шаирә Скоблеви таны-ыб-танымадығыны, әкәр таныйырса, мәним дә онунла таныш олмаг истәдими сөйлөдим. Скоблеви Петербурдан таныдығыны сөйлөжән шаир бир аз сонра онунла бирликдә кәлди вә бизи таныш етди. Скоблевин әлини сыхдым вә «Думада чар идарәси һаггында дедикләринизи охумушам вә чох хошума кәлиб, таныш олмағымыза шад олдум» — дедим. Скоблев чаваб верди: «Нә дежим. Коммунизм дүнја мәдә-нијәтинин хәрчәнкидир». Бу вахт шаир Скардевки вәд етдији кими сәһнәжә чыхды вә масалар архасында әйләшән-ләри бир-бир танытмаға башлады. Габиліјәтилә, көзәл-шаирлик сәнәтилә динләјәнләри һејран гојмушду. Ән ахыр-да бизим масамызы көстәрәрәк деди: «Әли бәј нефт кра-лыдыр. Досту исә чох төһлүкәли вә горхулудур. һәдди кеч-мәк истәмириксә, сусаг». Скоблев илә танышлығымыз белә олду.

Инди бир аз әввәлә дөнәк. Мән Кәнчә стансија мүдири илә әлагәми давам едәрәк ондан фајдалы мәлумат алыр-дым. Бир тәрәфдән рус чәбһәсиндәки чөкүнтүләт, диқәр тәрәфдән Русијанын дахилиндә социалист төшкилатларынын көстәрдиқләри фәалијәтләр, чар идарәсинә ендирилән зәр-бәләр иди. Артыг чар идарәси сон күнләрини јашајырды.

1917-чи ил БӨҮК РУС ИНГИЛАБЫ.

Һамымыз көзләдјимиз күн, нәһәјәт, кәлиб чатды. Чү-рүмүш нәһәнк ағачын јыхылмасыјла Русијанын һәр тәрәфи-ни анархија бүрүдү. Милләтләрин мүбаризәси Москваны әмәлли-башлы сарсытмышдыр. Мәркәздәки ингилабчылар топланараг Керенскинин башчылығы алтында Мүвәггәти һө-күмәт гурдулар. Анчаг бу һөкүмәт чох галмады. О вахт Ру-сијада һаким олуб идарәетмәни төшкил етмәк чәтин иди. Хүсусилә дә Керенски кими зәиф бир инсан өзүнү көстәрә билмәзди. Мәркәздә Керенскинин С. Р. (социалист ингилаб-чылары) төшкилаты болшевикләр илә вурушурдулар. Руси-јанын диқәр тәрәфләриндә һәрби төшкилат һакимијәти әлә алмаға чалышырды. Онлар бәзи јерләрдә буна наил ол-мушдулар. һәтта бу төшкилат түркләрин чохлуғуна бахмаја-раг, ермәниләрә вә руслара архаланараг Бақыда һакимијә-ти әлине алды. Күрчүстанын пајтахты Тифлисдә һәрби төш-килат Крајевој сјезд адланырды. Бу төшкилт бир тәрәфдән күрчүләр илә мүчадилә едир, диқәр тәрәфдән дә Гафгазы

Москва һәрби төшкилатына бағламаг истәјирди. Бу вахт Кән-чә шәһәриндә исә вәзијәт белә иди: Шәһәрдә ики рус еһти-јат алајы (218—219) вар иди. Бунларын әскәрләри ермәни-ләр илә сөзләшәрәк һәрби нүмајәндәлик (солдатски депу-тат) гурмушдулар. Биз түркләрә тәзјиг көстәрәрәк шәһәрә һаким олмаг истәјирдиләр. Биз исә мөвчуд 2 еһтијат алајы-нын рус әскәрләрини вә ермәни төшкилатларыны, гаршы-мызда дура билмәјәчәк бир гүввә сајырдыг. һәр ај һаким вәзијәтдә идик. Бу вахт Кәнчәжә Гафгаз чәбһәсиндән бир казак сүвари алајы кәлди вә казармаларда јерләшдиләр. Казакларын кәлиши шәһәрдәки рус әскәрләринә чәсарәт вермиш вә вәзијәт бир анда гарышмышды. Рус әскәрләри бир нечә јерли адамы күлләләмишди, бунун үчүн дә бир не-чә рус әскәри өлдүрүлмүшдү. һәмнин күн гаранлыг дүшәр-кән әскәрләр казармаларына, чамаат да евләринә чәкилир. Ејни ахшам бәләдијә рәиси фәлакәтин бөјүмәмәси үчүн фөвгәл'адә бир топланты кечирир. Шәһәрдәки рус һәрби нүмајәндәләри илә Кәнчә Милли Комитә үзвләрини вә бир дә казак полковникни дәвәт едир. Бу топланты Кәнчәнин түрк мәһәлләсиндәки бәләдијә бинасында олду. Ахшам саат 20-дә мүзакирә башланды. Ону бәләдијә рәиси Хәлил бәј апарырды. Чыхышлар чох гызғын иди вә олдуғча сәрт тоғушмалар олурду. Разылығын әлдә олунмасынын имкан-сызлығыны һамымыз анламышдыг. Бу заман нүмајәндә баш-чысы Андрејев сөз салды вә әсәби һалда деди: «Сөйләјәчәк-ләрим бир рус әскәринин сон вә гәт'и сөзүдүр. Сабаһдан е'тибарән күчәләрдә көрүләчәк һәр силаһлы мүлки нәфәрин силаһы әлиндән алыначаг вә өзү чәзаландырылачагдыр». Бу сөзләрә чаваб олараг Милли Комитә рәиси, мәрһум Нәсиб бәј јериндән галхараг кур сәсијлә деди: «Мән дә сизләрә түрк халғынын гәрарыны е'лан едирәм: Сабаһдан е'тибарән Кән-чәнин күчәләриндә силаһлы олараг көрүләчәк һәр рус әс-кәринин силаһы әлиндән алыначагдыр». Нәсиб бәјин сөзләри салонда олан түркләр тәрәфиндән алгышланды. һәрби нү-мајәндәләр салону тәрк етмәјә һазырлашаркән шәһәрдәки казак алајынын командири бәләдијә рәисиндән сөз истәјир. Рус әскәрләри кери дөнүб полковники ајаг үстү динләјирләр. Салонда сакитлик дүшүр. Казак полковники үзүнү нүмајәндә-ләрә тутуб дејир: «Бүтүн Русијада рус әскәрләри һәрби ән'-әнәни унудараг командирләрини, ја боғмушдулар, ја да баш-га шәкилдә өлдүрмүшдүләр. Анчаг мән алај командири олараг алајымла чәбһәжә кетдијим кими, јенә алајымын ко-мандири олараг вәтәнимизә дөнүрәм. Сиз рус әскәрләринә буну хатырладым: Бу күн Москва әтрафында вурушан ики чәрәјан вардыр. Бунлардан бири Ленинин болшевизми, ди-

кәри дә Керенскинин демократизми. Сиз бу чәрәжанлардан һансына мәнсуб олурсунузса олун, һәр ики чәрәжанларын лидерләри милләтләрин мугәддәратларыны онларын өзләринә аид олдуғуну е'лан етмишдиләр. Бу өлкәдә јашәән халгын руслуға һеч бир бағлылығы јохдур. һакимийәтләрини өз әлләринә алмаг истәјирләр вә онлар һағлыдырлар. Сиз әкәр мәним казакларымын бу шәһәрә кәлишиндән чәсарәтләнисизсә, буну јахшы билмәлисиниз ки, мәним казакларым сизин һағсыз һәрәкәтләринизә тәрәфдар дејилләр вә һеч вахт олмазлар». Полковникни сөзләри халгымыз тәрәфиндән алгышланыр. Рус әскәрләри рәнкләри гачмыш, горхмуш һалда салону тәрк едирләр. Халг казак полковникни чийинләри үстүндә күчәјә гәдәр апарырлар.

Биз полковникә јәј клубунда зијәфәт вермәјә һазырлашаркән полковник клубда Милли Комитә рәиси, мәрһум Нәсиб бәјлә керүшүр. Бу арада јанларына кәләрәк онлары зијәфәтә дә'вәт едирәм. Лакин Нәсиб бәј мәнә дејир: «Инди зијәфәтин јери дејил, бах, полковник нә сөјләјир». Полковник дејир: «Достларым, мәсәлә чох чиддидир. Мән нә гәдәр онларла сәрт данышдымса да казакларыма тамамилә күвәнә билмәрәм. Көрәрсиниз, сабаһ рус әскәрләринин халг илә вурушмасы вахты казаклар рус әскәрләринә јардым едәчәкләр. Мән алајыма истираһәт вермәдән, ону кечә јарысы стансијаја тәрәф көндәрәчәм. Сизә гаршы һөрмәт әләмәти олараг алајын еһтијат силаһ вә сурсатыны Сизә верәчәм». Бундаң сонра бир һеј'әтимиз полковник илә бирликдә силаһлары алмаг үчүн јола дүшдүләр. Биз дә бир нечә јолдашларла шәһәрин мәһәлләләрини долашараг лазыми кәстәриш вердик. Белә бир гәрар алды: Дан јери ағармаға башлајаркән бүтүн гүввәләримиз мәһәлләләриндә һазыр олсунлар. Мәним мәнтәгәм Дөрдјол мәһәлләси иди. Стансијаја кедән јол бурадан кечирди. Полковникни вердији әмрә көрә һәр он дәгигәдән бир јүз казак кечмәли иди.

Ертәси сабаһ казаклар кечмәјә башладылар. Халгымыз онлары алгышлајыр, бу арада бири-биринә сарылыб өлүшәнләр дә олурду. Нәһәјәт, күнәш чыхана кими казаклар јола дүшмүшдүләр. Казакларын кечишиндән сонра мәһәллә варлыларындан олан Мәммәдәли дајы бизи сәһәр чајына дә'вәт етди. Биз ора кедәркән бир нөвбәтчи һәјәчанлы везијәтдә бизә јахынлашыб вә силаһлы олараг казармаларындан чыхан једди рус әскәринин стансијаја доғру кетдикләрини һөбәр верди, тез кери дөндүк. Мәшһур гачаг Гәмбәр дәстәси илә һәмин рус әскәрләрини мұһасирәјә алыб вә силаһларыны әлләриндән алырлар. Сонра исә онлар памбыг фабрикасынын зирзәмисинә салынмышдылар. Шәһәрә сақитлик

дүшмүшдү. Кечә топланан Милли Комитә күнүн һадисәләрини мұзакирә едирди: Ахшама гәдәр 60 силаһлы рус әскәри јахаланмыш, силаһсыз олан әскәрләрә тохунулмамышдыр. Рус әскәрләри һәдә-горхуларына бахмајараг, һеч бир иш көрә билмәмишдиләр. О күн Милли Комитә тәрәфиндән «дөјүш күнү» е'лан едилдијиндән халгымыз сәфәрбәр олмуш вә бүтүн күн силаһлы олараг күчәләрдә долашмышдылар.

Милли Комитәнин јығынчағы кечә саат 24-ә гәдәр давам етди. Халгымызын һәјәчаны вә күнүн мұвәффәғийәти диггәтә алынараг јығынчағын сонунда белә бир гәрар гәбул олунду: Кечә, дан јери ағармадан түрк мәһәлләләриндә олан дөрд казарма халг гүввәләримиз тәрәфиндән мұһасирәјә алыначаг, һәр казармаја Комитә үзвләриндән дөрд нәфәр кедәрәк силаһлары алачаг. Бу арада мұғавимәт кәстәрән өлдүрүләчәк. Милли Комитә бинасы өнүндә топлананлар гәрары ејрәниб мәһәлләләрә лазыми сәрәнчәм вермишдиләр.

Ертәси сабаһ саат 4-дә казармалар мұһасирәјә алынмышдылар. Тәшкил олунан һеј'әтләрдән бириндә мән дә вар идим. Әмр алан кими казармаја јахынлашдым. Казарма һәр тәрәфдән мұһасирәјә алынмышдыр. О гәдәр адам јығылмышдыр ки, ијнә атсајдын јерә дүшмәзди. Казарманын гапысыны дөјдүм. Ичәридән бир сәс ким олдуғумузу сорушду. Она Милли Комитә үзвү олдуғумузу сөјләдим. Бир аз сонра гапы ачылды. Рус әскәрләринин рәнкләри гачмыш, горхудан сапсары олмушдулар. Гапыны ачан сержант Комитәнин әмрини чатдырдыгдан сонра тәслим олмаларыны сөјләдим. Сержант бир аз дүшүндүкдән сонра силаһлары тәһвил вердији тәгдирдә сорушду. Мүсбәт чаваб алынса да бүтүн силаһларын нөмрәләрини гејд етмәјә башлады. Сержант бу ишә имкан олмадығыны, вахтымызын мәһдуд олдуғуну, түфәнкләри вә пулемјотлары тез сајыб она имза верә биләчәјими сөјләдим. Буну гәбул едән сержант силаһлары тәһвил верәндән сонра һәјәтларына нә илә тә'минат верә биләчәјими сорушду. Бунун үчүн гапынын јанында јығылмыш рус әскәрләринин вә сержантын ешидә биләчәји бир сәслә дедим: «Сизи мұһасирәјә алан вә силаһларынызы алмаг истәјән халг түркдүр. һәр бир гүввәјә вә гүдрәтә малик, анчаг вәһши дејилдир. Силаһларынызы тәслим алдыгдан сонра сизи стансијаја јола сәлачаг, Сиз дә Русијаја, евинизә кедәчәк-синиз».

Силаһлары тәслим алыннан дөрд казарманын әскәрләри һәмин күн стансијаја көндәрилдиләр. Артыг Кәнчәдә рус әскәри галмамышды. Милли Комитә һәр шејә һаким иди.

Шөһөрдө полис төшкилаты, гөзаларда жандарм идарәси Милли Комитәнин әмриндә иди. Азлыгда олан ермәни вә руслар да төһлүкәсизлик алтында јашајырлар.

Арадан бир һәфтә кечмиш мәни вә Гачаг Гәмбәри Татоғуллаарынын тојуна дө'вәт етмишдиләр. Тојда Милли Комитәнин гәрарыны билдирән бир мәктуб алдым. Әјрәндијимә көрә Тифлисдән бир рус дивизијасы Көнчәгә тәрәф кәлирмиш. Рус дивизијасы шөһәрин отуз километрлијиндә јерләшән Шәмкир стансијасында гаршыланачағындан бизим Шәмкирә гәдәр јол боју јашајан кәндлиләрә вәзијәти билдириб, сәһәрис күн күнәш доғмадан Шәмкир стансијасында олмағымыз төләб олунду.

Милли комитәнин әмрини јол боју јашајан кәндлиләрә чатдырдыгдан сонра ертәси күн һаумымыз бирликдә Шәмкирә јола дүшдүк. Шәмкирдә нә көрсөк јахшыдыр: Көнчәнин бүтүн әли силаһ тутанлары ораја јығышмышдылар. Бу хәбәри Милли Комитәгә Тифлисдә рус әскәрләрини дағыдыб өз обаларына һаким олан күрчүләр вермишләр вә бир зиреһли гатарла 300 күрчү әскәрини бизә көмәжә кәндәрмишләр. Халг гүввәләримиз илә бирликдә күрчү әскәрләри Шәмкир стансијасында һазыр вәзијәтдә дурмушдулар. Бир гәдәр сонра рус әскәрләрини дашыјан гатар көрүндү вә стансијадан 300 метрлик мөсафәдә дајанды. Онлара бир һеј'әт кәндәририк. Хејли данышылды. Рус әскәрләриндән бир һеј'әти стансијаја дө'вәт етдик, онлара вәзијәти анлатдыг вә кәстәрдик. Мүзакирәдә зиреһли гатар командири күрчү подполковники дә иштирак едирди. Русларын төслим олмагдан башга чәрәләри олмадығыны анлатдыг вә силаһларыны төһвил вердикләри тәгдирдә вәтәнләринә кедә биләчәкләрини дә билдирдик. Тәклифимизи гәбул етдиләр вә силаһларыны нечә төһвил верәчәкләрини сорушдулар. Алынан гәрара көрә рус гатарынын вагонлары бир-бир зиреһли гатара јанашачаг вә силаһлар төслим едилдикдән сонра јолларына давам едәчәкләр. Университет вә литсеј төләбәләриндән бир група силаһлары төһвил алмаг тапшырылмышдыр.

Биринчи вагон зиреһли гатара јанашараг силаһларыны төһвил верди. Анчаг икинчи вагонун гапылары ачылды вә русларын топлары зиреһли гатарын төкәрләринә атәш ачдылар. Бир тәрәфи чөкән зиреһли гатар һәрәкәт едә билмәди. Рус әскәрләри һүчума кечдиләр вә атәшә башладылар. Илк анларда 15 төләбә вә 40 күрчү әскәри вурулду. Рус әскәрләринин бу һәрәкәтини көрән халг гүввәләримиз һүчума кәчәрәк ахшама кими русларын мүғавимәтини гырды. Гаранлыг дүшәнә јахын силаһларыны јерә атан рус әскәрләри

тәслим олмаға башладылар. Ертәси күн исә онлары вагонларда долдуруб Русијаја јола салдыг.

Рус дивизијасыны мәғлүб едән халғымыз шөһәрә дөнмүш, рус әскәрләриндән алынан силаһлары әһалигә пайламышды. Анчаг һеч ким зәфәр вә шәнлик һисси кечирмирди. Чүнки бу дөјүшдә 15 шәһид вермишдик. Ертәси күн халғымыз көз јашларыјла шәһидләримизә чәназә мәрәсими верди. Шәһидләримизин мөзарлары үстүндә нитг сөйләјән Милли Комитәнин рәиси, мәрһум Нәсиб бәј деди: «Нә бөјүк хошбәхтликдир бу әзиз өвладларымыза ки, онлар бизим илк шәһидләримиз олдулар».

Бу һадисәдән сонра Бақыда Гафгаз гурултајы чағырылды. Гурултајда Көнчә халғыны идарә едән «Әдәми—Мәркәзијәт» партијасынын лидери Нәсиб бәј илә «Мүсават» партијасынын лидери Рәсулзадә Мәммәдәмин бәј һәр ики партијанын ејни мәгсәди олдуғундан бирләшмәжә гәрар вердиләр. һәр икимизин мәгсәдимиз истигаллдыр. Јенидән тәртиб олунмүш партија низамнамәсиндә Милли Пактың, Конститусијанын әсас хәтләри мөүјәнә едилмишди.

Бу вахт рус әскәрләри Гафгаз чәһәсини төрк етмишди. Гачан бу әскәрләрин јеканә мәгсәдләри Русијаја—өвләринә дөнә билмәк иди. Русија бу бошлуғу долдура билмәзди, чүнки онун һәр тәрәфини анархија бүрүмүшдү. Русијанын бу вәзијәтини ән јахшы билән мүттәғиләри Инкилтәрә вә Франса иди. Бу ики бөјүк дәвләт Гафгаз чәһәсини ермәни вә күрчү әскәрләри илә долдурмаға чалышдылар вә Гафгазы идарә едән Сејм һөкүмәтинә дә күрчү, ермәни вә азәрриләрдән һәрәсиндән бир һәрби корпус јарадылмасы гәрарыны вердиләр. Азәрбајҗаң нүмајәндәлији бу гәрары Көнчә Милли Комитәсинә билдирди.

Рус ордусунун еһтијат силаһлары Тифлисдә анбарда сахланырды. Күрчүләр һәрби корпус гурмаг мәгсәдилә пайларына дүшән силаһлары алдылар. Ермәниләрин пайларына дүшән силаһлар да Ирәвана кәндәрилди. Анчаг бизә силаһ верилмир вә гатарла Азәрбајҗандан кечән рус әскәрләринин силаһларынын бизә аид олдуғуну вә бунлары алмамыз кәрәклији билдирилди. Доғрудан да, бу гатарларын һәрәкәтләри әввәлчәдән телеграфла Көнчә Милли Комитәсинә билдирилди. Анчаг бу вахт инкилис вә франсыз дипломатлары илә һәрби нүмајәндәләрин Тифлисдә олдуғларыны кизли олараг өјрәндик. Күрчү вә ермәниләр, инкилис вә франсызлар алдығлары пулларла ермәни вә күрчү һәрби дөстәләрини һазырламагла мәшғул идиләр. Анчаг ахырда бир шөј чыхмады. Пуллар вә өзијәтләр пуча чыхды.

Бақыда жерлешән рус вә ермәни гүвәләринин Кәнчәје һүчума һазырландығларыны билирдик. Бу арада Тифлисдән бир рус һәрби корпусунун сәрһәдләримизи кечәрәк Кәнчәје кәлдијини Тифлисдән хәбәр алдығ. Гатарлар миндирилмиш бир һәрби корпус бүтүн тәһизаты илә Кәнчәје кәлмәкдә иди. Анчаг колонналар гатар сүр'әтијлә јох, зәнчирләмә үсулу илә һәрәкәт едирдиләр. Јәни һәр гатарын 50 метр сағында вә солунда пијадалар јүјүрмәкдәјдиләр. Гатарлардакы рус әскәрләри јол боју нә гәдәр кәндли, гојун вә ат сүрүләри көрүрдүләрсә нишан алыб вурурдулар. Бу вәһшилије гаршы кәндлиләр рус әскәрләријлә долу вагонлар атәш ачарағ руслар ағыр иткиләр верирдиләр. Руслар күрчү һүдудундан Шәмкир стансијасына гәдәр олан 135 километрлик јол бојунча 2 күн, 2 кечә кәндлиләримизин атәши алтында галмышдылар. Кечә вахты кәндлиләр гатарлар даһа чох јахынлашарағ руслары асанлыгла өлдүрүрдүләр.

Руслар Шәмкир стансијасына кәлдикләри вахт әмәлли-башлы горхмушдулар вә онлары гаршылајан халг гүвәләримизә тәслим олмағы өzlәри тәклиф етдиләр. Биз онлары Шәмкир стансијасында гаршыламаға һазырлашаркән бүтүн тәдбирләри көрмүшдүк. һәр һалда әтрафлы өјрәндикдән сонра мүһасирәје дүшүкләрини анлајан руслар бизә ағ бајрағлы бир һеј'әт көндәрдиләр.

Кәлән ағ бајрағлы рус һеј'әтини гаршыладығ, һалларындан чох пәришан олдуғлары мә'лум иди. Бизә һәрби корпус командири сәләһијәтли бир һеј'әтинин көрүшмәк үчүн көзләдијини билдирдиләр. Достумун биријлә кетдим. Гатарын дајандығы јердә чохлу әскәрләр јығышмышды. Рус әскәрләринин вәзијәти һәгигәтән пәришан иди. Әтрафымыза топлашарағ дејирдиләр: «Лә'нәт олсун, биз бу силаһлары вермәје чохдан разыјығ, бирчә евимизә сағ вә саламат кедә биләк».

Вагонлар кечәрәк командири олдуғу вагона кәлдик. Анчаг јолда чох горхунч бир мәнзәрә илә гаршылашмышдығ. Вагонларда кәндлиләримиз тәрәфиндән вурулан өлүләри вагон араларында одун кими истифәдә едирдиләр. Бизи бир вагона кәтирдиләр. Вагон телеграф телләринә бир тел илә бағлы иди. Тифлис вә ја Бақы илә данышдығлары анлашыларды. Биз ичәри кирәндә өлагәни кәсдиләр. Вагон ичиндә бир нечә әскәр ајағ үстә көзләјирдиләр. Кәнчә вә бир улдузлу бир еһтијат забити бизә өзүнү һәрби корпус командири Василјев дејә тәғдим етди. Дашыдығы нишандан һүгүгчу олдуғу бәлли иди. Биз командири кәнчлији гаршысында чашмышдығ, чүнки рус әскәрләринин кадр забитлә-

рини чохдан өzlәриндән узаглашдырдығларыны билирдик. Командир биздән ким олдуғумузу сорушду. Милли Комитәнин үзләри олдуғумузу сөйләдик. Василјев бизә деди: «Вәзијәти бир-биримизә изаһ етмәје еһтијач јохдур. Рус идарәсинин сүгутундан бәри анархија гасырғасы һәр јери бүрүмкәдәдир». Мән она чаваб оларағ дедим: «Биз анархијанын гаршысыны аларығ. Милли гүвәләримиз милли интизама садиг вә милли рәғбәрләримизин әлиндәдир. Бурәја гәдәр көрдүкләриниз анархија дејил, халгымызын әскәрләрининз вәһшилијә һағлы протестидир. Сиз ики ајдан бәри бу өлкәдән гуш учмаз, карван кечмәз олдуғуну өјрәнмәдинизми? Нәје күвәнәрәк јола дүшдүнүз? Бу күн сиз бурда бир һәрби корпуссунуз вә гаршынызда һеч бир шәкилдә һәрби тә'лим вә тәрбијә көрмәмиш халг гүвәләри мөвчуддур. һәр һалда ән бејүк гүвәнән халг гүвәләри олдуғуну билмәјиниздир. Хүсусилә дә әкәр о халг түрк халгы олурса вә гаршысындакы рус әскәрләринин һеч бир мәркәзә табе олмадығларыны да билирсә, вәзијәт тамамилә дөјишир. Бу һалда сизә тәслим олмагдан башга бир чарә галмыр».

Рус әскәрләри сөзүмүз динләјәрәк тәслим олдулар. вә силаһлары алыңдығдан сонра јенидән гатарлар долдуруларағ јола дүшдүләр.

Артығ Күрчүстан истигамәти илә рус әскәрләринин кәлмәјәчәкләринә јахшыча әмин олмушдуг. Анчаг һемишә олдуғу кими, тәһлүкәни Шималдан көзләјирдик. Азәрбајҗанын гәлби вә пәјтахты Бақы рус вә ермәни әскәрләринин әлиндә иди. Ораны дүшмәндән тәмизләмәк лазым иди. Лакин бу, халг гүвәләри илә көрүлчәк иш дејилди. Вәзијәтдән бир чыхыш ахтаран Милли Комитә Кәнчәдә бир јығынчаг етди. Јығынчаға Милли Комитә депутатларындан башга шәһәрин ирәли кәләнләри дә дә'вәт едилмишдиләр. Бу тарихи топлантыны ачан Нәсиб бәј вәзијәти изаһ етдикдән сонра ашағыдакылары сөйләди: «Халгын гүвәси илә көрүлән ишләр халгын көзүнүн өнүндә чәрәјан етмишдир. Бүтүн һәрәкәтимиз зәфәрлә нәтичәләнмишдир. Анчаг бу гәһрәмәнча һәрәкәтләр нәтичәни әлдә етмәкдән чох узағдыр. Бир кәрә Азәрбајҗан мәркәзи Бақы дүшмәндән тәмизләнмәлидир. Чүнки башсыз бәдән олмаз вә јашамаз. Бизим халг гүвәләримиз бунун үчүн кифајәт дејилдиләр. Бејүк бир јардыма еһтијач вардыр вә бу јардымы да бизә бирчә Османлы императорлуғу едә биләр. Инди гәрар гәбул едиб. Османлы императорлуғуна сәләһијәтли бир һеј'әт көндәрәк. Түркијәдән јардым истәјәк». Нәсиб бәјин бу сөzlәри сүрәкли алгышлар илә гаршыланды. Бу тәшәббүсүн мүсбәт олачағына бүтүн топлантыја јығыланлар инанырдылар. Османлы

императорлуғуна сәләһижәтлi һеј'әт көндөрилмәси үчүн Милли Комитәјә там сәләһижәт верилди. Ертәси күн Милли Комитәнин рәиси Нәсиб бәј мәни чағыртдырды. Нәсиб бәј мәни Милли Комитәнин бинасындакы отағына сәлыб деди: «Нағы, билирсән ки, бәјүк топланты Османлы дөвләтинә бир һеј'әт көндәрмәк үчүн мәнә там сәләһижәт верди. Бу ағыр вә тәһлүкәли вәзифәни сәндән башғасына вермәрәм. һәр јан анархия ичиндә, чәбһәләр рус әскәрләри илә долудур. һәрәкәт етдијин андан е'тибарән сәндән һеч бир шәкилдә хәбәр алмајачағыг. Сағ галыб-галмадығыны да өјрәнә билмәјәчәјик. Анчаг сәнә күвәнирәм вә дүшмәнә асанлыгла тәслим олмајачағына инанырәм. һүсамәддин бәј дә чохдан бәри Түркияјә кетмәк истәјирди. Мән она ичазә вермирдим. Оунла хејли сәһбәт етдик вә разылашдыг. О да сәнинлә бирликдә кедәчәк. Сәрһәди кечдикдән сонра сәнә һәр чүр көмәк едәчәк. О, бизим көмәк истәдијимиз Османлы императорлуғунун бир забитидир. һүсамәддин бәј халгымызы кердү, керүләни ишләри билир. Орада түрк ордусуна бир рапорт верәчәк. Бизим тәрәфимизи сахламағына әминәм». Нәсиб бәј үзүмә бахыр вә чаваб көзләјирди. Она дедим: «Нәсиб бәј, бу вәзифә милли-мүгәддәсдир. Тәк дүшмәнә дејил, һәтта әчәл илә вурушуб вәзифәми јеринә јетирмәдән Аллаһын Әзраилинә дә чан вермәрәм, буна әмин олун».

Нәсиб бәјдән сонра һүсамәддин бәјлә дә көрүшдүк вә икимиз дә сәфәрә һазырлашмаға башладыг. Анчаг сәфәримизи чох кизли етмәјимизин кәрәклијиндән һеч кәслә видалашмырдыг. Гуртармамыш һеч бир ишим галмамышды. Мүзәффәр бәјин јанына кедәрәк вәзижәти она анлатдым, һүсамәддин бәј илә бирликдә кетдијимизи сөјләдим. Бизә вериләчәк шифрәси олуб-олмадығыны сорушдум. Мүзәффәр бәј чох узунча бир шифрәси олдуғуну, сабаһ кәлиб кетүрмәми сөјләди. Ертәси күн кедиб шифрәни алдым.

Кедәчәјими бир дә анама сөјләмәјим лазым иди. Ахшам евә тез кетдим. Анам мәни көрүнчә чох севинди вә сорушду: «Оғлум, нечә олду ки, евә белә тез кәлә билдин?» Анам һағлы иди, чүнки һеч бир вахт кечә јарысындан габаг евә кәлмәздим. һәјатымын өн чәтин суалынын гаршысында галдым. Мәсәләни анама нечә анладачаг идим? Оун севинчли үзүнү нечә кәдәрләндирәчәк идим? Хејли үзүнә бахдым, мәнә тапшырылмыш вәзифәнин вачиблијиндән дә чәсарәт апарыб дедим: «Ана, бу ахшам бәрәбәр јемәк јејәчәјик, кечә дә сәнин отағында јатачағам. Сабаһ узун бир сәфәрә чыхырам. Иншаллаһ ахыры хејирли олар». Даһа сонра бу вәзифәнин мәнә Нәсиб бәј тәрәфиндән верилдијини сөјләдим. Анам ағлајараг дејирди: «Јох, оғлум, мән сәнә ичазә вермә-

рәм. Мәни ешитмәјиб кетсән, сәнә сүдүмү һалал етмәрәм. Оғул, сән һеч дүшүндүнмү? Евдән бајыра, күчәјә белә чыхмағ тәһлүкәлидир. Сән нечә шәһәрләр кечиб, ермәни вә рус әскәрләријлә долу чәбһәләри кечиб, Түркияјә кедә биләчәксән? Бу доғрудан-доғруја өлүмә кетмәкдир. Мән нечә разы ола биләрәм?». Чаваб вермәјин чәтинлијинә бахмајараг, өзүмү топлајыб дедим: «Ана гәрарым гәтидир. Бу гәрардан мәни һеч бир гүввә әл чәкмәјә мәчбур едә билмәз. Сән мәтин ол вә мәнә дуа ет, иншаллаһ сағ-саламат гајыдарам». Ертәси күн Комитәјә кетдим. Е'тимаднамәми имзаладылар мөһүрләдиләр, алдым. Худаһафизләшмәмиз вахты Нәсиб бәј мәнә деди: «Нағы, сән Истиглал Комитәсинин үзвүсән. Бүтүн вәзижәти Османлы дөвләтинә анлат, де ки, халгымыз мүстәгил јашамаға әзм етмишдир, бу јолда һәр чүр фәдакарлыг кәстәрмишдир. Азәрбајчанын дәррдә үчү бу күн русларын һакимијәтиндән гуртармыш вәзижәтдәдир. Онлар бизим еһтијачымыз олан һәрби гүввәләријлә көмәк етсинләр. Бизә гардаш әли узатсынлар, әлимиздән тутсынлар, истиглалымызы е'лан етмәмизә көмәк етсинләр. Анчаг бизи өзләринә иһлаг етмәк истәрләрсә онда кәлмәсинләр. Биз өз јағымызла говрулуб, башымыза чәрә тапарыг». Ахшам достлар һүсамәддин бәј илә мәнә ахшам јемәји верәчәкләрди. Бүтүн достлар шаир Әһмәд Чавадын кәлмәсини кәзләјирди. Милли Комитәнин Баш катиби олан шаир Әһмәд Чавад бир аз сонра Нәсиб бәјлә бирликдә кәлдиләр. Кечәјә гәдәр једик, ичдик, данышдыг вә өпүшүб ајрылдыг.

ТҮРКИЈӘНИН ЈАРДЫМЫНЫ ТӘМІН

Һүсамәддин бәјлә мән стансијаја јолландыг. Сәфәримиз кизли олдуғундан һеч кәс бизи јола салмырды. Гыш фәсли иди, 1918-чи илин јанвар ајы. Достлары, халгымызы, өлкәмизи тәһлүкәләр ичиндә гојуб гатара миндик вә Тифлисә јола дүшдүк. Сәһәр саат 8-дә Тифлисә чатдыг вә дәрһал Чәмијәти-хејријәјә кетдик. Чәмијәтин сәдри, мәрһум доктор Хосров бәјлә көрүшүб мәгсәдимизи анлатдыг. Бизә Чәмијәти-хејријәјин үзвү олдуғумуза даир сәнәд верди. Бу вәсигәләр илә бүтүн Гағгаз чәбһәсини кәзиб долашмағ сәләһижәтиминиз вар иди. Вәсигәләри алдыгдан сонра Хосров бәјлә видалашыб Батума јола дүшмәк үчүн стансијаја кетдик. Анчаг нә билет вар иди, нә јер, чүнки рус әскәрләри үчүн Азәрбајчандан Русијаја кетмәк тәһлүкәли олдуғундан һамы Батумдан кетмәјә мәчбур идиләр. Батума һәрәкәт едән гатарлара мүлкү

вәтәндашларын минмәсинә ичазә вермирдиләр. Белә бир чәтинлик гаршысында бачым оғлу Казымы ахтардым. Казым дөмир юлу муфәттиши иди вә Тифлисдә Азәрбајчан халгыны тәмсил едирди. Везијјәти она аңлатдым. Казым кетди вә бир саатдан сонра кери дөндү, бизә јахынлашараг деди: «Сизин үчүн гатарә кичик бир вагон бирләшдирдим. Мән дә сизинлә бирликдә Батума гәдәр кедәчәм. Аңчаг стансијаларда пәнчәрәләрдән бахмајын. Гатар һәрәкәт етдикдән сонра пәнчәрәнин јанында әјләшә биләрсиниз. Ваго-ну иш далынча кедирәм дејә ала билдим». Јол боју стансијаларда гатар дајанаркән биз вагонда бардаш гуруб кизлә-нирдик. Беләчә чох раһат шәкилдә Батума кәлдик. Гатарла кәлән рус әскәрләри кәми азылығындан Батумда јығылыб галмышдылар. Шәһәр анархија ичиндә, күчәләрдә әскәрләр бир-бириләрини јохлајырлар. Азачыг зијалы көрдүкләри бир әскәрин дәрһал забит олуб-олмадығыны јохлајырлар. Забитләр дә горхуларындан һамысы әскәр либасы кејин-мишләр. Чәтинликлә бунларын арасындан кечиб отелә дахил ола билдик. Әшјаларымызы бир отаға јерләшдирәрәк бајы-ра чыхдыг вә бир јемәкханәја кедиб јемәк једик. Отелә кери гајыдаркән отел саһиби отагдакы ишығлары јандырмамағы-мызы сөјләди, чүнки әскәрләр отағы әлимиздән ала биләрди-ләр. Отелчијә сәһәр јемәји үчүн пул вердик вә еркәндән ојандыг. Ертәси күн сәһәр јемәји јејәркән, гапы дејүлдү, ач-дыг, ичәријә сәккиз рус нәфәри дахил олду вә забит ахтар-дығларыны сөјләдиләр. һусәмәддин бәјин палтарында пагон јери ахтардылар. Сонра ахтардығларыны тапмазыб чыхыб кетдиләр. Биз Казымы Тифлисә јола салдыг. Стансијадан Батум Чәмијјәти-хејријә рәиси, доктор Маһмүд' бәјин јаны-на кетдик. Мәгсәдимизи аңлатдыгдан сонра бизи е'тибарлы бир вәсигәлә Түркијә кечирмәсини хаһиш етдик. Бирликдә докторун евинә кетдик. Евдә Тифлисдә јайылан «Молла Нәс-рәддин» журналынын журналистләриндән Ахысгалы Әмәр Фаиглә керүшдүк. Доктор онун да Түрки-јә кетмәк истәдијини бизә әввәлчәдән демишди. Докторун евиндә чај ичиб сәһбәт едәркән гапы дејүлдү вә ичәри бир нәфәр кирди. Доктор һөрмәт илә гаршылајыб бизә дә тәг-дим етдији бу шәхс әслән Гирәсунлу олуб Батумда түтүн са-тырмыш. Ады Бүнјадоглу иди. Доктор бизи она Чәмијјәти-Хејријәнин үзләри кими тәгдим етди. Бүнјадоглу доктора деди: «Доктор бәј, сизә бир хаһиш үчүн кәлдим. Бәлкә ар-тыг аңламышсыныз. Трабзон тәрәфиндәки рус әскәрләринин кери чәкилмәсиндән сонра түрк партизанлары Рум кәндлә-рини тутмаға башладылар. Румлар да малларыны, кәндлә-

рини гојуб Трабзона тәрәф гачырлар. Биз бу вәзијјәти Тиф-лисдә олан рус һәрби тәшкилаты «Крајевој сјезд»дә билдир-дик. Трабзона бир һеј'әт кәндәриб тәдгигат апарачаг вә нә-тичәни онлара билдирәчәјик. Кәндәрәчәјимиз бу һеј'әтә Чәмијјәти-хејријә үзләриндән дә икә нәфәри гошмағымы-за көмәк етмәнизи хаһиш едирәм». Доктор бизә бахды. биз исә дедик: «Доктор бәј, әмр версәниз кедәрик». Бүн-јадоглу Тифлисдә Чәмијјәти-хејријә мәркәзиндән алдығы-мыз вәсигәләрин нәмрәләрини вә адларымызы дәфтәринә гејд етмәси күн Трабзона кедәчәк кәми илә јола дүшәчәји-мизи сөјләди.

Ертәси күн миндијимиз кәмидә Бүнјадоглу бизи Рум һеј'әти үзләри илә таныш етди. Кәми бир хејли јол кетмиш, бизи Түркијә саһилләринә јахынлашдырырды.. Бир ара кө-јәртәјә чыхдым. Көзүмә бир нечә ермәни кәнчи саташды. Бунларын ермәни олдуглары үзләриндән вә русчаны тә-ләффүзләриндән аңламышдым. Онларын һараја кетдикләри-ни өјрәнмәк үчүн јанларына јахынлашдым вә данышығлары-на гулаг асмаға башладым. Сијаси мөвзулардан бәһс едән бу кәнчләрдән икиси ермәни, бири исә күрчү иди. Күрчү ер-мәниләри динләјирди. Ермәниләрдән бири дејирди: «Русија-нын мүһарибәдән чыхмасы бизим планларымызы алт-үст ет-ди. Лакин үмидимизи гырмамалыјыг. Бүтүн дүнјада Англо-саксонларын мүһарибәдә галиб чыхачағлары, алман вә ос-манлыларын исә мәғлуб олачағлары фикри мөвчүддур. Тә-бии ки, бунун ахырында Авропа дәвләтләри Түркијәни пар-чалајачағлар. Биз ермәни вә күрчүләр о вахта кими һазыр-лашмалыјыг, әл-әлә вермәлијик. Ермәниләрин дә, күрчүлә-рин дә Түркијәдән алачағлары јерләр вардыр. Бу мүһари-бәдә Авропа дәвләтләри бизә көмәк едәчәкләр. Биз ерме-ниләр фикирләшдијимиз бу планы Тифлисдә сиз күрчүләрә дә билдирдик. Бундан башга Понтуслу румлар илә дә аңлаш-дыг. Трабзон вә онун әтрафыны түркләрдән тәмизләјиб румлара верәчәјик. Онлар бу јерләрдә Понтус дәвләти гу-рачағлар. Бөјүк Авропа дәвләтләри онлара јардым едәчәк-ләринә сөз верибләр. Бу планын һәјата кечирилмәси мөшһур ермәни фәдәиси Тигранјана тапшырылмышды». Бүтүн бу ешитдикләримиз бәјә дә сөјләдим.

Кәмибиз Трабзон лиманына јахынлашмышды. Бизи гар-шылајан румларнан бирликдә митрополитин игәмәткәһына кетдик. Румлар илә долу олан митрополитин игәмәткәһында бизи бир салона апардылар. Ичәридә румларын ирәли кә-ләнләриндән 30-40 нәфәр вар иди. Митрополит бизим рус-ча билмәмәјимиздән түркчә данышачағыны дедикдән сонра

сөзү адвокат олдуғуну анладығымыз бир рума верди. Адвокат сөзүнө башлажараг деди: «Һөрмәтли мұсафирләримиз, сиз Трабзона кеч кәлибсиниз вә рум халгынын кәдәрли һапыны көрмәминиз. Вәзијјәти сизә изаһ едирәм. Лакин сәбаһ рум халгынын Лаз гулдурларындан нә чәкдикләрини өз кәзләринизлә көрәчәксиниз. Көрдүкдән вә әмин олдуғдан сонра һамымыз бирликдә бир рапорт һазырлајыб Тифлисә «Крајевеј Сјездә» кәндәририк». Адвокатдан сонра сөз алан бир башга шәхс деди: «Әфәндиләр, бу торпағлар Османлы дәвләтинә мәхсусдур. Руслар бу торпағлары ишғал етмишдиләр вә инди дә чәкилиб кери кетдикләринә көрә түркләрин бу јерләри кери гәјтармаға һағлары вардыр. Анчағ Рум кәндләринә кирәнләр Османлы һәрби гүвәләри дејил, гулдурлардыр. Бүтүн писликләри гулдурлар төрәдирләр. Түркләр һеч бир заман кәндлиләрә пслик етмәзләр, буна инанырығ». Бу шәхсдән сонра мән сөз аларағ Русјада баш верән ингилабдан данышдым вә сөзләримә давам едәрәк дедим: «Русјада бу күн анархия һөкм сүрүр. һәрби вә мүлки тәшкилатлар дағылмышдыр. Русиянын һеч бир төрәфи мәркәзә бағлы дејилдир. Социалист чәрәјанлар бир-бирилә чарпышмағдадыр. Русјада јашајан гејри-рус миллиәтләр дә мәркәздән ајрылыб мүстәгил дәвләт гурмағ истәјиндәдиләр. Мәнә галса тәдигатымызы апардығдан сонра Османлы дәвләти вә ордусу илә әлағәјә кирәрик. Онларә бир һеј'әт кәндәрәрәк вәзијјәти онларә да анладарығ». Сөзләрим отағдакыларын хошуна кәлмәди, мәнә гаршы чыхыш етдиләр. «Еллин» комитәсинин сәдри Николај әфәнди чох һиддәтли бир шәкилдә чыхыш едәрәк мәнә деди: «Әфәнди, Османлы дәвләти вә ордусу илә әлағә јаратмаға сәләһијјәтимиз јохдур. Биз анчағ Тифлис «Крајевеј сјезд»инин истәдији рапорту вермәлијик. Инди сиз сабаһа гәдәр истираһәт един. Сабаһ сизә Рум кәндләринин вә кәндлиләрин вәзијјәтини кәстәрәчәјик». Николај әфәндиин чыхышындан сонра јығынчағымыз дағылды. Биз ичәридә дөрд нәфәр галдығ, митрополит, һүсамәддин бәј, бир рум вә мән. Митрополит рума дәнәрәк бизим истираһәтимизин тәминилә мәшғул олмасыны вә ертәси күн бизи кәтирмәсини сөйләди. Румун бајыра чыхмасындан сонра митрополит бизә деди: «Әфәндиләр, мән Алманијада тәһсил алмышам. Онун үчүн дә алманларын вә түркләрин достујам. Ејни заманда түрк ордусу командири Ваһаб паша илә дә мәктублашырам, дүнән ондан бир мәктуб алдым. Русларын бурахдығлары әрзағ вә саирәнин мұһафизә едилмәсини хаһиш едир. Анчағ сијаси вәзијјәт там башгадыр. Ермәни мүчәһиди Тигранјан бура 400 партизаны илә кәләрәк

бизим рум кәнчләри илә сөзләшмишләр. Ермәниләр Трабзон әтрафындакы бүтүн түрк кәндләрини дағыдыб, әһалисини дә гәтлә јетирәчәкләр. Бу шәкилдә дә румларын Трабзон мәркәз оларағ Понтус һөкүмәти гурмаларыны тәмин едәчәкләр. Мәһз бунун үчүн сизин Османлы һөкүмәти илә әлағә јаратмағ вә һеј'әт кәндәрмәк тәклифиниз хош гаршыланмады». Митрополит даһа сонра Ваһаб пашанын кәндәрдији мәктубу бизә кәстәрди. Мәктубу охујан һүсамәддин бәј Ваһаб пашаны јахшы таныдығыны, һәрби мәктәбин мүдири икән онун көмәкчиси олдуғуну сөйләди. Бундан сонра биз дә митрополитә «Сабаһ ишимизи көрәчәк, анчағ сонра кери дәнмәјәчәјик. Чүнки Түркијәјә кетмәк истәјирик» дедик вә бизә көмәк етмәјини хаһиш етдик. Бундан башга Истамбулда Османлы һөкүмәтинә, онун түрк чамаатына һимајә етдијини вә бизә көмәк етдијини сөйләјәчәјимизи билдирдик.

Даһа сонра митрополитлә видалашыб ајрылдығ.

Кечә саат 10. Гаранлығ вә тәнһа Трабзон күчәләриндә кедирик. Бир диш һәкимнин еви олдуғу гапыда дајандығ. Бизи мұшајиәт едән рум бу евин оғлунун олдуғуну сөйләјәрәк гапыны дөјдү. О, гапыја чыхан шәхсә түркчә деди: «Бу ики мұсафирдән бири сиздә, о бириси биздә истираһәт едәчәкдир». О кечә мән диш һәкимнин евиндә галдым. Мәнә чох һөрмәт етдиләр. Бизим Чәмијјәти-хејријјәнин үзләри олдуғумузу вә рум һеј'әти илә Батумдан кәлдијимизи билдирдиләр. Сәһбәтә башладығ. Диш һәкими шүбәһли вә үмидсиз бир шәкилдә деди: «Көрәк вәзијјәт нечә олачағ?» Мән дә дедим: «Иншаллаһ јахшы олар». һәкимин арвады да дејирди: «Мәнмәндә үмүдүм јохдур. Бунлары јола кәтирмәк чәтин вә имкансыздыр. Бир түрк аталар сөзү вардыр: «Һејванлардан газ, инсанлардан ләз. Бунлар дүзәлләзләр».

Ертәси күн митрополитин игамәткаһына кәлдик. Дәрһал разылашды вә һүсамәддин бәј, мән вә «Еллин» комитәсинин рәиси Николај әфәнди фајтона миндик. Николај бизи түрк гулдурларынын олдуғу јерә апарачағ иди. Фајтонла һәрәкәт етдик. О, бизә јол боју рум кәндләринин вәзијјәтини кәстәрир, түркчә суаллар верир, кәндиләр дә анладырлар. Доғрудан да чамаатын Трабзона төрәф көч етдикләрини көрүрдүк. Онларә нә үчүн кәндләрини төрк етдикләрини сорушуруг вә онлар түркләрин кәлишиндән тәһлүкә олдуғуну сөйләјирләр. Онларә дејирик: «Түркләр илә бир јердә јашадыныз, чалышдыныз, чийин-чийинә дүшмәнә гаршы вурушдуруз, Османлы ордусу кери чәкиләндә руслар онларын јерләрини ишғал етдиләр. Бәлкә әввәлләр русларын кәлишинә севинмишдиниз. Анчағ бир мүддәт сонра рус әсарәтинин,

рус вәһшилјинин нә гәдәр ағыр вә дөзүлмәз олдуғуну анламышсыныз. Түркләрдән горхмајын, онлардан гачмајын, Түркләр өз халгына пислик етмәзләр». Анчаг румлар гулаг асмыр вә кәләнләрин лаз гулдурлары олдуғларыны, онлар нәр пислији едә биләнкәләрини сөйләјирләр. Дөзмәјиб сорушдум: «Мәсәлән, сизин кәндинизә онлар нә етдиләр?» Румлар гулдурлары көрмәдикләрини, чүнки көрсәјдиләр сағ бурахмајачағларыны сөйләдиләр. Мәним сөзләримин Николај әфәндинин хошуна кәлмәдијини һисс едирдим.

Јолумуза давам едирк. Николај әфәндијә дедим: «Бунлар өз кәлкәләриндән горхурлар». Неч бир чаваб вермәди. Бир аз сонра фәјтонумуз дајанды. Габагда дәрин бир учурум вар иди. Орада олан румлар бизә гулдурлары кәстәрирләр. һәгигәтән, учурумун о бири тәрәфиндә гулдур гияфәсиндә силаһлы адамлар көрүрдүк. Николај кери дәнмәк истәјирди. Биз исә дедик: «Дајан көрәк. Онларла көрүшүб ким олдуғларыны мөүјән едәк». Анчаг Николај дәрәјә енмәјә разы олмады. Мән дә она дедим: «Бизи бурада ики саат көзләјин. Биз мүсәлман Чәмийјәти-хејријјәсинин үзвүјүк. Бизә неч бир шей етмәзләр». Николај әфәндини орада гојдуг. һүсамәддин бәјлә бир тахтанын учуна ағ парча бағлајыб дәрәјә ендик. Онлардан ики нәфәр бизи гаршыладылар. Дәрәдә гулдурлар илә гаршылашдыг. Саламлашдыгдан сонра биздән ким олдуғумузу сорушдулар. Мән чаваб вермәјәрәк һүсамәддин бәјә ишин өзүнә кечмәсини сөйләдим. Гулдурлар рәсми олдуғларыны, Гәһрәмән бәј адын да бир капитанын идарәсиндә олдуғларыны сөйләдиләр. һүсамәддин бәј деди: «Әвладларым, бизи Гәһрәмән бәјин јанына апарың». Хејли кетдикдән сонра бир көнддә Гәһрәмән бәј илә көрүшдүк. һүсамәддин бәјлә гоһум чыхдылар. Ахшам јемәјинә Гәһрәмән бәјә гонаг олдуг. Кечәјә гәдәр биз Гафгаздан, Гәһрәмән бәј дә Түркијәдән сөһбәт етдик. Ертәси күн мүшәјәтчинин көмәји илә Поладхан лиманына ендик. О кечә Мурад бәј адында бир нәфәрин евиндә галдыг. Поладханда бизи Тиреболуја апармаг үчүн бир гајыг тапдылар. Дәниз тәһлүкәлијди. Фыртыналы бир јолдан сонра Тиреболуја чатдыг. Орада да бир кечә галдыг. Тиреболу Гаһра дәниз саһилиндә јерләшән көзәл бир гәсәбә иди. Русларын ијрәнч үзләри, чиркли чәкмәләри о севимли гәсәбәјә сохулмамышды. Тиреболуда биздән габаг Батумдан кәлән журналист Әмәр Фаиг бәјлә көрүшдүк. Даһа сонра нәһијә башчысы васитәсилә бир моторлу гајыг истәдик. Моторун ертәси күн Тиреболуда олачағыны билдирдиләр. О кечә Тиреболуда галдыг. Ертәси күн еркән дуруб һазырлашдыг.

Әмәр Фаиг, мән вә һүсамәддин Тиреболу лиманына енәрәк моторлу гајыгы көзләмәјә башладыг. һәр үчүмүз дә севинч ичиндә каһ данышырыг, каһ да ајры-ајры фикирләр илә дүшүнчәјә далырыг. Бир ара мән јухуда олдуғу кими өзүм-өзүмә дејинмәјә башладым: «Әкәр Түркијәнин јардымыны тәмин едә билсәк, истиглалымыз елан едиб мүстәгил оларыг. Беләчә дүнјәда икинчи бир Түркијә доғулмуш олар». Сөзләrimi гуртармамышдым ки, Әмәр Фаиг бомба кими партлады: «Сән нә дејирсән? Сарыгамышда он минләрлә шәһид верән Түркијә Гафгазы ишғал етмәјәчәк, сизә истиглал верәчәк?! Көзлә!» һәм гышгырыр, һәм дә мәни горхурду: «Сән Османлы дәвләт хадимләри илә көрүшәрәк өз фикирләрини сөйләсән, сәни зиндана саларлар». Бу сөзләрдән сонра Әмәр Фаиг дуруб кетди. Бу һадисәдән кәдәрләнен һүсамәддин бәј мәнә деди: «Мән һөкүмәтин истиглал барәдә фикрини билмирәм. Анчаг сән Азәрбајҗан зијалыларынын фикрини сөйләјирсән. Бу фикир вә истәк јалныз сәнә аид дејил ки. Мән дә һөкүмәтә рапорт верәчәм вә Азәрбајҗанда көрүшдүјүм бүтүн зијалыларын һамысынын јени фикирдә олдуғларыны рапортумда әкс едәчәм».

Саат јарымдан сонра Әмәр Фаиг гәсәбәдән гајыдараг јанымыза кәлди. Анчаг данышмырдыг. Бу вахт узагдан моторун сәсини ешитдик. Бир аз сонра мотор лимана јахынлашыб бизи көтүрдү. Моторда Әмәр Фаиглә мән бир-биримизлә данышмырдыг. Мәбури данышмаларымыз да анчаг һүсамәддин бәјин васитәси илә олурду.

Гиресуна кәлишимиздә дәвләт хадимләри, халг вә мәктәб шакирдләри бизи лиманда гаршыладылар. Гиресун Бәләдијә рәиси дә бизә бир зијафәт верди. Ертәси күн һазырладығлары атларла јола чыхдыг вә ат белиндә бир нечә күн кетдикдән сонра Гафгаз чәһһәси гәраркаһынын јерләшдији Су шәһәринә јахынлашдыг. Су шәһәринин әтрафинда бизи бир забитлә бир нечә сүвари әскәри гаршылады. Онларла бирликдә орду гәраркаһына кәлдик. Бу вахт севинчимин һәдди-һүдуду јох иди. Орду командиринә сөйләјәчәк-ләримин дүшүнүрдүм: Әввәлчә Гафгазда рус орду гүввәсинин, рус чар идарәсинин гәлмәдығыны билдирәчәјдим. Нә гәдәр хошһал олдуғларыны дүшүндүкчә севинчим бир даһа әртырды. Нәһәјәт, орду командири Ваһаб паша илә көрүшдүк. Пашанын дурушу, бахышы, чевиклији, өзәмәти вә әдасы мәни мәфтун едирди. Ваһаб паша данышмаға башлады. О данышыр, мән; гулаг асырам. Анчаг динләдикчә дә севинчим, нәшәм јох олур. Бу дәфә гулагларыма инанмырам. һәјәтым да ким бу сөзләри мәнә сөйләмәјә чәсарәт едә биләрди!

Эзиз охучуларым, сөjlөjим, сиз дө чашыб галачагыныз.

Ваһаб паша деди: «Мән бир ил жарымдыр ки, Гафгаз чөбһөсинин командирижәм. Гафгазлылары тэдгиг етдим, өjрөндим. Сиз гафгазлылар да биз албанлар кими тәмизлији сеvirсиниз. Бу чиркли түрклөри һәм дө бу гижәфөтдө Гафгаза сохмарам». Мән вурулмуша дөндүм, һеч нө демөдим. Албан—бу сөз јабанчы дејил. Анчаг јер үзүндө албан дејө бир милләтин варлығындан хөбөрдәр дејиләм. Чүнки рус мәктөбиндө охумушдум. Османлы тарихи биздө гыса шөкилдө кечилирди. Кичик бир милләт олан албанлардан исө һеч нө бөһс едилмирди. Анчаг Балкан мүһарибәсини изләдијимдөн мүһарибө вахты Ишкодрада Әсәд паша адында бир дөстө командирди албанын Османлы дөвләтинә гаршы үсјан етдијини рус гөзөтләриндө охумушдум.

Мән Ваһаб паша илә көрүшөркөн Әмөр Фаиг дө јанымда иди. Ваһаб паша һүсамөддин бөј илә әjрыча жөрүшүшдүр. Ертөси күн јола дүшөчөјимиз вахт һүсамөддин бөјин паша төрөфиндөн сахланылдығыны өjрөндик. һүсамөддин бөјлө гучаглашыб өпүшдүк. Она дөрдими ачмаг үчүн фүрсөт тапмадым. Әмөр Фаиглө данышмырдыг. Анчаг һөрөкөтләриндөн онун да пешман олдуғуну анлајырдым. Ваһаб паша баш командан вәкили Әнвөр пашадан бизи Истамбула чатдырмаг барөсиндө әмр алмышды. Бизи араба илә Сиваса, орадән да автомобиллө Улыкышлаја, гатара чатдырдылар. Јол боју биз ики јолчу бир-биримизә нифрөт едирдик. Ики һирсли мә’мур кими бизимлө төмасда оланлар һирсли олдуғумузу дүјмасынлар. һәр јанда мүһарибө. Гатарлар бәрбад һалында. Көмүр олмадығындан одунла ишләјирләр. Јаваш-јаваш јол кедө билирдиләр.

Улыкышладан Конјаја кетдик. Конја стансијасында бизи губернатор вө «Иттиһад вө Төрөggi» ирәли көләнләриндөн Муаммөр бөј гаршылады. Бизи шөһөрө апарыб көздирдиләр. һөзрәти Мөвлананы зијарөт етдик. Мәктөбләри долашдыг. Бөлөдијә рәисни бизө бир зијәфөт верди. Даһа сонра бизи стансијаја гөдөр өтүрдүләр.

Конјадан Гараһисәр стансијасына кәлдик. Гатар дајанды. Күнәшли бир гыш күнү иди. Гараһисәр шөһәринин мәнзәрөси чох җазибәдәр иди. Стансија рәисиндөн гатарын стансијада нө гөдөр галачағыны сорушдум. «һәр һалда үч саатдан аз юлмаз. Нө үчүн сорушурсунуз?» — рәис деди. «Гәсөбөјә кетмөк истәјирдим. Бура чөх көзөл јердир». — дејө чаваб вердим. Гәсөбө стансијаја чох јахын иди. Кедиб шөһөри долашдым. Мүһарибәнин үзүндөн Гафгаза Түркијөдөн гурудулмуш мејвөләр кәтирилмөмишдир. Чох сәлигәли бир шөкилдө

дүзүлмүш әнчирләри јемөк истөдим. Баггала јахынлашыб мәнө бир аз әнчир вермәсини хаһиш етдим. Анчаг баггалын нө гөдөр истәдијими сорушмасы мәнни чашдырды. Нө дејим. Әлчү билмирдим. Бир нечө дөнө вермәсини дедим. Мөндөн «Бир окка веримми?» дејө сорушду. О вахт кило јеринө окка варды. Мән разылашдым. Анчаг бу олдуғча чох иди. Дүшүндүм ки, зәрәри олмаз. Јолда бир дөстө әскөр вар иди. Онлара пайладым.

Әлчү билмөдијим үчүн пуллари да танымырдым. Билдијим јалныз кағыз лирәси иди. Лирәни баггала узатдым. Лирәни алан баггал јабанчы олдуғму анламышды ки, деди: «Бахын бу кағыз лирө 5 мәчидијөдир». Мәнө дөрд дөнө кағыз пул верди (һамысына ијирми јазылмышды). Баггал сөзләринө давам едөрөк деди: «Бунларын да һәрәси бир мәчидијөдир. Бир мәчидијөдө әнчир һесабымыз битди». Баггалдан әjрылдым. Јолда «өлчүләриндөн оккаы, пуллардан да мәчидијөни өjрөндим», дејө дүшүнүрдүм.

Јолумузу давам едөрөк шөклини көрдүјүмүз, өзүнү истәдијимиз Истамбулда, һөјдөрпаша стансијасына кәлдик. Мән Истамбулу илк дөфә көрүрдүм. Әмөр Фаиг исө Истамбулда олмушду. һәр төрөфини јахшы таныјырды. Гатар дајанды Әмөр Фаиг бәјыра чыхды, мән дө онун ардынча. Әшјасыз, чамөдансыз ики јолчу. Әмөр Фаиг габагда, мән архада лимана ендик. О чөлд ики билет алды, кәмијө миндик. Кичик өл чанталарымызы отелдө гојуб донанма базарына кетдик. Әмөр Фаиг алдыларымызын пакетө гојулмасыны хаһиш едир. Сатычылар бизим сөнөдләримизи истәјирләр, биз дө көстөририк. Бу вахт мағазә мүдири бизө јахынлашараг сөнөдләримизә бахдыгдан сонра дејир: «Әфөндим, биз бурада маллары вәсигә илә сатырыг, онун үчүн сатычылар сизин сөнөдләринизни истәмишләр. Сиз бу дөвләтин, милләтин мүсәфирләрсиниз. Нө әмр едөрсиниз верөрәм» Мүдир даһа сонра деди: «Биз сиздөн пул алмајачағыг». Нө гөдөр төклиф етдиксө фәјдасы олмады, пул алмадылар.

Бир әј жарым јолда олмаг вө бу мүддөт әрзиндө чиммөмөк. Бир машина миниб һамама кетдик. Чимдикдөн сонра «Мәсәррөт» отелинө дүшдүк. Бизи баш рәисин мүавини Әсөд бөј (сабиг Амасја депутаты) көзләјирди. Бизө деди: «Әфөндим, биз сизи һөјдөрпашаја гаршыламаға кәлмишдик. анчаг сизи тапмадыг. Бу отелдө олдуғунузу өjрөндик. Сизин үчүн «Пәре Палас» отелиндө јер һазырламышыг, ора кедөчөјик. Дуруб «Пәре Палас» отелинө кетдик. Әсәд бөј бизө ахшам саат бешдө Баби Алидө баш вөзир Төл’өт паша һөзрәтләри илә көрүшөчөјимизни вө бешө он беш дөгигә галмыш кәлиб

бизи апарачагыны сөйләди. Саат һәләлик ики иди. Өмәр Фаиглә данышмадыгымыздан бизә верилән отагын ичиндә дүшүнчәжә дальрәм: «Демәк, саат бешдә Тәл'әт паша илә көрүшәрәк везифәми јеринә јетирәчәјәм. Мәним үчүн һеч бир манечилик јохдур». Өмәр Фаиг исә гәзет охујур.

Саат бешин јарысы. Вахт јахынлашыр. Мән креслодан галхараг Өмәр Фаиг бәјә јахынлашыб дејирәм: «Фаиг бәј, бир аздан сизинлә бирликдә Османлы дөвләт катиби илә көрүшмәјә кедәчәјик. Билирсиниз ки, сизин вәтәниниз Ахыскадыр. Сизин илә бизим арамызда Күрчүстан вардыр! Јахшы олар ки, Күрчүстандан о тәрәфә кечмәјәсиниз. Ора Азәрбајчандыр вә сизин өлкәнизлә һеч бир әләгәси јохдур. Азәрбајчан һаггында сөз сөјләмәјә јалныз мәним сәләһијәтим чатыр. Мәним сөјләдијим сөзләрин мәс'улијәти мәнә аид-дир». Өмәр Фаиг бәј сөзләримә һеч бир чаваб вермир.

Даһа сонра Әсәд бәјлә бирликдә Баби Алијә кәлирик вә дүз саат бешдә Тәл'әт пашанын һүзуруна чыхырыг. Севинчим, һәјәчаным бир-биринә гарышмышдыр. Бөјүк бир отаг. Башда бир маса вардыр. Тәл'әт паша столун архасында әјләшмишди. Сағ тәрәфиндә Әнвәр паша, сол тәрәфиндә Хәлил бәј. Масанын ән ортасында исә ики кресло. Масаја јахынлашдыг, саламлашдыг вә әл вердик. Креслолары көстәрдиләр, әјләшдик. Мән е'тимаднамәни чыхарыб Тәл'әт пашаја вердим. Алды, охуду. Мөһүрдәки әј вә улдузун кезәллији чох хошуна кәлмишдир ки, е'тимаднамәни Әнвәр паша вә Хәлил бәјә көстәрәрәк деди: «Мөһүрдәки әј вә улдузун кезәллијинә бахын».

Мән сөзә башладым: «Әзиз пашаларым, Азәрбајчан халгы јүз илдән чохдур ки, рус идарәсинин зүлмү алтында әзијјәт чәкирди. Гафгаз руслар тәрәфиндән ишғал олунаркән сәккиз ханлығын халгы олан азәриләр ки, дини бир, адәт вә ән'әнәләри бир олан милләтимиз түрк милләтидир, рус идарәсинә гаршы кечәли, жүндүзлү, һәр фәдакарлығы көзә алараг вурушдулар. Бу вурушмаларын рус чарлығынын деврилмәсиндә бөјүк ролу олмушдур. Гафгазда башсыз галан рус ордусу гатма-гарышыг вәзијјәтиндәдир. Халгымызын сәләһли гүввәләринин һүчүмуна, тәзјигинә дөзә билмәдиләр. Гыса бир вахт әрзиндә сәләһларыны атараг чәкилдиләр. Азәрбајчанын һәр тәрәфиндә халгы идарә едә биләчәк милли комитәләр гурулду. Тезликлә анархијадан өсәр-әләмәт галмады. Анчаг бу күн үчүн әлверишли олан вәзијјәт сабаһ төһлүкәлидир. Игтисадијјатымыз, чәмијјәтимиз, иманымыз, мәдәнијјәтимиз, һәр саһәдә рус милләтиндән гат-гат үстүн олдуғу һалда азәри түркләринин кәләчәји гаранлыг көрү-

нүр. Мүстәгил јашамағы әзм етмтиш милләтимизин бөјүк бир нөгсаны вардыр. Халгымызын вахты илә һәрби тә'лим вә тәрбијәдән мәһрум олунмасы вә рус чары Биринчи Пјотрун көстәришинә әсәсән Иран вә Түркиянин рус һимәјәси вә тә'сирли алтына дүшмәјинчә Гафгаздан әскәр алынмасы әмр етмәси бу чатышмамазлығы јаратмышды. Азәрбајчан халгы сиздән көмәк көзләјир. Милләтимиз мүстәгил олмаг нијјәтиндәдир. Сиз гардаш әлинизиз бизә узадын, бизә јардым едир. Мүстәгил олаг. Сиз бизи чәкиб өз тәрәфинизә јыхмајын, ајагда галарыг (Бу заман мөһрум Тәл'әт паша салондакылар дөнәрәк деди: «Көрүн илһагы нә кезәл түркчә анладыр»), Бизә бөјүк һәрби гүввә көндөрмәјин. Бизә һәрби тә'лимчиләр вә сержант корпусу көндәрин. Биздә гыса бир вахт әрзиндә һәрби гүввә јаратмағын имканы вардыр. Түрк олдуғумуз үчүн лазым олан гүввә ганымызда мөвчуддур. Халгымызын милли гүввәсинә күвәнәрәк гыса бир мүддәт әрзиндә руслары торпағымыздан тәмизләјиб ата биләрик». Мән сөзүмү битирмишдим. Тәл'әт паша Хәлил бәјә бахараг деди: «Браво, Хәлил бәј». Бизә исә деди: «Әфәндим дүнән ләри бу мәсәләни мүзакирә едирдик. Хәлил бәј нәјин баһасына олурса-олсун, фәдакарлыг көстәриб Гафгазда бир мүсәлман дөвләти јаратмамыз фикрини мүдафиә едирди. Мән дәрһал сөзә гарышараг дедим: «Бәли, биз мүсәлманыг. Анчаг түрк олдуғумуздан милли түрк һөкүмәти јарадылмасыны дүшүнүрүк вә истәјирик». Буна чох мәмнүн олдуғ, иншаллаһ едәчәјик».

Сәһбәтимиз гуртармышды. Дәрдләшмәјә башладыг. Мән дүнја мүһарибәсинин әввәлләриндә рус мәтбуатынын Османлы дөвләтинә ән ағыр зәрбәни инкилис ордусундакы мүсәлманлар вә әрәбләр везуру, —дејә јаздығыны сөјләдим вә «Бу дин гардашларымызын ичиндә түрк әскәрләрини нишан алыб вә күлләләјәнләр вармы?»—дејә сорушдум. Әнвәр паша деди: «Әфәндим, инкилисләр әрәб гәбилә башчыларына чохлу гызыл вермишләр вә зијалыларына да бу мүһарибәнин сонунда бизи мәғлуб етдикләри тәгдирдә әрәбләрә истиглал вә'д етмишләр». Мән сорушдум: «Пашам, бу истиглалы онлара сиз вермәдинизми?» Бу суала Тәл'әт паша чаваб верди: «Мән әрәбләрин ирәли кәләнләри илә бу мәсәләни мүзакирә етдим вә онлары инандыра билдим ки, инкилисләр әрәб милләтинә истиглал вермәјәчәкләр». Сәһбәтә Әнвәр паша гарышды: «Бундан башга, инкилисләр әрәбләрә мүһарибәнин сонунда хилафәти биздән алыб верәчәкләрини вә'д етмишләр». Мән дедим: «Пашам, хилафәти дә онлара версәләдиниз». Анчаг бу сөзләримдән Әнвәр пашанын чох гәзәблендијини һисс еләдим. Үзү гызарды вә әсәби бир сөслә чаваб

верди: «Олмаз, сон нәфәрин Хәлифә һәзрәтләринин јанында шәһид олмасы лазымдыр». Артыг сөһбәтимиз битмишди. Бу вахт Өмәр Фаиг деди: «Пашам, мән журналистәм, Азәрбајҗан мәтбуатында чох чалышдым. Азәрбајҗан халгы түрклүкләрини һәгигәтән дәрк етмиш бир милләтдир. Истиглала ләјигдир. Күчлү һәр әдәбијјата маликдир. Анчаг мәним хаһишүм будур: Бизим гәзамыз Ахыска тамамилә Түркијөнин һүдудундадыр. Онун илһагыны истәјирәм.» Тәл'әт паша деди: «Әмин олуи, паша һәзрәтләри бу арзунузу јеринә јетирир. Сабаһ тәшкилаты гурмаға башлајачагыг». Әзиз охучуларым, ону да әләвә едим ки, Османлы дүвләтинин хаһиши илә көрүшүм вахты мән бир дөвләтн дәјилдәм. Сөһбәтимиздә һеч бир етикет јох иди. Бөјүк түрк милләтинин бир голу олан азәри түркләри өз гүввәләринә архаланараг әсарәт зәнчирини гырмышлар, вәтәнләрини дүшмәндән тәмизләмишләр. Инди дә бир өвләдләриңи Ағабөјләри олан Османлы императорлуғунун јанына хаһишә көндәрмишдир. Бу көрүшмә вә анлашма ики гардашын дәрдләшмәсијди.

Отелимизә кәлдик. Өмәр Фаиги гучагладым, һәр икимиз севинч вә көз јашлары илә өпүшдүк. Өмәр Фаиг дүз јериндә мәни мүдәфиә етмишди. Ертәси күн һәрб назирлијинә дә'вәт едилдим. Назирликдә баш јәвәр Казым бөјлә (Казым Орбај) көрүшдүм. Башга јәвәрләр илә дә таныш олдум. Баш јәвәр Казым бөј мәни Әли Башһамба илә таныш етди. Јарым саатдән сонра мәни күләр үзлә гаршылады, гаршысында отуртду вә деди. «Дүнән, вердијиниз изаһат мәни чох севиндирди. Севинчим вә нәш'әм һәлә давам етмәкдәди. Анчаг тә'лим-тәрбијә көрмәмиш халг гүввәләри нә дөһшәтли варлыг, нә дә јенилмәз гүввә имиш», Мән чаваб верәрәк сөјләдим: «Бәли, пашам, о мө'чүзәни јарадан түрк милләтидир. Пашам, вердијим изаһат азәри түркләри һаггындадыр. Русијада 35 милјон түрк вә мусөлман вардыр. Бунлар Түркүстан, Идил, Урал, Крым, Шимали Гафгаз вә башгаларыдыр. Бу сәјдығым түрк халглары һәр тәрәфдә өз торпагларындан руслары говмушдулар. Артыг бу јерләрдә рус һәрби гүввәләри дејә бир шеј галмамышдыр. Анчаг түрк халгы 80 милјон нәфәрдир. Күнүн бириндә бу халг өзүнү топлајачагдыр. Этрафындакы халглары горхутмаға башлајачагдыр. Бизим һәјечанымыз бу күн үчүн дејил, сабаһ үчүндүр». Әнвәр паша деди: «Билирсиниз ки, рус, чары деврилдикдән сонра һакимијјәтә кәлән Керенски, мүһарибәни гәләбөјә гәдәр апарачаг дејә бүтүн дүнјаја е'лан етмиш. Бу бизи вә алманлары нә гәдәр дүшүндүрмүшдү. Чар идуарәсинин чүрүк олдугуну алманлар вә биз билирдик. Нәл-буки Керенски девирдији идәрәјә јох, 80 милјон руса архала-

нырды». Паша сонра мәнә гәрар гәбул етдијини, Гафгаз Ислам ордусунун јарадылмасына башланмасыны вә бир әләвә рүтбә илә забит гејд едилчәји үчүн бир комиссија тәшкил олуиңдугуну аңлатды вә деди: «Сизин дә бу комиссијада олмағынызы мөгсәдә үғүн һесаб едирик. Инди сизи јаранагач Гафгаз Ислам ордусунун командири принс Фәррух илә таныш едәчәм». Ичәријә кәнч бир забит дахил олду. Әнвәр паша бизи таныш етди. Сонра һаһымыз бирликдә јәвәр бәјин отағына кечдик. Орада да бир мүддәт данышдыгдан сонра әјрилдыг. Принс илә бир даһа көрүшмәди.

Даһа сонра Өмәр Фаиглә депутатлар, палатасына кетдик. Орада депутатлар палатасынын сәдри һачы Адил бәјлә таныш олдум. Ахшам «Пере Палас» отелиндә һөкүмәтин сензура тәшкилатыјла мәтбуатын аңлашмалары үзрә һөкүмәт тәрәфиндән верилчәк ахшам јемәјинә дә'вәт олуиңмушдуг. һачы Адил бәј мәчлис барәдә мәним рә'јими сорушду. Мән дә дедим: «Бәј әфәнди, мәчлисиниздә 24 чалмалы көрдүм. Онларын бурада нә иши вар?» һачы Адил бәј чаваб верәрәк деди: «Инди һәлә јахшыдыр. Әввәлки мәчлисимиздә 24 чалмасыз көрә билмәздиниз». Сонра мәнә Гафгаз барәдә суаллар верди вә мән онлара чаваб вердим. Сөһбәтимизин ахырында Бақы милјонери, хејријјәчи һачы Зейналаддин Тағыны сорушду. һачы һаггында билдикләримиз сөјләдим (Тәфсиләти Анкарада нәшр едилән «Азәрбајҗан» журналында верилмишдир).

Бу мүддәт әзиндә һәр күн јарадылачак орду илә бағлы олан комиссијаја кедир, мүрачиәт едәнләри јохлајыр, гејдә алырдыг. Анчаг көрүшдүјүм сијаси шәхсләрдән «Иттиһад вә Тәрәгги» мәркәзиндә јалғыз Тәл'әт, Әнвәр вә Чамал пашаларын түрк ордусунун Гафгаза кетмәјини истәдикләрини, дикәрләринин буна гаршы чыхдыгларыны өјрәндим. Әнвәр паша илә һәр күн көрүшдүк. Бир дефә өзүмү, топлајыб вә Әнвәр пашанын мәни севмәсиндән дә истифадә едәрәк дедим: «Пашам, сизинлә ачыг данышмаг истәјирәм. Биз Гафгаз түркләри ики гүввәјә инанырыг. Јухарыда Аллаһа, ашагыда Әнвәрә. Ешитдијимә көрә, сизин Нуру адында бир гардашыныз вардыр. Сиздән хаһиш едирәм Гафгаза кедәчәк һәрби дөстәнин башына Нуру пашаны тә'јин едәсиниз. Пашам, өлкәмиз дүнјанын ән зәнкиң јерләриндән биридир. Гочаман дев Русијаны гудурдан, саға-сола салдырдан Бақы нефтидир ки, 70 фаизи биз азәри түркләрининдир. Халгы ағыллы вә чалышгандыр. Ејни дәрәжәдә дә олдуғча гәһрәмандыр. Бир дә, пашам, сизин Гафгаза кедәчәк әскәрләрә командири тә'јин етдијиниз принси һәр ахшам «Паре Палас» отелинин салонунда ички ичиб рәгс едәркән көрүрәм. Гафгазда белә шејләри хошламазлар». Әнвәр паша мөндән сорушду: «Һағы бөј, сизин вә-

төндө ички ичмирләрми?» «Ичирләр, пашам. Анчаг шәраб, пивә кими аз спиртли ичкиләр. Водка дежилән сәрт ичкини руслар ичирләр. Биздә ички ичирләр, анчаг сәрхош олмаг үчүн јох», — чаваб вердим. Мәни динләјән Әнвәр паша «Чох јахшы» — деди. Сонра телефонј алараг Гафгаза кедәчәк за- битләрин ички ичмәјәнләр олмасы, ички истәмәјәчәкләринә даир дилләриндән кағыз алынмасы үчүн әмр верди вә мәнә деди: «Нағы бәј, Нуру чох чавандыр, нечә олсун?» Мән де- дим: «Пашам, Нуру пашанын Трабзондакы фәалијәти һаггында бурада һеч кәсдән мәлуMAT алмадым. Рус мәтбуаты Нуру пашадан вә онун фәалијәтләриндән хејли јазмышдыр. Гафгаз- да охумушдум. Вә бир дә, пашам, сизин гардашыңыз олмасы бәсдир», «Јахшы, сабаһ данышарыг». — Әнвәр паша деди вә ажрылдыг.

Ертәси күн мәни күләр-үзлә гаршылады вә деди: «Бәли, Нағы бәј, истәдјиниз баш тутду». Мән дә севинәрәк дедим: «Пашам, чох севиндим вә сабаһ бүтүн Гафгаз түркләри севин- нәчәкләр» Әнвәр паша мәнә Азәрбајчанда Иса Ашурбәјов адында бирини таныјыб-танымадыгымы сорушду. Мән де- дим: «Чох јахшы таныјырам, пашам. Дөвләтли бәј аиләдән- дир, вәтәнпәрвәдир». Паша Ашурбәјовун түркијәли Рушени адында бир досту олдуғуну вә бунларын мүчадилә үчүн пул истәдикләрини сөјләди. Рушени бәји танымырдым. Лакин ишин ичинә пул мәсәләси дүшдүкдә, иш дәјишилди. Әнвәр пашаја дедим: «Пашам, инди иш дәјишди. Иса бәј бакылыдыр. Бүтүн Гафгаз тәшкилатларынын хәрчләри Бақыдан өдәнилир. Азәрбајчанда хүсусилә Азәрбајчанын пәјтахтында пул мәсә- ләси дүшүнүлмәз. Иса бәј буну мәнән јахшы билир. Көндәр- мәјин, мән мәс'улијәти өз үстүмә көтүрүрәм. Бу ишдә нә исә бир гәрибәлик вардыр». Әнвәр паша дедикләримә разылаш- ды вә пул көндәрилмәди. Бу вахт ичәри бир паша дахил олду. Әнвәр паша: «бу да истәдјин Нуру» дејәрәк бизи таныш ет- ди. Нуру паша илә бирликдә Ислам ордусунун гәраркаһына кәздик.

Күнләр кечди. Нуру паша баш гәраркаһын рәиси полков- ник Назим бәјлә бирликдә (Истиглал савашында Сикәрјада шә- һид олмушдур) сәјлә ишләјирик вә шәхси һеј'әти там топла- јырыг. Мән вәзијәтдән чох разыјам. Нуру паша һәм өзү чалы- шыр, һәм дә бизи ишләдир. Бу арада көрүшүмүзүн бириндә Әнвәр пашаны чох разы галмыш көрдүм вә бундан чәсарәт- ләниб дедим: «Пашам, сиздән һүсамәддин бәјин бир дәрәчә рүтбәсинин артырылмасыны хаһиш етмишдим». Әнвәр паша деди: «Нағы бәј, әсир дүшән бир забитин нечә әсир дүшдүјү јохланылмалыдыр. Кәрәк досјеси нечәдир?» Мән дәрһал де-

дим: «Пашам, бизим орада көрдүкләримиз ишләр нәзәрә- алынмырмы? Руслар илә мүчадиләмиздә һүсамәддин бәјин бәјүк ролу вардыр».

Ики күндән сонра Әнвәр паша мәни јанына чағыртырды. Кетдим. Күләр үзлә деди: «Нағы бәј, һүсамәддин бәјин ра- портуну алдым вә чох разы галдым. Истифадә едәчки. Өзү- нүн дә рүтбәсини бир дәрәчә артырдым». Севиндим вә она тәшәккүр етдим. һүсамәддин бәј рапортунда кенерал Әли Шыхлинскидән бәһс едирди. Әнвәр пашаја дедим: «Пашам, Биринчи дүнја мүһарибәсиндә биз азәриләрдән дөрд кенерал, рус ордусунда орду командири олмушдулар. Гоншуларымыз ермәниләр вә күрчүләрден орду командири чыхмамышдыр. Јалныз бир күрчү кенералы һәрби корпус командири ола билмишдир. Азәриләрдән орду командири Сәмәд Мәһман- дарлы рус-јапон мүһарибәсиндә һәрби корпус командири олараг рус ордусунун ән жүксәк орденини алмышдыр. Икинчи кенерал Әлиаға Шыхлынскидир. Рус ордусунун топчу баш инспектору иди. Үчүнчү кенерал Хан Нахчыванскидир. Дөрд- дүнчү исә Хан Јериванскидир. Бу кенераллар бизим русларла мүчадиләмиздә һеч бир рол ојнамадылар».

Гејдијат комиссијасынын иши давам едирди, мән онун ишинә гарышмырдым. Чүнки һеч кими танымырдым. Лакин бир күн өслән гафгазлы олан Таһир адында бир молланын имам олараг ордуја дахил олмаг үчүн мүрачидәт етдијини көр- дүм. Етираз едәрәк дедим: «Гафгаза кедән орду дејил ки, онун имамы олсун. Орада молла әфәндиләрә иш јохдур. Чүн- ки орадакы моллалара дини олмајан ишләрә гарышмаг гада- ган едилибдир».

Чүмә ахшамы күнү иди. Әнвәр паша мәнә деди: «Нағы бәј, сабаһ шаһ һүзурунда гәбул олуначагысыыз. Сарајдан ма- шын кәлиб сизи апарачагдыр». Чүмә күнү мәни «Улдуз» сара- јына апардылар. Султан Рәшид намазда иди. Биз бир отагда сөһбәт едирәк, көзләјирдик. «Султан намаздан гајыдыр». дејә хәбәр вердиләр. Бајыра чыхдыг. һәрби дәниз оркестри марш ифа едир. Назирләр вә мән сыраја дүзүлүрдүк. Султан, јанын- да Әнвәр паша бизә тәрәф кәлирләр. Назирләрин һамысы фессаларда. Мән күмүшү тапағым илә көзә чарпырам. Там јанымыза јахынлашдылары вахт султан Әнвәр пашаја мәни көстәрәрәк сорушду: «Бу кимдир?» Әнвәр паша чаваб верәр- әк деди: «Гафгаз нумәјәндәси Нағы бәјдир». Султан түркчә билиб-билмәдјими сорушур. Вә сонра биз салам вәзијәтин- дә икән јанымыздакы пилләкәнләрдән чыхараг гаршыдакы отаға кирир. Бир аз сонра Әнвәр паша кәләрәк мәнә дејир: «Нағы бәј, султанын һүзуруна дә'вәт олунурсунуз». Бирликдә

жетдик, әдәблә салам вердим. Султан мәни көзләри илә сүз-дү вә деди: «Демәк, түркчә билирсән». «Бәли, султаным, мән түркәм» — дедим. Султан мәнә деди: «Мән елә билдим ки, сән чәркәссән» «Гафгазда 5 милјон түрк вардыр, чәркәсләрин сајы 200 миндән артыг олмаз». — дедим. Султан Рәшид мәним дедикләримдән кәдәрләнәрәк деди: «Демәк зальым чар онлары мәһв етмишдир». Сонра мәнә анасынын чәркәзи олдуғуну вә чәркәсләри чох севдијини сөйләди. «Султан һәзрәтләри, Русијада 35 милјон түрк-мүсәлман вардыр. Әсрләр боју рус чарынын зүлмү алтында әзијәт чәкирдиләр. Аллаһын көмәји илә чары девирәрәк, зәнчирләри ғырарыг. Мәни көндәрдиләр ки, мүсәлманларын Хәлифә һәзрәтләринә салам кәтирәм. һамымыз сизә дуа едирик». Бу сөзләримдән разы галан султан Әнвәр пашаја дөнәрәк деди: «Нағы! бәјә үч мәчидијә верин». Бу вахт әнчир алдығым баггалым мәчидијәләри јадыма дүшдү. Әнвәр паша деди: «Султан һәзрәтләри, Нағы бәј вә достлары руслар илә ағыр дөјүшләр апарыблар, руслары Гафгаздан говублар. һәрби орденләрин дә верилмәсини әмр един». Бајыра чыхдыгә Әнвәр паша әлими сыхды вә деди: «Әмирләрә верилән үчүнчү мәчидијә нишаны илә тәлтиф едилдиниз, тәбрик едирәм». О вахт анладым ки, алачағым мәчидијә дејил, мәчидијә нишаны имиш.

Бир нечә күндән сонра Нуру пашанын кадр корпусунун һазыр олдуғу һагында хәбәр алдым. Нуру пашаны һейдәр пашадан јола салырыг. Әнвәр паша вә јавәрләри, диһәр пашалар вә рәсми шәхсләрдән бир нечә нәфәр јоласалма салондајыг. Гатар һазыр вәзијәтдә дајаныб, јола саланларын һамысы перрона чыхдылар. Әнвәр паша илә Нуру паша тәк галдылар. Мән дә перрона чыханлар арасындајдым. Бирдән мәни чағырдылар, кери дөндүм. Орадакылар мәнә дедиләр: «Сизи назир паша һәзрәтләри чағырыр». Кетдим. Ики гардаш баш-баша дајаныблар. Јахынлашырам. Әнвәр паша бир әлини Нуру пашанын, о бири әлини дә мәним чијнимә гојду вә «Сиз икиниз дә мәним гардашларымысыныз. Сизә сон сөзүм будур». — дедикдән сонра Гафгазда көрәчөјимиз ишләр һагында бизә мәлүмат верди.

«Иттиһад вә Тәрәгги» мәркәзиндән доктор Баһа Шакир илә доктор Назим бәј отелә кәлмишдиләр вә мәнә визит картыларыны гојмушдулар. Мән дә онлары зијарәт етмәк үчүн фиргә мәркәзинә кетдим. Орада хејли сөһбәт етдик. Мәнә суаллар вердиләр. Чаваб вердим. Шакир бәј сорушду: «Моллаларла ингилабынызда нечә анлаша билдиниз? Сизә гулаг асдылармы?» Чавабым белә олду: «Хејр, моллалар топландылар. Бир Мәһәммеди фиргәси јаратдылар. Шәриәт тәләб

етдиләр. Әввәлчә биз фикир вермәдик, бизим партијамыз, түрк «Әдәми—Мәркәзијет» фиргәси бүтүн милли мәсәләләримизи өз програмасында әкс етмишди вә чох гүвәли иди. Бүтүн зијалылар, таһирләр, ағыллы адамлар һамысы фиргә әтрафында идиләр. Анчаг сонралар бахдыг ки, моллалар ишимизә манечилик едирләр, әлејһимизә тәблиғат апарырлар. Халга дејирләр ки, фиргә лидери Нәсиб бәј бир китаб чыхармыш, әтрафына кәнчләри топламыш вә иддиа едир ки, Гур'ани-Кәримни атын, О, көһнәлибди. «Јени китаб» (фиргә програмы) даһа мүгәддәсдир. Бунун үчүн биз бәјүк бир халг јығынчағы кечирдик, онларын әлејһинә сүбутлар кәтирдик. Онлары халгын гаршысында мәғлүб етдик вә халг тәрәфиндән бәјәнилмиш белә бир гәрар чыхартдыг: Моллалар, хочалар мәсчидләрдә отурараг, никаһ бағлајачаглар, чәнәзә мәрәсимләри кечирәчәкләр, халгын анламаг истәдији дини мәсәләләри изаһ едәчәкләр вә гәтијет дүнјөви ишләрә гарышмәјачаглар. Дини ишләримизлә онлар, милли ишләримизлә јалныз биз әлағәдар олачаг. Бу гәрардан сонра да онлар бизим милли ишләримизә манечилик етмәдиләр. Мәсәлә һәлл олунду».

Бир күн һәрб назирлијиндән чағырылдым. Мәни Әнвәр паша көрмәк истәмишди. Ичәри даһил оlanda о, јенә күләрүзлә деди: «Нағы бәј, һазырмысан?» «Пашам; һәр дөгигә һазырам», — чаваб вердим. «Ахшам саат бешдә «Рәшид паша» кәмиси илә Гөстәнчәјә (Констанса шәһәри Румынијанын һүдудунда јерләшир — Н. Ш.) кедәчәксиниз, ордан да Браулова, Румынијадакы һәрби корпус илә бирликдә Трабзона кедиб, сонра Батума кедәчәксиниз. Бир истәјиниз вар?» — дејә сорушду. «Бир аз әввәл кетмәк истәјирәм. Гафгазда чох ишләмәк лазымдыр. Иншаллаһ, Нуру паша мүвәффәгијәтә наил олачагдыр. Мән онун үчүн бүтүн әлимдән кәләни едәчәм, әмин ола биләрсиниз». — дедим. Бир ан үзүмә бахдыгдән сонра деди: «Нағы бәј, шәрг ишләри рәиси Әли Башһанпа ики дәфә пул тәклиф етмиш, сиз гәбул етмәмишсиниз. Сизә пул лазым олачагдыр. Мән истәјирәм ки, сиз Гафгазда хүсуси ишләриниздә јох, Нуру илә бәрәбәр чалышасыныз. Мән дә дедим: «Пашам, пулум вар. Ики ајдыр ки, Түркіјәдәјәм, кәлдјим күндән сизин һесабыныза јашајырам. Әкәр пула еһтијачым олсајды, әмин олун ки, истәјәрдим. Батума гәдәр дә јенә сизин һесабыныза кедәчәм. Гафгазда исә пула еһтијачымыз олмаз. Пашам, сизә сөз верирәм ки, өз вәзифәми ахыра гәдәр јеринә јетирәчәм». Әнвәр паша илә видәлашдыг вә ајрылдыг.

Иттиһадчылары бир идеалист инсанлар кими көрдүм. һамысында иттиһади исламчылыг (бүтүн мүсәлманларын

бирлији—Н. Ш.) фикри вар иди. Анчаг Өнвөр пашанын Ислам дүнјасына үмиди сонсуз иди. Мүсөлман дүнјасынын варлыгыны һәр шејдән, һәр варлыгдан үстүн тутурду. һалбуки ахырда ән бөјүк зәрбәни мүсөлман олан эрәб дүнјасындан алмышды.

МӘТБУАТ ХУЛАСӘСИ

Ермәни журналисти А. И. Петросјанын Азәрбајҗан Чүмһуријәти һаггында бир јазысында («Азәрбајҗан» гәзети, Бақы 247-чи сајы, 15.09.1919. А.И. Петросјан «Обновление» журналы) Азәрбајҗан халгынын вә онун мүстәғил һөкүмәтинин јарадылмасы дөврүндәки фәалијәти белә гижмәтләндирилмишдир: «Гыса мүддәттә азад дөвләтләр сырасында јер алан илк демократик мүсөлман түрк дөвләти олан Азәрбајҗан вә онун әһалисини тәшкил едән азәрбајҗанлылар һәр шејдән әввәл сијаси јеткинликләрини бөјүк бир мәнәратлә бүтүн дүнјага көстәрдиләр. Азәрбајҗан һөкүмәти өз фәалијәти әрзиндә халг вә вәтән үчүн бир чох ишләр көрдү. Јарадылмасынын илк илләриндә ибтидаи вә орта тәһсилә аид чох мәктәб ачды, илк университет, мүхтәлиф мэдәнијәт мүәссисәләрини тәһсис етди. О чүмләдән китабханалар, оху заллары ачдылар. Мүхтәлиф гәзет вә журналлар нәшр олунду. Рүшвәтә вә зәһмәтсиз газанча гаршы мүбаризә апарылды. Хүсусилә, зәрури еһтијач малларынын гижмәтләри ашағы ендирилди. Рәсми вә ичтимаи мәсәләләр чидди бир мүшаһидә вә нәзарәт алтына алындылар. Халгын мәнфәәтинә зијан вуран идарә ишчиләри шиддәтли чәзаландырылдылар. Азәрбајҗан һөкүмәти бундан башга јени бир орду јаратды. Лакин ән башлычасы одур ки, Азәрбајҗан һөкүмәти, бүтүн халгын дини вә милли мэдәнијәтиндән асылы олмајараг, һәр кәсә ејни шәкилдә јанашды, һәр кәсә даима күләр үз көстәрди».

ГАФГАЗА ДӨНҮШ

Ахшам саат бешдә лимандан «Рәшид паша» кәмисинә минәрәк Гөстәнчәјә кедирик. Кәмидә хүсуси тәшкилат тәрәфиндән Гафгаза вәзифә илә көндөрилән јолчулар илә таныш олурам. Бунлар сабиг баш вәзир Камил пашанын оғлу Фуад бәј, Бәкир Сами бәјин оғлу Шөвкәт бәј, тәјјарәчи Чамал вә

башгалары. Гөстәнчәјә чатдыг. Анчаг бурда хәбәр алырыг ки, Дунај чајында үзән бир мина көрүлмүш. Кәми Дунаја кирә билмәјәчәк, Гөстәнчәдә көзләјәчәкдир. Һәрби корпус да гатарла Гөстәнчәјә кәләчәк. Белә бир вәзијәттә биз алман команданлыгындан изин алараг Бухарестә кетдик. Бир һәфтә Румынијанын пәјтахтында галдыг. Бухарестә алман команданлыгындан бир тәрчүмәчи алдым. Румын музәјләрини вә сарајларыны кәзирәм. Бир түрк забити мәнә деди: «Сизинлә бир алман полковники көрүшмәк истәјир, истәсәз бирликдә кедә биләрик». Алман забити Гафгаз барәдә мәлумат алмаг истәјир. Мән дә Русијанын сијаси вә һәрби тәшкилатларынын дағылмасыны, һәрби гүввәләринин тамамилә Гафгаздан говулдугларыны тәфсилатилә сөйләдим. Гафгаздакы мүсөлманларын түрк олдугларыны вә бир түркијәли кими дүшүндүкләрини дә аңлатдыгдан сонра дедим: «Биз Гафгаз түркләри сиз алманлары да севирик. Муһарибә вахты беш алман кәндинин малларыны мүсадирә етмәк вә өзләрини Сибирә көндөрмәк истәдиләр. Гојмадыг, онлары мүдафиә етдик. Руслар даима бизлә һесаблашмаг истәмәмишләр вә биздән чәкинмишләр».

Һилми пашанын дәстәсиндәки Румынија чәбһәси һәрби корпусу «Рәшид паша» кәмисинә миндирилди. Гөстәнчәдән јола дүшдүк. Трабзона тәрәф үзүрүк. Кәминин радио стансијасы васитәси илә чәбһәләрдән сон хәбәрләр алыныр, мәлумат бүллетени шәкилиндә бизә чатдырылыр. Охујуруг. Икинчи ахшам иди ки, јол кедирдик. Радио стансијасы түрк ордусунун Батуму тутдуглары һаггында хәбәр верди. Биз дә дүз Батума кәлдик.

Кәмимиз лимана јахынлашыр. Дурбин илә бахырам. һеч көзләримә инанмырам. Кәмини гаршыламага кәләнләрин јарыдан чоху јахындан таныдыгларымдыр. Кәнчәдән, Бақыдан, Гарабағдан, Шәкидән, Азәрбајҗанын вилајәт вә гәзаларындан кәлән јүзләрлә әзери вар. Мән онлары көрүб таныјырам. Онлар мәни көрмүрләр. Онларын һамысы мәним Түркијәдә олдуғуму билирләр. Анчаг мәним Румынијадан кәлән ордунуң ичиндә олдуғуму тәхмин етмирләр. Кәми лимана там јахынлашыр вә артыг, кәмидәкиләр дә танынырлар. Мәни кәмидә көрәнләр чашыб галырлар. һамысы севинч ичиндәдиләр. Табло чох көзәлдир: кәми түрк кәмисидир, үстүндә севимли түрк бајрағы далғаланыр. Кәминин һәр тәрәфиндә Батуму вә чамааты сејр едән әскәрләр дәјаныблар. Кәмидән дүшүрәм. Мәни гучаглајыб өпүрләр. Мәндән сорушурлар: «Кәми Румынијадан кәлир, сән она һарада миндин?» Мән дә онларга чаваб верирәм: «Чаным, гардашларым, кәми-

ни Истамбулдан бош көтүрдүм. Румынија чөбһөсіндө шө-
рефли вөзифөсін битирмиш түрк ордусуну Гафгаза көтири-
рөм»¹ Севинчдөн һамымызын көзләри јашарыр. Мөни отелә
апардылар. Бүтүн һәмшөһәрлиләримлә көрүшүрөм. Мөн он-
лардан нијә бу гөдөр чох кәлдикләрини хәбәр алырам. Мә-
нә дејирләр: «Јол ачыг, кәлмәјә һеч бир манечилик јохдур.
Сән түрк өскөрләринин бураја гөдөр кәтирдин. Биз дә бура-
дан өлкәмизә апарарыг. Сөнин кәлмәјин јахшы олду. Бизә
рәһбөрлик едәрсән. Сејмин үзвләри истиглал истәјирләр.
Биз исә Азәрбајчаны Түркіјә бирләшдирмәк истәјирик».
Мөн чашыб галдым. Бунлара сөз аңлатманын фәјдәсыз ол-
дуғуну баша дүшдүм. Бир шөј сөјләмөдим. Онлар кошмуш-
дулар. Учадан дејирдиләр: «Бизи гызышдырмасынлар. Он-
ларын Батум күчөләриндә мејидләрини јерә сәрәрик». Мөн
чох тө'сирлөндим, сөс чыхартмадым. Онларын арасында ил-
ләр боју бирликдә ишләдијим танышлар варды. Мөним хәтри-
ми истәјердиләр. Милли мәсәләрә даир вердијим көстөриш-
ләри сөзсүз гөбул едәрдиләр. Онлар билирдиләр ки, көр-
дүјүмүз ишләрин мәгсәди истиглалдыр. Әкәр мән дә истиг-
лалчыјам десәјдим, мәнә гаршы чыхыш едәчөкләриндөн
өмин идим.

Тарихчи Әһмәд Рафиг бөјин «Гафгаз јоллары» адлы әсәрини охудум.
Хәтирә дәфтәримдә олмуш бир һадисә барәдә онун фикрини өјрөндим.
Хәтирә дәфтәримә гејд етмәји мүнәсиб көрдүм. «Гафгаз јоллары» сәһ. 72.
Јарым әј әрзиндә Батумун һөјатында хөјли дәјишкликләр олмуш. Күчә-
ләрдә адамлар чоһалмыш, отелләр османлы рәсми ишчиләри вә Гафгаз
нүмајәндәләри илә долу. Күчәләрдә, булварда, паркда, театрда Гафгазын
ән узаг нөгтөләриндән кәлән османлыларла бирләшмәк истәјән нүмајән-
дәләрә тәсәдүф едилр. Бу нүмајәндәләр (сәһ 75) булварын казиносунда
масаларын архарларындан сөрт вә атешил сөзләрә бири-биринә хитаб
едирләр. Онлар османлыларла мұзәкирәдә иштирак етмәк үчүн Батума
кәлән кәнчәли, бакылы, тифлисди, гарабағлы мүсәлманлардыр. Һамысы-
нын да симасында әзаб вә нараһатлыг әләмәтләри көрүнүр. Һамысынын
да илләрдән бәри өз пәнчәси алтында әзән дөврүн мүвәггәти бөһраны-
дан истифадә етмәк, онун јыртычы дишләринә гаршы ән мәтин зиреһлә-
рә тәһниз олунмуш көрүшмәк арзусу вар. Мәгсәдләри «Гафгаз истиглалы»
дејил, османлылар илә гәти сурәтдә бирләшмәк, илһаг, фикир тәрәфдән
әзәд, дин тәрәфдән сәрбәст јашајан бу халг шиәлик вә сүннилик кими адл
мәзһәбләрә фәрг гојурлар. Папаг гојмагла дини һиссләринин јох олмајача-
ғына инанан бу зүмрә милләт мәһәббәтинн һәр чүр алағәдән, һәр чүр гүв-
вәдән устун тутур. Батум, Гафгаз сүлһ мұзәкирәләринин мәркәзи. Кәһ
Кәнчәдән Шејхүлислам кәлир, кәһ әһали нүмајәндәләри Тифлисә көндә-
рилр. Мұзәкирәләр, нитгләр, телеграфлар бири-биринин ардынча кәлир.
Гафгаз русларын һакимјјәтиндән гуртармаг арзусуну бүтүн фәалијјәти
илә көстөрир. Онларын нәзәриндә руслар ана вәтәни ишғал едән гијамчы-
ләра бәнзәјирләр. Инди бүтүн үмидләрини түркләрә јөнәлдиләр. Бичәрә-
ләринн јекәнә гүсурлары түрк идарәсинин кинајәләриндән вә сојғунчулук-
ларыннан хәбәрсизликләридир.

Илһагчылар илә мұбаризә етмәк мәнә чох чәтин ол-
мушду. Руслар илә мұчадиләмиздә бу гөдөр әзијјәт чәкмә-
мишдим. Бу мәсәләләри һәлл едә билдикдән сонра дәрин нә-
фәс алдым.

Кәлишимдән сонра көрүшдүкләримлә дә көрүшдүм. һа-
мысы ејни фикирдә идиләр. Онларын арасында вәкил, һәким,
шејхүлислам, тачир, әснаф; мүлк саһибләр, зијалы мүәллим-
ләр, рәсми хадимләр варды. Мөним фикирләримни өјрәнмәјә
чәһд едирдиләр. Онлара дедим: «Араныздан он нәфәр сечин,
онлар илә данышым». Разы олдулар. Бош бир јер тапыб фи-
кирләрини сөјләјәчөкләр, орада јығышыб көрүшәчөјик.

Онлардан әјрылдыгдан сонра дүз Мәммәд Әмин Рәсул-
задә вә Нәсиб бәј Јусифбәјлинин јанына кәдиб көрүшдүм. Он-
лара јарым саат рапорт вердим. Нәсиб бәј вәзифәми јеринә
јетирдијими сөјләдим. Нәсиб бәј мәнә деди: «Бурада нәләр
олур, бир билсәнә». «Нәсиб бәј, һамысыны билирәм. Сабаһ
онларын сөз аңлајанлары илә көрүшөчөм. Умидварам ки, мү-
вәфғәјјәт газаначағам». Онуңла әјрылдыг. Ордан Түркіјә-
јә сүлһ һәрби рәиси Хәлил бөјин јанына кетдим. Хејли
сөһбәт етдик, вәзијјәти аңлатдым. «Бунун аңчаг сиз гаршысы-
ны ала биләрсиниз. Мөн илһагчыларә сөз сөјләмәк истәмә-
дим, чүнки сөјләсәјдим дә гулағ асмаздылар. Сабаһ онларын
лидерләри илә көрүшөчөјик. Әкәр онлары инандыра билмәсәм,
сиздән хәиш едирәм ки, онлардан једди-сөккиз нәфәри си-
зин јаныныза көтирим. Гој онлар сизи динләсинләр. Бизим ис-
тигалымызы бизим илә көрүшмәдән «Иттиһад вә Тәрәгги»
партија мәркәзиндә хөјәлынызда гуруб мұдафиә етмисиниз»
дедим. Хәлил бәј мәнә «Сизи аңлајырам. Әкәр мөни динлә-
јәрләрсә, сабаһ көрүшүн. Бир күн сонра саат онда мөним
јаныма кәлин. Умидварам ки, мәгсәдимизә наил олачағыг.
Нағы бәј, Сејмин үзвләри илә көрүшдүк вә сөзләшдик.
Онлардан чох разы галдым» — деди вә әјрылдыг.

Мән ахшам Нәсиб бөјин јанына кетдим. Бирликдә јемәк
једик, хөјли данышдыг. Мәнә дәрдени ачараг деди: «Анархи-
ја вахты халгдан чәкмәдијим әзабы инди бурада чөкирәм».
«Сиз үзүлмәјин. Мән Хәлил бөјин јанына кетдим» көрүшдүк.
Разылыға кәлдик. Бир күн сонра бир нечә нәфәри Хәлил бө-
јин јанына апарачам. Умидварам ки, мәгсәдимизә наил олача-
ғыг». — дејиб Нәсиб бөјә тәсәлли вердим.

Ертәси күн јығынчаға кетдим. Онларын гаршысында чы-
хыш едәрәк вәзијјәти аңлатдым. Әнвәр пашанын, Тел'әт па-
шанын гәрарларыны сөјләдим. Бир аз јумшалдылар. Аңчаг

сөйләдикләримин һәгигәт олмадығы барәдә тәрәддүд етдикләрини һисс едирдим. Онлара дедим: «Истәсәз, сизи сабаһ Хәлил бәјин јанына апарарам, көрүшдүрәрәм. Хәлил бәјин дө ејни фикирдә олдуғуну өзүнүз көрәрсиниз».

Ертәси күн саат онда он нәфәрдән ибарәт һеј'әти Хәлил бәјин јанына кәтирдик. Хәлил бәј бизи гәбул едир. Мән онлары бир-бир Хәлил бәјә тәддим едирәм. Хош-бешдән сонра онлар кәтирдикләри кағызлары—һәрәсиндә минләрчә имза варды—Хәлил бәјә кәстәрирләр вә һамысы бирликдә дејирләр. «Мөһтәрәм бәјимиз, халгымыз истиглал истәмир, биз дә истәмирик. Османлы дәвләтинин бир һиссәси олмаг истәјирик». Хәлил бәј көзәл данышмағы илә онлары инандыра билди. Онлара сон сөз олага деди: «Биз сүнкүмүз илә Гафгаза дахил олдуғ. Сиз бизә илһаг олмаг истәмәсәјдиниз дә биз сизи сүнкү илә илһаг едәрдик. Анчаг буна имкан јохдур. Бизим бирләшмәјимизи нә дүшмән, нә дә дост дәвләтләр гәбул едәр. Биз сизә јардым едирик вә едәчәјик. Истиглалы әлдә едиб мүстәгил јашаманыз үчүн нә гәдәр лазым олса әскәр көндәрәчәјик, һәртәрәфли көмәк едәчәјик. Өз вәтәнимиз кими сизин вәтәнинизи дә горујачағы. Евләринизә гајыдын вә гурулачаг истиглалијәти мүдафиә един».

Ахшам Мәммәд Әмин вә Нәсиб бәјләрин јанына кеңиб нәтичәни онлара чатдырдым. Разы галдылар. Нәсиб бәјә дедим: «Кәнчәдә Нуру пашаны гаршыламаг лазымдыр. Сабаһ ахшам јола дүшәчәм. Илһагчылар јемәкләрини бөјүк бир јемәкханада түрк һөкүмәти һесабына рејирдиләр. Мән дә онларын арасында идим. Јемәк једик. Онларын фикирләри дәјишмишди. һамысы мәнә дејирдиләр: «Чаным, түрк ордусу ора жетсин (јә'ни, Кәнчәјә—Ш. Н), башга бир шеј истәмирик. Бизә дедиләр ки, түркләр кәлмәк истәјириләр. Сејмин үзвләри мане олурлар». Мән дә онлара чаваб верәрәк дедим: «Гардашларым, бурада галмаға еһтијач јохдур. Мән ахшам јола дүшүрәм. Бу күнләрдә Әнвәр пашанын гардашы Нуру паша Кәнчәјә кәләчәк. Ону орада гаршыламаг лазымдыр».

Ахшам јола дүшән гатара минәркөн бүтүн илһагчыларын Кәнчәјә кетдикләрини көрдүм. Кәнчәјә чатыб дөрд ајлыг ајрылыгдан сонра анамла көрүшдүм. Анам ағлајырды вә мәнә дејирди: «Бир даһа сәни һеч јана бурахмарам. Сән мәним сон

Нағы бәј Шејхзаманлы

Ələkbər бəй Рəфибəјли

Фətəли хан Хојски

Исмаїл хан Зијадханов

Ҳасан бей Агајев

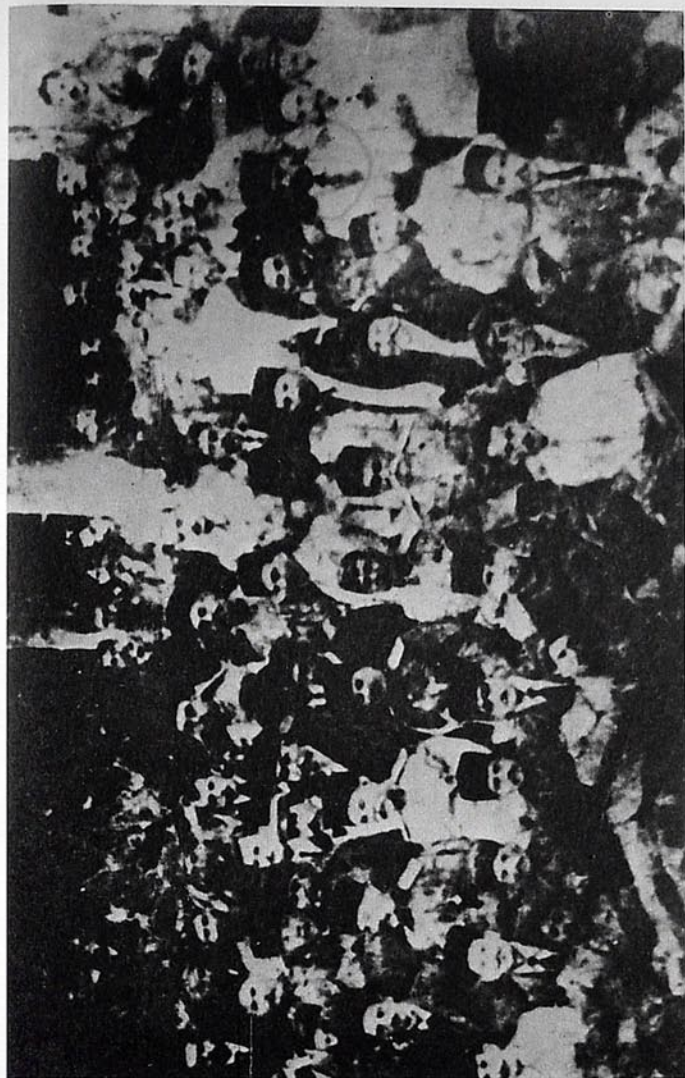
1919—1920-чи илләрдә Көнчә губернијасынын кенерал-губернатору Худадатбәј Рәфибәјов.

Сејфулла Гачар

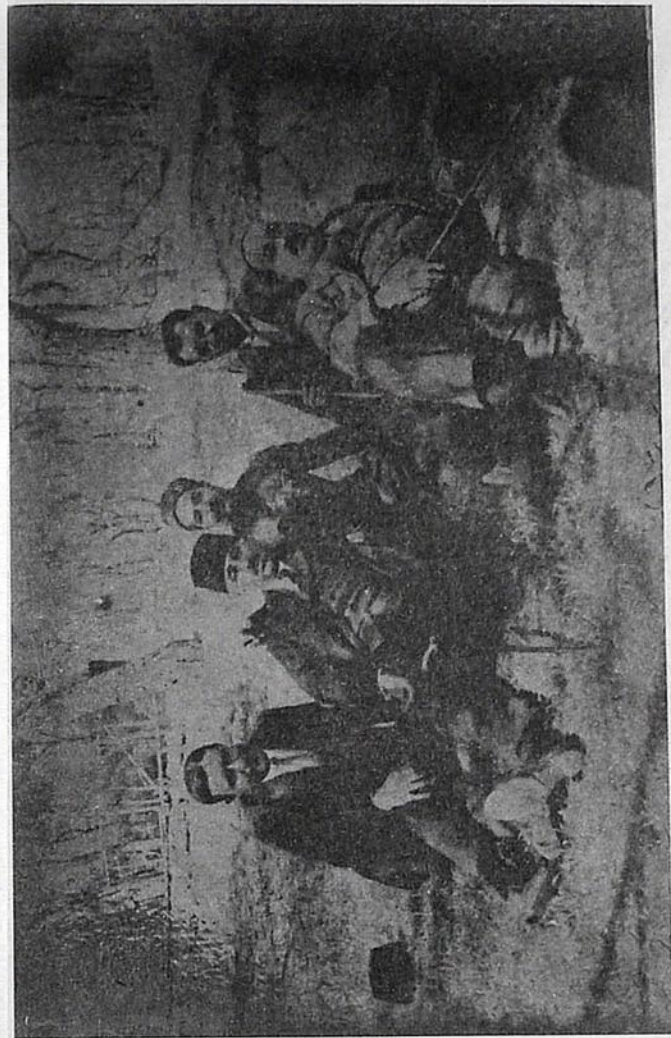
Өһмәд Чавад

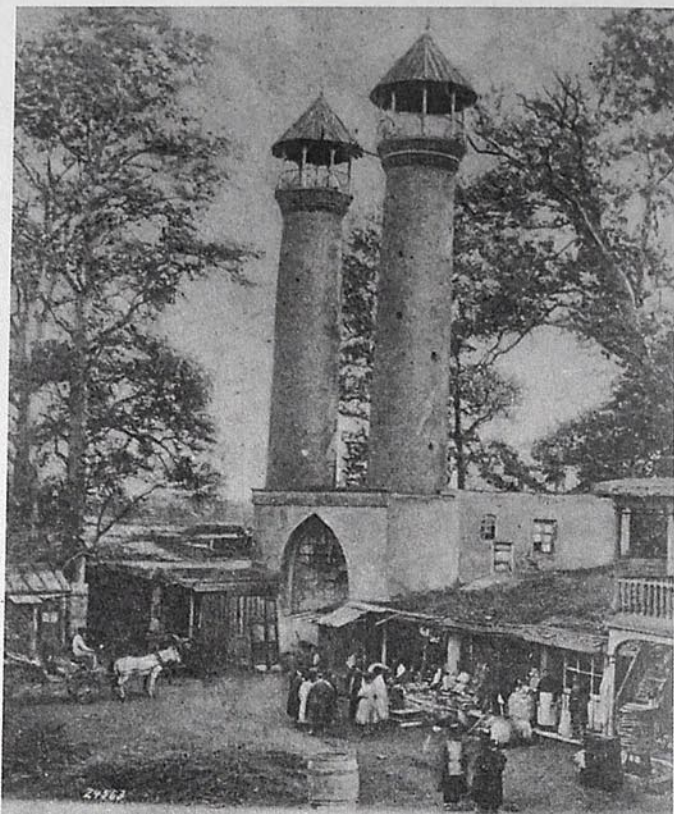
Турк ордусу Кәңчәде (1918)

Нагы бəј Шeјxзaмaнлы (oртaдa)

A.Д.Р-иnи дoвлoт нyмaјeндeлeри гyрбeтдe

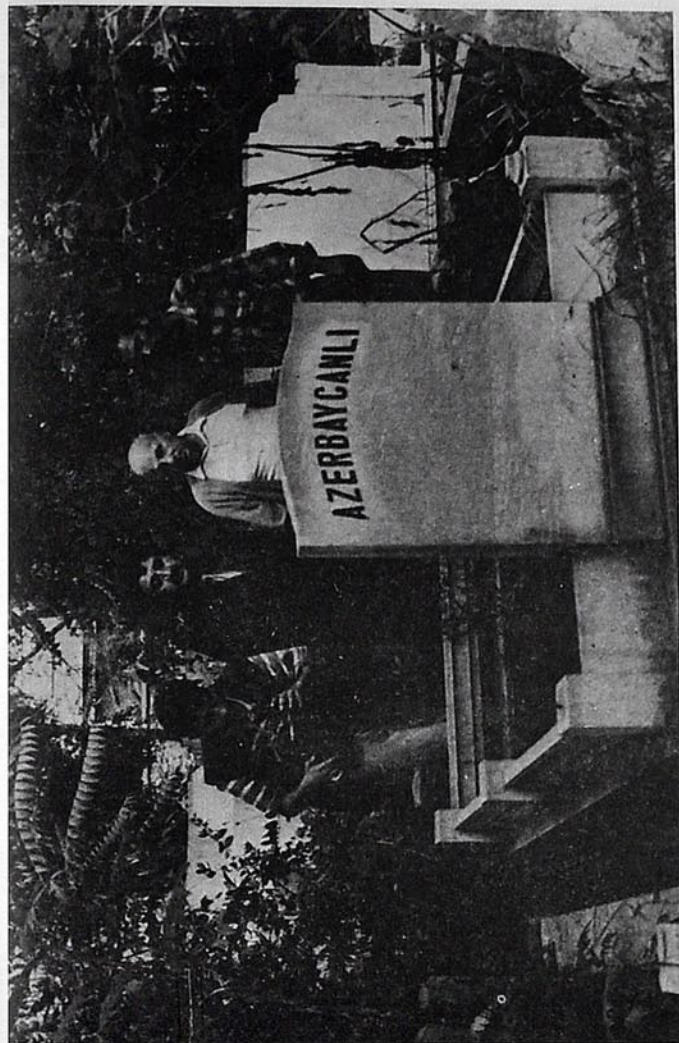

Входъ въ мечеть - Entrée à la Mosquée

1018
 1016
 Elizavetpol - نوروپولیس

اولا ستر لامنت اولما قيمين گور و بوزنه آيه سلا اعا ايد و نيز
 آلا نلا و سن يعقوب قارلا شنيگ سيمنا ريد اتمخان مورتدا
 گوزگي شويخ آيدين اولون و اتمام بزه كافند يازانده او قتمني اسنما
 و بگورده بر گاتمدل را اخلا و بوزنه جراب يازانده او قتمني اسنما

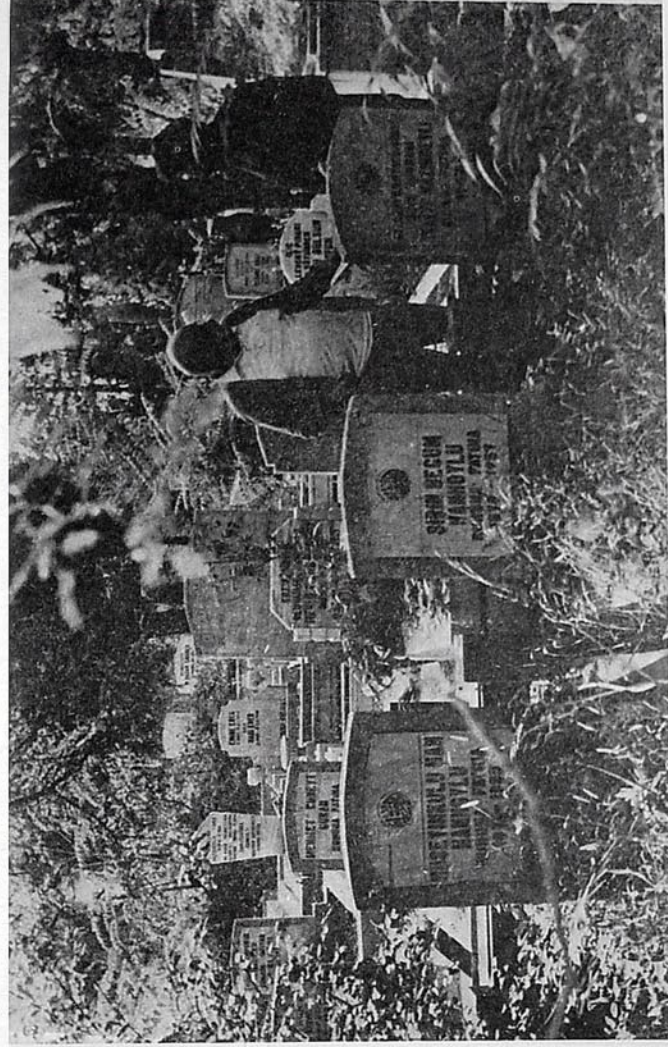
Кънчэ мѣсчиди

Жавуз Шейхзаманлы вѣ Ханлар Байрамов Истамбулда
 Нагы Шейхзаманлынын габри енунде (1992)

Насиб бәј Јусифбәјлинин ғызы Зәһрә ханым (Истам-
бул, 1992)

Нағы Шеҳзаманлынын оғлу Јавуз Шеҳзаманлы во
Ханлар Бајрамов (Истамбул, 1992)

Солдан биринчи: Јаууз Шейхзаманлы, Зерифе Күрдөмир, Хачлар Байрамов вә Ајдын Арран (Истамбул, 1992)

бешијимсән. Сәни бир даһа көзүмдән узаглашдырмарам, сән-сиз јашәјә билмәрәм». Јазыг анам һарадан билсин ки, залым рус јенидән чанланачаг, рәнжини дәјишдириб гызыла бојаначаг, зүлмүнү бир гат даһа артыраг өлкәмизи ишғал едәчәк, бөјүк оғлуну күлләләјиб шәһид едәчәк, севдији сонбешијини дә мүгәддәс вәтәниндән дидәркин салачагдыр.

Кәнчәдә хәбәр алдым ки, Нуру паша Гарабаға кәлибдир, бир күн сонра да Кәнчәдә олачагдыр. Мән дәрһал ертәси күн Јевлах стансијасына јола дүшдүм. Јевлахда бир, саат көзләдик. Кәнчәдән кедән һеј'әт Нуру пашаны Гарабағда гаршыламышды. Чохсајлы бир сүвари дәстәси араланды, Нуру паша Јевлах стансијасына чатды. Көрүшәрәк Нуру паша мәнә деди: «Һамыдан сәни сорушурдум». Халгымыз Нуру пашаны Кәнчәдә бөјүк тәнтәнә илә гаршыладаы. Нуру паша илә Истамбулда һејдәрпаша стансијасында ајрылмышдыг. Она вәзијәтдән мә'лумат вердим. Нуру паша өзү илә кәтирдји забитләри, сержантлары вә полковник Назим бәји Бакы «чәһәсинә» кән-дәрди.

Батумдан кәндәрилән вә Нуру пашанын рәһбәрлијинә вериләчәк һәрби гүввәјә даһа әввәлчәдән алманлар вә сөзләшмиш олан күрчү милләти тәрәфиндән дәмир јолу васитәсијлә кәлмәјә ичазә верилмирди. Белә бир шәраитдә Чәмил Чәһид бәјин дәстәсиндәки алај Гарсдан гуру јолла Ермәнистанна, орадан да Диличандан Газах шәһәрини әлә кечирәрәк Афстафа стансијасына јола дүшдүләр. Гатар илә Кәнчәјә кәлдиләр. Кәнчәдә бөјүк тәнтәнәјлә гаршыландылар. Гаршылама мәрәсими белә олмушду: Кәнчә чамәааты, шәһәр мејданына јығылмышды. Девләт даирәләри вә мәктәбләр тә'тил етмиш вә шакирдләр дәстә һалында дүзүлмүшдүләр. Мүһарибә вәхты руслары ишғал етдикләри Түркијәнин шәрг вилајәтләриндән топланараг «Чәмијәти-Хејријә» тәрәфиндән Азәрбајҗанын һәр шәһәриндән ушаг евләринә јерләшдирилән саһибсиз ушаглардан дөрд јашындан јухары оланлар да дәстә шәклиндә мејданда идиләр. Мејданын әтрафыны бүрүмүш гадынлыкишили халг әскәрләрә бахырдылар. Севинчдән һәр кәсин көзләри јашлыјды. Ушаг евләриндән кәлән ушаглар әскәрләрә јанашырлар, әлләринә сарылырлар, һаралы олдуғларыны анладырларды. Әскәрләр дә һәр бирисини өпүр вә сығаллајырдылар. Бу вахт бир гышгырыг гопду. Догуз јашында бир ушаг атасыны таныды. Бир-бирилә гучаглашдылар. Әтрафдакылар бу мәнзәрәдән дөзмәјиб ағладылар. Бунлар һамысы севинч, көз јашларыјды.

Кәнчә шәһәринин ермәниләрлә мәскүн олунмүш мәнәп-ләләри Чәмил Чәһид бәјин алајы илә мүһасирә едиләрәк итә-

этә мәчбур олурлар. Ајларла мүһасирәдә галмыш, әрзаг сыхынтысы чәкән ермәниләр хош күнә чыхырлар, түрк ордусунун кәлдијинә инанырдылар. Бир ермәни һеј'әти дә Нуру пашанын јанына тәшәккүрә кәлир. Шәһәрдә әмин-аманлыг бәргәрар олунур, түрк вә ермәни халглары арасындакы дүшмәнчилик јох олур. Нуру пашанын рәһбәрлији алтында Османлы түркләри вә азери түркләри Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин пәјтәхти Бақыны эзад етмәјә тәләсирдиләр. Бақыны рус, ермәни вә инкилис гүввәләри мүдафиә етмәкдәјдиләр. Ики түрк гардашын бирләшмиш әскәрләринә гаршы мүдафиәјә имкан вар иди? Он беш сентјабр 1918-чи илдә сон бир һүчүмлә руслары, ермәниләри вә инкилисләри Хәзәр дәнизинә төкдүләр. Азәрбајчан һөкүмәти мүвәггәти мәркәзи олан Кәнчәдән Бақыја көчдү. Азәрбајчан халгы вә һөкүмәти әл-әлә вериб бүтүн саһәләрдә чалышырдылар. Нуру паша илк иш олараг бир һәрби мәктәб ачды вә Азәрбајчан ордусуна забит кадрлары һазырланмаға башланды. Нуру пашаја хаһиш едәрәк Батумдакы Ваһаб пашанын јанында чалышан һүсамәддин Туғачбәјин Жәнчәјә көндәрилмәсини тә'мин едә билмишди. Бақы дүшмәндән тамамилә тәмизләнмишди. Анчаг рус гүввәләринин бир һиссәси Ләнкәрән гөзасыны өз әлләриндә сахлајырдылар. Азәрбајчанын бир һиссәси олан Ләнкәрән дүшмәндән тәмизләнмәли иди. Ләнкәрәни әлиндә сахлајан рус төкүнтүләри болшевик олдуғларыны Москваја билдирмишдиләр. Болшевикләрә гаршы вурuşуны русларын әлләриндә олан Хәзәр дәнизинин һәрби кәмиләри дә болшевик дүшмәни олдуғлары һалда мүштәрәк руслуғ гәјәси илә Ләнкәрәндакы болшевик гүввәләри илә бирләшмишдир. Нуру паша Ләнкәрәндә јерләшән ахырынчы рус гүввәләрини дә дармадағын етмәк мәгсәдијә Ирандакы түрк милләтинә мәнсуб олан, дүнјада гәһрәмәнлығларыја мәшһур олан шаһ-сөвәнләрлә тәшкилат гурулмасыны вә беләликлә Ләнкәрәндакы ишғалчы рус гүввәләрини архадан вурмаг истәјирди. Бу мүһүм вәзифәни һүсамәддин бәј илә мәнә тапшырмышды. Биз дә јола дүшәрәк Сәлјәна кәлдик. Орадан Ирана кечмәјә һазырлашаркән гара хәбәр кәлди: Түркия мәғлүб олмуш вә барышыг имзаланмышдыр. Биз кери гаытдыг. Анчаг Бақыја јох, Кәнчәјә кәлдик. Сонрадан өјрәндик ки, Түркия Мандрос мутарикәсини имзаламаг мәчбуријјәтинлә галмыш. инкилис-пәрин истәји илә Истамбулда гурулан Тофиг паша кабинети телеграф илә түрк ордусунун Азәрбајчаны тәрк етмәсини Нуру пашаја әмр етмишдир. Азәрбајчан дәвләтинин вә халгынын дирәји Османлы дәвләти чөкмүш вә Азәрбајчан халгы өз башына галмышды. Үч нәфәрлик бир һеј'әт Иранын Әнзә-

ли шәһәринә көндәрилир: Орада инкилис гүввәләринин көминдири, кенерал Томсон илә көрүшәчәк һеј'әт анлашма өлдә етмәк үмиди илә Әнзәлијә кәлир. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән галиб чыхан инкилис гүввәләринин мәғруја кенералы Томсон һеј'әт илә мүзакирә етмәјә еһтијач көрмүр. Вә сон сөз олараг дејир: «Бизим ешитдијимизә көрә Азәрбајчан халгынын өз мүгәддәрәти илә гурдуғу бир чүмһуријјәт јохдур. Анчаг түрк команданлыгынын интригасы илә әмәлә кәлмиш бир һөкүмәт вардыр. Мадам ки, сиз бунун әксини иддиә едирсиниз, онда кәлиб тәдгиг едиб, гәрар верәрәм». Беләчә Азәрбајчан дәвләтини вә халгыны һесаба сајмајан кенерал Томсон Әнзәлидә олан инкилис гүввәләрини Бақыја кәтирир. Ејни заманда рус кенералы Бичерахов да руслардан вә ермәниләрдән тәртиб едилмиш гүввәси илә Бақы лиманына чыхыр. Инкилисләр вә руслар халга мүхтәлиф бөјаннамәләр пәјләјырлар. Ермәниләр, руслар севинч ичиндә шәнлик етмәкдә икән, азери түркләри исә кәдәрли, дурғун, дүшүнчәли һөкүмәтин нә гәрар верәчәјини көзләјирләр. Вәзијјәт белә давам едәркән Азәрбајчан дәвләтинин баш назири, мәрһум Фәтәли хан кенерал Томсон илә көрүшмәји тә'мин едир. Көрүшүрләр. Сөһбәтләри мүбаһисәли вә сәрт олур. Кенерал Томсон Азәрбајчан Чүмһуријјәтини танымадығыны, мүттәфиғи олан русларын торпағына кәлдијини сөйләјир. Фәтәли хан сөзләринин вә истиғлалынын е'лан едилдијини вә бунун бүтүн дүнја дәвләтләринә билдирилдијини сөйләјир. Фәтәли хан сөзләринә давам едәрәк дејир: «Сиз бөјүк бир милләт вә бөјүк бир императорлуғсунуз, Ејни заманда мәдәни бир милләтсиниз. Бизим истиғлалымызы гәбул етмәлисиниз». Кенерал Томсон чаваб верәрәк дејир: «Бу сөјләдиклериниз сијаси мәсәләләрдир. Ики дәвләт арасында ола биләр. һалбуки мән бир әскәрәм». Фәтәли хан да: «Мадам ки, сиз әскәрсиниз, мән дә истиғлалылыны е'лан етмиш Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин баш назиријәм. Биз сизи бура дә'ват етмәдик. Сиздән вәтәнимизи тәрк етмәнизи тәләб едирәм!» дејир. Бу чаваб гаршысында кенерал Томсон тәрчүмәчијә дөнәрәк дејир: «Баш назир һәзрәтләринә дејиң ки, һәр һансы бир һәрби гүввәни чыхартмаг үчүн һәрби гүввәјә саһиб олмаг лазымдыр. Ешитдијимизә көрә гурдуғунуз чүмһуријјәтин ордусу јаранмамышдыр». Фәтәли хан тәрчүмәчијә: «Кенерал һәзрәтләринә сөйләјин ки, о јалныз һәрби билијә маликдир. Ја халг гүввәләринин нә олдуғуну билмир, ја да һәр халгы һиндистан халгы кими зәнн едир. Биз Азәрбајчан түркләри истиғлалымызы е'лан етмәдән әввәл 100 минә јахын рус әскәрләрини гүввәләримиз илә дармадағын едиб сәһәдләримиздән чыхартдыг. Әкәр инад едәрләрсә,

бир овуч инкилис өскөрүни дөңизгө төкмөк халгымызын гүвөлөригө бир нечә саатлыг ишдир. Анчаг биз нө онлардан пислик көрмөк, нө дө онлара пислик етмөк истәјирик» чавабыны верир. Сојугганлы инкилис милләтинин кенералы төһлүкәсизлији гаршылыглы анлашмада көрүб јанашмаға башлајыр вө дејир: «Анчаг баш назириниз Мирзә Әсәдулла бәј олачагдыр». Фәтәли хан: «Гәтијјән олмаз, бу төклифиниз бизим дахили ишләримизә мүдахиләдир ки, гәбул едә билмәрик» дејерәң чаваб верир. Нәр ики төрәфин гәбул етдији анлашмаја көрә идәрә Азәрбајчан идәрәси олачаг, Бакы шөһәриндә јалныз инкилис һәрби гүвөләри галачаг. Инкилисләрин көмәји илә Бакыја кәлән рус кенералы Бичерахов өз дәстәси илә бирликдә Азәрбајчаны тәрк едәчөк. Азәрбајчан ордусу Бакы шөһәринә кирмәјәчөк, Азәрбајчан дахилиндә Османлы ордусу галмајачаг. Нәр ики төрәф дө анлашмаја риәјәт едирдиләр. Азәрбајчан һөкүмәти полис гүвәсијлә ермәниләрин азғынлыгларынын гаршысыны алдығы кими, Бакыда 1918-чи илин март ајында он мин күнаһсыз түрк халгынын ганыны төкөн гатил болшевик Шаумјан илә сөзләшән Бакы милјонери, ермәни Лалајев илә һәбс етмишдир. Мүһакимәси олмадан Бакыдан Көнчә һәбсханасына көндөрилди. Орда мүһакимә вө е'дамыны көзләјәркән өлдү.

Мондрос мүтакирәсијлә түрк ордусу Азәрбајчанын һәр төрәфиндән Көнчәгө топланмыш, түрк забит вө өскәрләри јетишдирдикләри азәри өскәрләријлә видалашырлар. Јенә һәр кәсин көзләри јашлы, анчаг бу артыг севинч јашы дејил, ајрылыг вө кәдәр көз јашлары иди. Анадолу өскәрләријлә азәри өскәрләри гучаглашараг аглашырдылар. Мәтин түрк өскәри өз гардашына тәсәлли верирди: «Артыг сиз јетишдиниз, вөтәнинизи мүдафиә едә биләрсиниз. Әкәр гара хәбәр кәлмәсәјди, јенә галардыг. Нә едә биләрик? Биз кетмәлијик. Бизим дө вөтәнимиздә дүшмән долуб. Онлары чыхарыб атмәлијыг». Беләчә Анадолу истиглал савашынын кәләчөјиндән хәбәр верән түрк өскәрләри азәри гардашларына тәсәлли верирдиләр. Биз исә јенә өзбашымыза галмышдыг. Танрымыздан башга күвәндијимиз халгымыза Нуру пашанын ачдығы һәрби мәктәбин мә'зунлары олан забитләримизә, Бакынын азад олунмасында јанбајан вурушуб бөјүк гардашларындан тәчрүбә алмыш кәнч ордумуза күвөнәрәк јашамагда идик. Гәдирибилән Азәрбајчан халгы јардымына кәлән түрк гардашларына, командирләринә, адамларына олан миннәтдарлыгыны гәлбин дәрин кушәсиндә сахламагда вө тарихә гејд едиб нәсилдән нәсилә јашатмагдадыр.

Күнләрин бир күнү Көнчәдә идим. Ешитдим ки, инкилисләр Нуру пашаны тутуб Батума кәтирибләр. Орада инкилис һәрби трибуналына верәчөкләр. Буна сәбәб дө куја Бакынын азад олунмасы вахты ермәни гырғыны төрәдилмишдир. Тез Бакы илә телефон данышығы апардым вө хәбәрин доғру олдуғуну өјрөндим. Көнчә ермәниләриндән бир арајыш алма лазым иди ки, Нуру пашанын Көнчәгә кәлишиндә ермәниләрә һеч бир пислик етмәдији кими, ермәниләри мүһасирәдән гуртарыб һүрријет вердијини, һәјатларыны төһлүкәсизлик алтына алдығыны, бу јахшылыға гаршы ермәниләрин бир һеј'әт көндәрәрәк Нуру пашаја тәшәккүр етдикләрини исбат етмәк мүмкүн олсун. Арајышын алынмасы үчүн Көнчәнин ирәпи кәләнләри илә бәрәбәр ермәни милли тәшкилатына мүрачигә етдим. Арајышы алачағыма гәти шәкилдә инанырдым. Чүнки һәгигәт бәрәдә арајыш истәјирдим. Анчаг ермәниләр хаһишимизи рәдд етдиләр вө дедиләр: «Биз ушаг дејилик. Чох јахшы билирдик ки, Нуру пашанын бизә пислик етмәмәси мәгсәдди иди. Нуру паша чох јахшы билирди ки, әкәр Көнчәдә ермәни гырғыны төрәдилсәјди, Бакынын тутулмасы вахты орада бир нөфәр түрк бәлә галмајачаг иди. О көзләди ки, Бакыны тутуб орадаки гырғыны битирсин вө ондан сонра бизи гырсың. Анчаг мүтарикә олду, Османлы ордусу гырғына вахт тапа билмәди». Биз әлибош жері гәјятдыг. Бакыја кәлдим, мәрһум Нәсиб бәлә көрүшәрәк арајышы алмадығымы вө чох кәдәрли олдуғуму сөјләдим. Нәсиб бәј деди: «Бәли, мән сәни һеч бу гәдәр кәдәрли көрмәмишдим». Мән дө дедим: «Нәсиб бәј, ермәниләр чох нашүкүрлүк етдиләр. Нуру пашанын һаглы план арајышы мәнә вермәдиләр». Нәсиб бәј күләрәк деди: «Үзүлмә, Нуру пашанын азад олунмасынын даһа асан јолу зар. Батумдан хәбәр алдым. Нопа бәјләри план һазыулаыблар. Нуру пашаны басгын илә өртәрачаглар. Анчаг пула еһтијачлары вар. Сән 200 мин манат көтүрүб Батума кет». «Әмр ет, пул вәрсинләр, ашман јола дүшүм», — севинәрәк дедим. Пулу алыб Батума кәлдим. Азәрбајчан консулу доктор Маһмуд бәлә көрүшдүм. Мәсәләни она анлатдым вө Нуру паша илә көрүшүб-көрүшмәјәчәјими сорушдум. Доктор деди ки, «имкан јохдур. Анчаг Мүрсәл паша илә көрүшә биләрсән. Инкилис команданлыгында нәзәрәт алтындадыр. Мән тез кәлиб Мүрсәл паша илә көрүшдүм. Мүрсәл паша деди: «Аман, мәнә бир шеј етмәјәчөкләр. Анчаг Нуру пашаны е'дам едәчөкләр. Онун гачырылмасынын јолуну тапың». Мән дө кәлишимин сәбәбини анлатдым. Чох разы галды. Мүрсәл паша кәзли сахладығы бир кағызы мәнә верди. Алдым, охудум. Бу Бајаннамәни Алманијадан көндәрмишләр. Паша деди: «Бу

чоҳалдыб Ислам дүнјасына дағытмаг. Ислам дүнјасыны бөјүк чиһада чағырмаг. Гуртулуш бундадыр, башга чыхыш јолу јох-дур». Ону динләдикдөн сонра дедим: «Ај пашам, бу бир мәрсийјәдир. Чох тә'сирли јазылыб, бу јаныг сөзләре анчаг көз јашы илә чаваб верилир. Ислам дүнјасында бирлик јох, гүвә јох вә олмајачаг. Олса да бир шеј чыхмајачаг. Аллаһыма инандығым кими инанырам ки, Түркијәнин бир түрк кәндиндә олан гејрәт, иман, вәтәнә, динә бағлышг мүрачиәт едәчәјимиз Ислам дүнјасында јохдур. Бу бош ишдир. Бу бәјаннамәни јазанлар да јаздығларына инанмырлар. Әкәр инансајдылар христиан дүнјасына јох, мүсәлман өлкәләринә сығынардылар. Варлыг, гүвә јалныз милли имандадыр. Мән дә бәјаннамәни көтүрәчәм. Сизин хатиринизә». Бәјаннамәни кимә охудумса, һамысы мәнимлә ејни фикирдә олдуғларыны көрдүм. Мән Бақыја, кери гајытдыгдан дөрд күн сонра Нуру паша илә Бақыда көрүшдүк. Бақыда Нәсиб бәј илә көрүшдүм. Она бәјаннамәни вердим. Башдан бир аз охуду вә деди: «Инкилисләрин сәни јахаламаларындан горхмадынмы?» Мән дә һеч белә фикирләшмәдјими сөйләдим. Нәсиб бәј мәнә: «Нағы, Милли төһлүкәсизлик баш гәраркаһы төшкилаты гурдуг. Сәни баш рәис тә'јин етмәк истәјирәм, разысанмы?» — дејә, сорушду. Мән дә ишләримә кимсәнин мүдахилә етмәмәси шәрти илә гәбул едәчәјими сөйләдим. Нәсиб бәј разылашды вә деди: «Төшкилатын низамнамәсини охујачагсан. Дахили ишләр назирлијинә јох, Назирләр Шурасына билаваситә табедир». Гәбул едиб, вәзифәми ичраја башладым.

Милли төһлүкәсизлик төшкилатынын јарадылмасы зәруријјәтини чүмһуријјәтимизин илк илләриндә чар кенералы Деникинни даима бизи тәһдид етмәси, мүнтәзәм сәрһәдләримиз позмалары вә мүхтәлиф һадисәләр төрәтмәләри сәбәб олмушдулар. Бунун үчүн һөкүмәтимиз милли төһлүкәсизлик төшкилатынын планыны парламентә тәклиф едир. Мәчлис бөјүк сәс чоһлуғу илә гәбул едир. Төшкилатда чалышанларын үчдә ики һиссәси «Мүсават» партијасындан, үчдә бир һиссәси исә сәсиалист «һүммәт» партијасындан олмалы идиләр. Төшкилатын баш рәиси мүсаватчы, мүавини исә «һүммәт» партијасындан олачаг иди. Сәсиалистләрнин арасында Берија да вар иди. «Көрәсән, чәтинлик чәкәчәјикми?» — дејә дүшүнүрдүм. Анчаг чоһ кечмәдән асан олдуғуну көрдүм. Чүнки кадрлар јахшы достлардан сечилишдиләр. Вәзифәләр бөлүнмүшдү. Һәр ишчи вичданла чалышырды. Бундан башга халғымыздан демәк олар ки, һәр күн милли төһлүкәсизлијимизә аид олан ишләр һаггында мә'лумат алырдыг. Дәрһал үстүнә дүшүб кичик бир ип учу илә һәр мәсәләни ајдынлашдыра билирдик. Мән бу вәзифәјә кечдјим вахт истигғалымызын шимал сәр-

һәдинә кенерал Деникин тәһдид едирди. Бақыда јашајан милли азлығлардан ермәниләр вә руслар «ағларын» Бақыны ишғал етмәләрини сәбирсизликлә көзләјирдиләр. Бир күн достлардан бири иранлы бир бағгалын дүканында отурубмуш. Ичәријә кирән бир русун дүканын арха төрәфинә кечдјини вә әлиндәки пакети ора гојдуғуну көрмүш. Рус кетдикдән сонра ишчимиз бағгалдан русун ким олдуғуну сорушур. Бағгал мүштәрисинин сабиг рус олдуғуну, тез-тез дүкана кәлдјини, ахшамлар водка ичдикләрини, мәктублар јаздығыны анладыр вә дејир: «Онун дүканын архасында бир чантасы вардыр. Ичи вәрәг илә долу иди. Мән русча билмәдјимдән охумадым. Өзүндән сорушдум, комисјончулуғ етдјини сөйләди. Чантаны арха төрәфдә гојуб, истәсән бир бах». Мә'мур вәрәгләрә бахараг шүбһәсинин доғру чыхдығыны, бу адамын «ағларын» ајенти олдуғуну анлајыр. Идарәдән бир нәфәр көмәк үчүн истәјир. Бири дүкандә, дикәри күчәдә русун кәлмәјини көзләјирләр. Рус гајыдан заман үч саат әввәл дүкандә көрдүҰ адамын орада олмасындан шүбһәләнир. Бағгала: «Бу ахшам мәни көзләмә, кәлмәјәчәјәм.» дејир вә дүкандан чыхыр. Арха төрәфдән чыхан мә'мур русу сахладыр вә јолдашына дејир: «Бу русу идарәјә апар». Мә'кур чашыб галан руса дүкандан бүтүн әшјаларыны өзү илә көтүрмәсини сөйләјир. Рус бир шеји олмдан иддиа едән заман бағгалдан бу барәдә сорушурлар, о да чантаны тәһвил верир. Чантадакы вәрәгләр јохланылыр. Рус кенерал Деникин үчүн чалышан капитан Старковдур. Јарым ај әрзиндә чоһ мүһүн вә гијмәтли сәнәдләр әлдә едә билмишди. Сәнәдләрдән бә'зиләри Азәрбајчан орду гәраркаһындан алынмышды. Сәнәдләр илә мүдафиә назирлијинә кетдик. Мәрһум кенерал һәмид Гајдабаша (Азәрбајчан ордусунун баш гәраркаһынын рәиси) әлимдә олан сәнәдләри көстөрдүм. Онларын сәјфләриндәки сәнәдләрин сурәтләри олдуғуну сөйләди. Старков сәнәдләрлә бирликдә јаздығы рапортунда онларын Азәрбајчан гәраркаһындан мүдафиә назир кенерал Мехмандарлынын нәвәсинин төрбијәчисинин вәсәтәсијлә әлдә едилдјини јазырды. Рапорту олдуғу кими Назирләр Шурасына тәгдим етдим. Тәһгигат давам етмәкдә иди. Тәһгигатымда бу гәнәәтә кәлдим ки, төрбијәчи мәсәләси үјдурмадыр, сәнәдләр башга јолла әлдә едилмишдир. Бу арада буну да дејим ки, «ағларын» һүчүм нијјәтләри олдуғу анлашылдыгдан сонра баш назирин јанында дөрд назирдән ибарәт бир мүдафиә комитәси јаранмышды. Мәним әлагәм баш назир Нәсиб бәј Јусифбәјлидән, мүдафиә назир Сәмәд бәј Мехмандарлыдан, јоллар назир Худадат бәј Мәликасланлыдан, харичи ишләр назир Мәммәд Јусиф Чәфәрөвдан ибарәт

бир комитэ илэјди. Вердијим рапорт комитэдэ охунаркөн кенерал Мехмандарлынын автомобилнин идарэмизин гапысынын гаршысында дајандығыны көрдүм. Нөвбэтчи кенерал Мехмандарлынын келдијини билдирди. Мән ону гаршыладым. Чох эсэби иди. «Нағы бәј, сиз бу алчағын рапортуна инандынызмы?»—деј мөндөн соруду. «Пашам, сәнәди верәни кизлэтмөк үчүн тәрбијәчи мәсәләсини ортаја атыр. Ичәзәниз илэ ики күнә тамамилә бу мәсәләни ајдынладачағам. Анчаг гәраркаһ забитләриндән шүбһөләндикләримиз нәзәрәт алтына көтүрмөк үчүн индидән сизин разылығынызы истәјрәм», чаваб вердим. Кенерал Мехмандарлы деди: «Бу милли вә истиглалымызла бағлы бир ишдир. Кими истәсәз нәзәрәт алтына алын, мөндән ичәзә истәмәјин. Анчаг мән бу алчағы көрмөк истәјирәм». Русун кәтирилмәсини әмр етдим. Кенерал әлләшмир, отагда кәзирди. Старков ичәри кирди вә кенералы көрчөк диз чөкдү. Кенерал бу мәнзәрә гаршысында: «Алчаг, горхаг, сәнин чәзан өлүмдүр. Сәнин кими шәрәфсиз вә горхаг бир капитаны рус ордусунда илк дөфә көрүрәм!»—деди вә мәнимлә худаһафизләшиб кетди. Капитан һәлә дә диз чөкмүш вәзијәтиндә дурмушду. Ону апармаға әмр етдим. Старков рапортунда Азәрбајчандакы бүтүн ермәниләрин һазыр вәзијәтдә рус ордусуну көзләмәкдә олдугларыны, Азәрбајчандакы дөвјәтлиләрин вә мүлк саһибләринин гөлбләринин дә рус ордусу үчүн вурдуғуну јазырды. Бундан башға Азәрбајчандан гачмыш вә Азәрбајчан ордусуја һәр гаршылашдығы јердә вурушан мәшһур Гатыр Мәммәдин дә рус ордусуну чағырдығыны әләвә едирди. Старковдан һәгигәти өјрәндим. Дөвләтлиләр вә мүлк саһибләри һаггында рапортунда јаздығлары онун үјдурмасы олдугуну е’тираф етди. Вә чәзасыны алды.

БЕРИЈА

Беријаны «һүммәт» партијасынын төвсијјәси илэ ишә көтүрмүшдүм. О вахт бизим сәрһәдләримизә тәһдид едән чар кенералы Деникин иди. Кенерал рус чарынын сахланмасы үчүн вурушурду. Берија бир социалист кими чар режиминин әләјһдары иди. Бизим ишимизә јарајачағыны билдијимдән гәбул етмишдим. О, сон дәрәчә мәс’улијјәтли бир ишчи кими көрүнүрдү. 21 јашы вар иди. Ону сензура шөбәсинә көтүрдүм. Гыса мүддәт әрзиндә өзүнү чох чалышган бир ишчи кими кестәрди. Мән дә ону шөбәнин рәиси тә’јин етдим. Бир анасы олдугуну, чох еһтијач ичиндә јашадығыны мәнә сәмиш-

ди. Ишдән алдығы мааш вә әрвагла мәдди вәзијәтини дүзәлдә билмишди. Вичданла чалышмасы, енержиси, Гафгаз күрчүсү олмасы вә руслара гаршы вурушмасы илэ өзүнү мәнә севдирмишди. Хәзәр денизи јолу илэ лиманымызла кәлән кәмиләрин сәрнишләриндән әлә кечирдији чох марағлы вә тәшкилатымыза аид олан мә’луматы әлдә едә билирдик. Берија әлдә етдији мә’луматлары мәнә кәтирир вә изаһат верирди. Үрәкдән чалышдығыны көрүрдүм.

Берија бир күн мәнә бир рапорт верди. Анчаг һәмин күн тәмкинли Беријаны эсәби көрдүм. Әлиндә бир мәктуб варды. О, дејирди: «Буну сәрнишин әшјаларынын арасында тапыблар. Јазанын төләбә олдугу мә’лумдур. Мәктуб оғлу тәрәфиндән анасына јазылып. «Ана, чох јахын күнләрдә рус ордусу мүзәффәрәнә Бакија кирәчөкдир. Тәмизлик апарылачағ. Бүтүн шәһәрин биналары ики башлы гартал бајрағымызла бәзәниләчөк. Чох кечмөдән Тифлисдә дә күрчү бајрағы јеринә рус бајрағы далғаланачағдыр». Мәктубун сонунда да он беш күндән сонра ону кәтирәчөк кәминин ады јазылмышды. Берија мөндән хаһиш етди ки, бу төләбәни гаршыламағ она тапышырылсын. Разылыг вердим. Он беш күндән сонра Берија төләбәни кәмидән тутуб, идарәмизә кәтирмишди. Сәһәр саат 9-да идарәјә кәлдим. Коридорда јашлы бир рус гадыны, 13 јашында бир гыз ушағы илэ көзләјирди. Ичәри кечиб отағыма дахил олдум Берија јаныма кәләрәк төләбәнин ифадәсини верди. Ифадәни охудум вә төләбәни кәтирмәји сөјләдим. Ичәри саралмыш, солмуш 17 јашларында арыг бир рус оғлан ушағы кирди. Литсеј төләбәси иди. Оғлана сәрт нәзәрләрлә бахдым вә көрдүм ки, бу саат о горхундан јерә јыхылачағ. «Һансы рус әдәбијјаты мүәллиминдән өјрәндин о чиркин сөзләри вә бунларла мәктубуну бәзәдин?»—дејә сорудум. Оғланын чаваб верәчөк һалы галмамышды. Горхусундан о гәдәр ағламышды ки, јенидән ағламаға һалы јох иди. Оғланы дәфтерханәја апардылар. Мән дә рус гадыныны вә онун гызыны ичәри чағыртдырдым. Ичәри кирән кими икиси дә ајағларыма сәрилдиләр. Онлары галдырдым. Онлар һәм ағлајыр, һәм дә јалварырдылар. Анасы: «Вар-јох бирчә оғлму өлдүрмәјин, гызы да «гардашымызы бизә бағышлајын», дејирдиләр. һәр икиси дә һалсыз вәзијәтдә јалварырдылар. Онлара: «Ағламајын вә мәни динләјин. Мадам ки, оғлун ушагдыр, биз дә вәһши дејилик. Горхмаға һеч бир шәј јохдур. Анчаг оғлунузун нә ишлә мәшғул олдугуну сөјләјин»,—дедим. Гадын деди: «Төләбә иди, мәни динләмәди, гачды, көнүллү јазылды. Чох пешиман олуб, ону бағышлајын». Гадындан бурда еви олуб олмамасыны сорудум. Кирәдә олдугларыны вә башгалары-

на хидмәтчилик едәрәк өзләрини доландырдыгларыны сөйләди. Гадына дедим: «Ханым, инди кедин вә һазырлашын. Үч күндән сонра бура кәләрсиниз. Сизә оглунузу да верәрәм вә һамынызы кәмијлә Русијаја көндәрәрәм». Ханым чох севинди. Ики күндән сонра кәлдиләр. һамысыны да кәмијә миндирәрәк Русијаја көндәрдик. Берија мәним бу һәрәкәтими бәјәнмәди. Мәнә деди: «Нағы бәј, сизин руслара гаршы дүшмәнчилијиниз чох зәиф имиш. Сиз о илан баласыны чәзасыз нечә бурахдыныз?»—«Берија, мән дә сәни бу гәдәр рәһимсиз вә гәддәр билмәздим. Сәнин һаггында алдығым мәлүмата көрә, сән мәктәбдә охујаркән өз јолдашларына бәјүјәндә Америкаја кедиб гангстер олачағыны сөйләмишдин. Демәк, сән белә руһ дашыјырсан, доғрусу, инанмәздым. Берија, о оғлан ки, бир ушагдыр, һиссијатына ујмушдур»,—чаваб вердим.

Болшевикләр Гафгазда кенерал Деникинин ордусуну ләғв етдикдән сонра бизим үчүн дә «ағларын» тәһлүкәси галмамышды. Анчаг Деникинин јеринә Русијанын пајтахты Москваја әрхаланан олдуғча чох тәһлүкәли бир гүввә вар иди. Артыг биз дә фәалијәтимизи болшевикләрә гаршы јөнәлтмишдик. Мән бунунла бәрәбәр Беријаны вәзифәсиндән азад етмәмишдим. Јерли болшевикләр бизә гаршы фәалијәтә кечмишдиләр. Биз дә онлары һәр јердә сыхышдырыр, көз ачмаға фүрсәт вермирдик. Бу вахт Берија арадан чыхды. Чох ахтардым. Нәһәјәт, белә бир гәнаәтә кәлдим ки, Азәрбајчандан чыхыб кедиб. Ики әј әрзиндә онун маашыны анасына көндәрдим.

Азәрбајчанын болшевикләр тәрәфиндән ишғал олунмаһындан сонра, мән Күрчүстана кечмишдим. Бир хәстәханада Берија илә тәсадуфән гаршылашдым. О вахт күрчү һөкүмәти меншевик олараг болшевикләри тәғиб едирди. Берија мәни көрүб јахынлашды вә саламлашды. Анчаг һисс етдим ки, мәнимлә көрүшмәкдән разы олмамыш вә бир аз да горхмушду. Мәним мүнәсибәтими көрүнчә бир аз дәјишди. «Берија, нијә мәнә хәбәр вермәдән Күрчүстана кечдин?»—ондан сорушдум. «Мадам ки, коммунист јолдашларым сизин тәшкилатыныз тәрәфиндән тәғиб олунурду, мән орада гала билмәздим. Артыг сизин илә јолумуз тамамилә әјрылмышдыр. Анама маашымы вердијиниз үчүн сизә тәшәккүр едирәм» — дејә, чаваб верди. Мән она суал вердим: «Берија, Азәрбајчанда русларын әмәлләриндән хәбәрин вармы? Онлар рус чарына рәһмәт охутурдулар». Берија чаваб верди: «Нағы бәј, сиз јанылырсыныз, бу күн биз болшевикләрдән гачырсыныз. Анчаг болшевиклик достлуг дејил. Болшевикләр Гафгаза һүрријәт вә сәдагәт кәтирирләр. Саһаһ сизин севдијиниз түрк, Шәрг вә мүсәлман дүнјасы капиталистләрдән болшевикләрин көмәк-

лијилә азад олачаглар. Нә исә, буну кәләчәк көстәрәчәкдир. Анчаг сиз дејин, нә етмәк истәјирсиниз? Бир јерә кедәчәксиниз, јохса бурадамы галмаг истәјирсиниз?» Мән јола дүшмәк үчүн һәр бир ишими көрмүшдүм. Гаһдән һәлә гәрара кәлмәдими сөйләдим. Берија деди: «Нағы бәј, инанын мәнә, болшевикләр бура да кәләчәкләр. Сизин бурадан узаглашманызы мәсләһәт көрүрәм». Ондан сорушдум: «Демәк, бурада галсам вә мәни тутсалар, мәни гуртармәзсан, еләми?» «Хејр, гуртармарам», — деди. «Гулаг ас, Берија. Инди биз сәрбәст данышырыг. Сән коммунистсән. Бир анлыға фәрз едәк ки, ки, мән мәнқумам, сән дә прокурор. Сән мәни өзүн гәдәр таныјырсан. Мәни нә илә иттиһам едәчәксән? Эдаләтсиз бир һәрәкәтими көстәрә билмәзсән. Неч бир касыбы дәвләтлијә эздирмәдим, даима касыблара јардым етдим. Болшевик јолдашларын мәни бир нөмрәли халг дүшмәни адландырдылар вә утанмадылар. Сөјлә, утанма. һансы һәрәкәтим халга гаршы олмушдур» дејә сорушдум. Берија сусур, анчаг чаваб да вермәк истәјирди. Нәһәјәт, деди: «Нағы бәј, бу, болшевик ингилабыдыр. Ола билсин ки, араларында бир нәфәр сучлу вар дејә фикирләшмәдән 100 нәфәр күлләләчәкдир». Мән она дедим: «Берија, артыг мән нә дејим? Әлиһејдәр депутат иди. Мәни әмин етмәк истәјирди ки, әкәр «Мүсават» партијасы һакимијјәти социалистләрә тәһвил верәрсә, Гызыл Орду Азәрбајчана кәлмәз, Азәрбајчанын истиглалыны таныјарлар. Әлиһејдәрә чаваб верәрәк дедим ки, бу кәлән русдур. һансы рәнжә бүрүнүрләрсә-бүрүнсүнләр, руслугларыны едәчәкләр. Берија, әмин ол ки, өлдүрүлмәк нөвбәси сәнә дә чатачаг». Чох кеч дә олса Берија дедикләрим сөзләрә, һәр һәлдә, өлмәдән, әввәл әмин олмушдур. Чүнки Азәрбајчанда нә гәдәр болшевикләрин кәлмәсини истәјән Әлиһејдәрләр варса, Беријанын чәлладлары тәрәфиндән күлләләнмишдиләр.

Кремлдә Беријаны да өлдүрдүләр. Сонра Сталини дә рәһат бурахмадылар, өлүсүнү чәзаландырдылар. Чүнки Москва рус империализмини гурур вә дирчәлдирди. Әкәр бу күн Хрушов коммунистдирсә, Сталинин вә Беријанын ондан әскик тәрәфләри јохдур. Әкәр Кремлин Хрушовлары истәдикләри чинајәтләри, тәрәтдикләри вәһшиликләри гејри-рус олан Сталини вә Беријаја јүкләмәк вә өз милләтләрини мәмнун етмәк истәјирләрсә, буну јахшы билмәлидирләр ки, Русијада милләтләр зинданында гырғына мә'руз галан гејри-рус милләтләри руслардан ибарәт террорчу дәстәләр тәрәфиндән мәнв едилмишдиләр. Вә бу чинајәтләр рус милләтинин марағында төрәдилмишдир. Бүтүн бәшәријәт Сталине лә'нәт охумушдур.

Анчаг бу лә'нәтә рус милләтинин һаггы јохдур. Чүнки рус чарларына нәсиб олмајан Русијанын кенишләнмәсини Сталин тә'мин етмишдир. Рус милләти бу һәгигәти инкар едәрсә, нанкорлуг етмиш олар. Берија Азәрбајҗанда вә хусусилә дә Бақыда әзәри кәнчләринә гаршы бөјүк бир вәвшилик етмишдир. һәмин кәнчләр Берија илә мәктәб скајаларында бәрәбәр отурмушлар вә гонагпәрвәрликләрини әсиркәмәмишләр. Ушаглыг достларынын гатили гәддар Берија даима әзәриләр тәрәфиндән лә'нәтләндириләчәкдир. О Берија ки. Азәрбајҗанда ичра етдији вәвшиликләрин миндә бирини нә Русијада, нә дә Јүрчүстанда тәрәтмишдир. Беријаны лә'нәтләндирикән онунла бағлы олан хатирәми дә лә'нәтләндирикәм. Берија милли төһлүкәсизлик тәшкилатымызын мә'лумат шө'бәсиндә чалышырды. О чани иланы танымадан, билмәдән, өјрәнмәдән бәсләдик. Ону јалныз мән һимајә етмәдим. Бүтүн иш јолдашлары да һимајә едирдиләр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә Гызыл ордудан алмәнлара әсир дүшән вә һүрријәти сечән, алман ордусунда руслара гаршы вурушан гәһрәман, миллијәтчи, идеалист әзәри кәнчләри илә көрүшәркән Беријаны хөбәр алырдым. һамысы Беријанын әзәри кәнчләрини мәрһәмәтсизчә гырдығыни сөјләјирдиләр. «Милли төһлүкәсизлик тәшкилатында бирикдә чалышдығы јолдашларыны һамыдан өввәл тәмизләди» — дејирдиләр.

1950-чи ил. Истамбулда—Бедестанда сакит бир кушәдә әнтигварчылыгла мәшғул олараг һәјәтымы тә'мин етмәк үчүн чалышырдым. Күнләрин бир күнү гаршымдакы сәнәткар гоншума јабанчы бир нәфәр јанашды. О, гоншумдан сорушду: «Сиз бу малын көһнә рус мәншәли олдуғуну һарадан билirsiniz?» Гоншум җаваб верди: «Малын үстүндә јазылыбдыр». Вә мәни көстәрәрк деди: «Гоншум русча билир, о охуду». Јабанчы мүкәммәл түркчәси илә мәнән сорушду: «Демәк, сиз русча билirsiniz. Рус дилини һарада өјрәнибsiniz?» Гафгазын Азәрбајҗанында өјрәндијими сөјләдим. Гафгазда да әнтигварчылыгла мәшғул олмағымы сорушду. Торпаг саһиби олдуғуму, кәнд тәсәрруфаты илә мәшғул олдуғуму данышдым. «Ејни заманда милли ишләримизлә дә мәшғул олурдум. Мәгсәдимиз истиглал иди вә мәгсәдимизә наил олдуғ. Милли Чүмһуријәтимизи јаратдыг, лакин чох тәәссүф ки, јашада билмәдик. Москванын һүчумуна мә'руз галдыг. Әлкәмизи ишғал етдиләр. Јахшы, сиз кимsiniz?» — дејә, сорушдум. Совет вәтәндашы вә рус олдуғуну сөјләди. «Мән һеч зәнн етмәмишдим. Чох тәмиз түркчә данышырсыныз. Ләһчәниз дә рус олдуғунузу көстәрмир. Бурада нә ишлә мәшғулсунуз?»—дејә ондан сорушдум. Совет консуллуғунда

ишләдијини сөјләјинчә дејирәм: «Анладым, һәм дә јүксәк рүтбәли бир мә'мурсунуз». Јүксәк рүтбәли мә'мур олдуғуну нәдән билдијими сорушур. Артыг сөһбәтимиз чиддиләшир вә сөзләримә белә давам едирәм: «Истинадым бу, сизин сөзләринизә инанырам. Совет мә'мурсунуз вә јүксәк рүтбәли олущунузу да изаһ едим, мән совет консуллуғунун мә'мурларынын нә кичијини, нә дә бөјүјүнү таныјырам. Әлағәдә олмадым вә олмаг да истәмирәм. Анчаг консуллуғ мә'мурлары мәни таныјырлар вә билирләр. Мәним илә көрүшмәкдән чәкинирләр. Буну сиз мәнән јахшы билirsiniz. Онларын чәкинмәләри вә горхмалары јалныз консуллуғдакы Коммунист Партијасынын сәләһијәтли комиссарындандыр. Онлар бир аз шүбһәләндириләрини ја вәзифәдән азад едәрләр, ја да нәзарәт алтында кимсә илә көрүшдүрмәдән совет өлкәсинә көтүрүб ахырына чыхарлар».

Бу вахт бир мүштәри кәлмишди. Мән мүштәримлә мәшғул оларкән о, кетмишди. Мән һәмин күн о адамын совет баш консулу олдуғуну өјрәндим. Арадан беш күн кечди. Јенә кәлди вә көрдү ки, ону гаршыламадым. Мәнимлә бир мәсәләни мүзакирә етмәјә кәлдијини сөјләди. Тәәччүблә үзүнә бахдым вә дедим: «Мәним сизинлә мүзакирә едәчәк һеч бир мәсәләм јохдур вә олмаз да». Мәнә деди: «Сиз чох серт данышырсыныз. һирсләнмәјин вә мәни динләјин. Әкәр хошунуза кәлмәсә, рәдд един. Сиз дүнја барышығы олмасыны истәмирсинизми? Билirsiniz ки. Сталин өлдүкдән сонра Русијаны үч нәфәр идарә едир: Берија, Молотов вә Маленков. Ешитдијимә көрә, Берија сизин идарәниздә мә'мур олмуш вә бу күн Берија фикир чәһәтдән башгаларындан сечилән јекәнә инсандыр. Москвада һамы билир ки, Берија либерализмә доғру јуварланмышдыр. Колхоз тәшкилатынын дағыдылмасынын тәрәфдарыдыр. Сиз она бир мәктуб јазын, Гәрб дүнјасы илә анлашсын. Бәлкә, сизин төвсијәнизди динләр вә сиз дә дүнја сүлһү үчүн бир рол ојнамыш оларсыныз. Сиз Беријаја мәктуб јазын вә орада икинзин дә билдијиниз һадисәләрдән бәһс един ки, мәктубун сиздән олдуғуну анласын. Мән дә мәктубу, курјер илә көндәрәрәм. Бир һәфтәјә ону алар». Мәнән чәвәб кәзләјәркән она дедим: «Бәли, мән дүнја сүлһү тәрәфдарыјам. Бу сүлһү бүтүн дүнја арзулајыр. Лакин бир мәктубла сүлһүн жерчәкәнмәсинә инанмырам. Мән о әди инсана мәктуб јазмарам. Бир дә сизин кәлиб мәнимлә данышмағынызы дүзкүн һесаб етмирәм вә истәмирәм». Бир даһа мәнимлә көрүшмәди. Арадан бир мүддәт кечдикдән сонра Беријанын Кремлдә өлдүрүлдијүнү әкентләр бүтүн дүнјаја јәјдиләр. О күнләрдә Истам-

булда чыхан «Вәтән» гәзетинин журналистләриндән бири мөним җаныма кәләрәк Берия барәдә мәлүмат истәмшиди. Мән дә ону марагландыран суаллара чаваб вермишдим.

Арадан бир мүддәт кечир. Москвада Коммунист парти-
ясынын XX гурултаҗы өз ишинә башлаҗыр. Гурултаҗын тәф-
силатыны охуҗурам. Хрушшов Молотова. Маленкова вә Ка-
гановичә дөнәрәк деҗир: «Әкәр Берия өлмәсәҗди, сиз сағ
галыб бурада отурмаздыныз. О алчаг милли Азәрбаҗан
Чүмһуриҗетинин кәшфиҗат хидмәтиндә чалышмыш вә ха-
ричдә җашаҗан мүсаватчылар илә әләгә җаратмыш вә сөз-
ләшмишдир. Совет һакимиҗетини җыхмағы дүшүнмүшдү».
Бу сөзләри охудуғум заман Москванын Берияҗа нә үчүн
мәктүб җазылмасыны истәдҗини анладым. Мәктүбу җазмады-
ғым үчүн даһа севиндим. Демәли, мөним адымдан үдурма
шеҗләр җазмышдылар. Берияны бу мәктүбун әсасында өл-
дүрмүшдүләр. Бу мәсәлә бу күн бу гәдәр аҗдынлана бил-
миш. Мараглананлар габагда әтрафлы өҗрәнә биләчәкләр.
Мөним билдиҗим бир шеҗ варса о да Ленин, Сталин, Зинов-
җев, Каменев, Каганович, Киров, Хрушшов, Вышински вә
башгалары да һамысы бу чүр олмушлар вә онлар күнаһсыз
инсанларын гатилләридиләр.

Рус болшевик гүввәләри Бакыны ишғал едәрәк милли
истиглалымызы ләғв етдиләр. О ахшам Бакыда галдым. Бө-
җүк күчәдә җерләшән бир евин икинчи мәртәбәсиндә ишығы
сөндүрүб гаранлыг отағын пәнчәрәси өнүндә отурмушдум.
Күчә електриклә ишыгландырылмышды. Истиглалчы җолдаш-
ларын икә бир — үч бир ЧЕКА-җа өлүмә көндәридикләрини
көрүрдүм. һәҗатымын ән сыхынтылы кечәси. Јухум җохдур.
Елә сигарет чәкирәм. Сәһәр ачылып. Гәзетчи ушаглар бағы-
рырлар: «Болшевикләрин илк гәзети, бир нөмрәли гәзет»
Ев саһибинин ушағына бир гәзет алдырырам. Гәзетдә халг
дүшмәнәринин тутулмаларыны, чәзаландырылмаларыны,
лә кечмәҗәнләрин ахтарылдыгларыны билдирдиләр. Бир
нөмрәли халг дүшмәни Нағы Шеҗзаманлынын елә тутулдуғу
җердәчә һәр бир коммунист тәрәфиндән гәтл едилмәси әмә
едилир. Ев саһибинин он ики җашлы оғлу гәзети көтүрүб
охумаға башлады. Чох кәдәрләнән ушаг «Чох ти» деди, Мән
дә аңчаг онун бу сөзләрини тәсдиг едә билдим. Јахшы ки,
мөним ев саһибинин ким олдуғуну билмәдиҗим кими. ев са-
һибләри дә мәни танымырдылар. Бир җолдаш мәни бир күн
әввәл бура кәтирмишди, бу ахшам да кәлиб апарачаг иди.
Ушаг мәнә һеч җатмадығымы хатырлатды. Чүнки мөним үчүн
һазырланан җатаг олдуғу кими дурурду. Мән дә дедим: «Бә-
ли, оғлум, бир аз җатым» Еләчә бир нечә саат җатмышдым.
Ахшам мәни апарачаг җолдаш кәлиб. Бирликдә җемәк җеҗиб,

евдән чыхдыг. Мәрдәкан кәндиңә кәлдик. О, Бакыҗа җаҗытды..
Мән бир нечә һәфтә кәнддә галдым. һәр күн шәһәрдән пис
хәбәрләр алырдым. Кәнддә галмаг тәһлүкәли иди, җенидән
шәһәрә җаҗытдым. Језнәмин евиндә бир кечә галдым. Онла-
ра Җәнчәҗә кедәчәҗими сөҗләдим. Ахшамын дүшмәсини көз-
ләҗәркән бачым оғлу кәлди вә мәнә деди: «Даҗы, сәни бир
һәфәр көрмәк истәҗир. Нә гәдәр сәнин бурада олмадығыны
она дедимсә инанмады вә сәни һөкмән көрмәҗини сөҗләди».
Мән дә кәлмәсини сөҗләдим. Ичәриҗә намәлүм бир кәнч
кирди. Салам вердикдән сонра деди: «Нағы бәҗ, сиз мәни
таныҗа билмәзсиниз. Сиз мөним һәҗатымы гуртардыныз. Бу-
рада олдуғунузу өҗрәндим вә кәлдим. Сизә җардым етмәк
истәҗирәм. Мәнә инанын». Мән дә она дедим: «Гардаш, нә
үчүн инанмаҗым? Сиз мәнә пислик дә, җахшылыг да едә би-
ләрсиниз. Мән Җәнчәҗә кетмәк истәҗирәм. Мәнә көмәк един,
шәһәрдән чыхым». Намәлүм зиҗәрәтчи деди: «Сиз бурда
истираһәт един. Сәһәрә җахын сизи бурадан апарарам». Мән
дә кечә бурадан чыхмамын көрәклиҗини она дедим. О, бу-
нун үчүн мәнә бурадан тез кетмәҗимизи тәклиф етди вә биз
кетдик. Күчәнин тинини дөнәрәк Парәпетдән бир нечә си-
ләһлы адамлар чәркә илә кедирдиләр. Тини кечдиләр. Бу
вахт җахамдан чох гүввәтли бир әлин саһиби җапышараг һара
кетдиҗими хәбәр алды. Арамызда кичик бир мұнагишә олду.
Чох гүввәли олдуғуну вә җахамдан әл чәкмәдиҗини көрүб та-
панчаны чибимдән чыхарыб она дедим: «Әлини чәк җахам-
дан, җохса сәни вурарам». Тез әлини чәкди. Мән дә тапанча-
ны чибимә гоҗуб гачмаға башладым. Бу вахт далымча бир
фаҗтон дүшдү. Мән гачырам, фаҗтон мөним далымча. Дар
күчәләрә чыхырам, фаҗтон җәнә мәни тәҗиб едир. Чох җорул-
дум, нәфәс ала билмирәм. һарадаса җыхылачам. Бир евин
диварына сөҗкәнәрәк фаҗтону көзләмәҗә башладым. Әввәл-
чә мәни тәҗиб едәни, сонра да өзүмү вурачам. Чүнки артыг
гымылданмаға тәгәтим галмамышдыр. Фаҗтон мәнә җахын-
лашды. Җөрдүм ки, мөним намәлүм достум арабанын ичин-
дәдир вә мәнә фаҗтона минмәми тәклиф етди. Она бир ад-
дым белә атмаға тәгәтим галмадығыны сөҗләдим..
О, арабадан дүшүб җаныма кәлди вә арабаҗа минмәмә көмәк
етди. Мәни бачысынын шәһәрин чыхачағындакы евинә апар-
ды вә деди: «Сән бурада гал. Мән сәһәр тездән бир араба
гәшкил едим, бирликдә кедәк. Сәни Җәнчәҗә гәдәр апара-
чам. Бура тәһлүкәсиздир, раһат динчәл». Мән ондан евимизә
кедиб даҗым оғлу Рзаны кәтирмәсини хаһиш етдим. О
разылашыб кетди. Ертәси күн достум (достум деҗирәм, чүн-
ки адыны демәди), Рза вә мән араба илә шәһәрдән чыхдыг.
Күздәк кәндиңә җахынлашаркән тарлаларда чалышан кәнд-

чиләр бизе дедиләр: «Көндө кедирсиниз, әкәр силаһыңыз варса өзүнүзлө апармајын. Көнддө болшевикләр вар. Бир нечә көндчини тутублар». Белә олдугда достум деди: «Сиз арабадан дүшүн. Бу евин өнүндә дурун. Мән араба илә көндө кедим. Арабаны ора гојуб, сизин јаныныза кәләрәм».

Бизе көстәрдији евин өнүндә бир мүддәт көзләдик. Бир аз сонра достум гајытды. Ев саһибини чағыртдыг. Јашлы бир гадын иди. Чыхараг нә истәдијимизи сорушду. «Биз Аллаһ гонағыйыг». Нәнә чаваб верди: «Оғул, мәним евими гонағ јыхды. Үч күн әввәл евимизә ики һөкүмәт назири кәлди вә бир нечә күн гонаг олдулар. Көнддәки дүшмәнләримиз хәбәр чатдырмашдылар. Болшевикләр кәлиб оғлуму да, әрими дә Бакыја апардылар». Биз евдән узаглашараг көнддән чыхдыг. Достума дедим: «Сәнә чох әзијјәт вермәк истәмирәм. Сән бизә гатар јолуну көстәр вә Бакыја гајыт». Гатар јолунун гаршыдаки тәпәнин архасында олдуғуну сөйләди вә биз әйрылдыг. Мән вә Рза тарлаларын арасындан тәпәјә доғру кедирдик. Бирдән бир нәфәрин бизи тәғиб етдијини көрдүк. Ону јанымыза чағырараг бизи нијә тәғиб етдијини сорушду. О, чаваб верди: «Билирәм, сиз «Мүсават» партијасынын лидериндәсиниз. Мән дә мүсаватчыјам. Сизә көмәк етмәк истәјирәм». Бизә нә кими көмәк едәәјини сорушду. О, деди: «Көдөк стансијаја, сиз көзләјин. Мән сизә билет алым. Неч кәс көрмәдән гатара минәрсиниз». Пул вердим, кетди. Он дәгигәдән сонра гајытды. Билетләри верди вә деди: «Гатар јарым саатдан сонра кәләчәк. Өзүнүзү горујун. Јахшы јол». Гатар кәлди. һәмин адамла видалашыб әйрылдыг. Вагона минәндә таныш бир аиләни көрдүм. Мәни көрүнчә чашдылар вә сонра да «Нағы бәј, сәни көрмәсинләр»—дејәрәк мәни үст мәртәбәјә чыхартдылар. Бир аз јемәк вердиләр. Раһатлашдым вә јатдым. Сәһәр тездән галхдым. О вахт вагона кәлән кондуктор мәни көрүнчә сорушду: «Нағы бәј, нечә олду? Бакы стансијасында ахтарыш апардылар. Үч нәфәр тутуб көтүрдүләр. Сизи нә јахшы көрмәдиләр?» Мән дә гатара Бакыдан минмәдијими сөйләдим. Артыг тәһлүкә јох иди. Чүнки Јевлах стансијасыны кечмишдик. Буралар мәним овчулуғ етдијим јерләр иди. Көндлөрдә һәр бир аиләни таныјрыдым.

Вагонумзда бир «Коммунист» гәзет сатычысы, јанында да чохла гәзет вар иди. Бүтүн стансијаларда дүшәрәк гәзетләри пулсуз чамаата пайлајырды. Үстәлик дә онлара бир нитг сөйләјирди. Ағдашын Леқи стансијасында гатара минән бир јашлы чәрәнчи болшевикләри тәрифләјир вә милли һөкүмәти писләјирди. һамы она гулаг асырды. Рзаја дедим:

«Рза, даһа дөзә билмирәм. Бу чәрәнчинин пайыны верәчәм». Галхыб она тәрәф кәлдим. О, һәлә дә давам едирди. «Алчаг, сән болшевикләрин јахшы олдуғларыны һарадан билирсән?»—дедим вә бир шапалағ јапышдырдым: О анда коммунист гәзетчиси вагондан чыхды. Мән дә гајыдыб јеримә өјләшдим. Вагона сакитлик дүшдү. Неч кәс сәсини чыхартмырды. Он дәгигәдән сонра гәзетчи јеринә гајытды. Јанында ики рус әскәри вар иди. Онлара мәни көстәрди вә һәрәсини вагонун бир гапысына гојду. Гатар Көнчә стансијасына јахынлашырды. Бизи јахалаја биләрдиләр. Тез гәрәра кәлдим вә Рзаја һазыр олмасыны сөйләдим. Јанымдаки гапыны горујан әскәр олдуғча зәиф вә хәстә кими бир ушаг иди. Пәнчәрәдән бајыры сејр едирди. Галхыб әскәрин пејсәриндән јапышдым. Нечә етдимсә әскәр чансыз кими јерә сәрилди. Мән вә Рза вагондан дүшдүк. Үчүнчү вагона кечәрәк гатардан тулландыг. Гатарларын араларында кизләндик. Бир һәфтә Көнчә әтрафы көндлөрдә галдыг. һәр јанда гызғын һазырлыг көрүлүрдү. Көнчә шәһәри вә көндләри болшевикләрә гаршы үсјана һазырлашырдылар. Бөјүк жығынчаг кечирилрди. һамы өз фикрини сөйләјир, гәрар гәбул олунурду. Көнчә шәһәриндәки болшевик әскәрләринә басғын едиләчәкди. Шәһәрдәки Көнчә алајынын командири, мәрһум Чанкир бәј дә топлантыда иштирак едирди. Күрчү һөкүмәтинин јардымыны тәмин етмәк үчүн мәним дә Тифлисә кетмәми гәрарлашдырдылар. Таныдығымыз көнд сакинләри илә Күрчүстанын Елдар кәндинә кәлирик. Елдар кәндиндә гонаг олдуғ. Бизә гојун кәсирләр вә јемәк бишириләр. Силаһларымызы бөјүк бир отағын диварларына сөккәјиб сөһбәт едирик. Көнд әһалисинин арасында сәрһәд командири олан кинли сифәтли бириси неч данышмыр вә һамымызы динләјир. Биз јемәкдән сонра һәмин сәрһәди кечмәк истәјирик. Көндлиләр исә дејирләр: «Күндүз вахты сәрһәд кечмәзләр. Сиз шәһәрә гајыдын. Биз Нағы бәји ахшам гаранлыгында өтүрәрик». Мәни кәтирәнләрдән бир нәфәр әсәбиләшәрәк дејир: «Болшевикләри јыхачағыг. Нағы бәј вәзифә илә кедир. Бу милли вәзифәдир. һамымызын борчу ону тез бир заманда күрчү һөкүмәтинә чатдырмағдыр». Бу вахт кинли сифәт адам гәзәбләнәрәк дејир: «Мәнә вәзифәдән данышмајын. Мән өз вәзифәмә чох јахшы билирәм. Мәним вәзифәм бу бәји тутуб әлини-голуну бағламағ вә болшевикләрә тәһвил вермәкдир». Бу сөзләрдән сонра һамымыз силаһларымызы көтүрүб бајыра чыхырыг. Рүстәм дајы һәмин адама гышгырараг дејир: «Сән ону гојунму зәнн етдин? Әли-

ни-голуну баглайыб болшевикләрә тәһвил верәчәксән. Багла көрүм». Ара гарышыр. һәр ики тәрәф бир-биринә һәдәгорху кәлир. Бу вахт евләрдән чыхан гадынлар јалвармаға башлајырлар. Кәндин ағсагаллары да кәлдиләр. Гочалар, гадынлар һамыны данлајырлар вә бизә јалварырлар ки, јемәк јејәк. Јемәјә әјләширик. Мән дејирәм: «Рүстәм дајы, сәнсиз сәрһәди кечмәрәм. Јохса, сәнинлә керижә гајыдарам». Рүстәм дајы дејир: «Нағы бәј, сән нә данышырсан? Мән өз әлимлә сәни күрчүләрә тәһвил вермәдән керди дәнмәрәм. Бу күн Кәнчәдә һамы билир ки, сәни сәрһәддән кечирмәји өз бојнума алмышам. Анан «оғлум һарда галды» дејә бизә кәләчәк. Сән нараһат олма».

Јемәқдән сонра һамымыз бирликдә сәрһәди кечдик. Мән галдым, башгалары гајытдылар. Тифлисә кәлдик. Илк ишим Тифлисдә јашајан парламентин икинчи сәдри Ағаоғлу һәсән бәји көрмәк олду. Ертәси күн үч нәфәрлик бир һејәтлә Күрчүстан Дахили Ишләр назири Рамишвилини јанына кетдик. Болшевикләрә гаршы үсјан едәчәјимизи вә бизә нә кими јардым кәстәрә биләчәкләрини сорушдуғ. Рамишвили бизә деди: «Сиз билирсиниз ки, бизим социалист бир һөкүмәтимиз вардыр. Руслар илә мүғавиләмиз олдуғундан сизин болшевикләрә гаршы һәрәкәтинизи бәјәнмирик. Күрчү һөкүмәтинин сүгутуна гәдәр Тифлисдә галдым. Хаин ермәни дашнаклары саһибсиз бизләри овламаға башладылар. Әввәлчә сабиг Азәрбајҗан дөвләт рәиси Фәтәли ханы өлдүрдүләр вә өдлийә назирин Хәсмәммәдди Хәлил бәји јараладылар. Сонра парламентин икинчи сәдри һәсән бәји өлдүрдүләр. Күрчү һөкүмәти вә Рамишвили дә Москва илә ашлашманын имканлы олмадығыны баша дүшдүләр. Мүһарибә башлады. Бу дөфә биз күрчүләрә көмәк едирдик. Күрчүләрин Азәрбајҗанын саһәсиндә Гарајазы дејилән бир нечә јүз миң әһалиси олан маһалы вар иди. Күрчү һөкүмәти бизә бир вагон силаһ верди. Мән вә Вәкилли Мустафа бәји силаһлары Гарајазыја апармағ үчүн јола чыхдығ. Дәмирчи һәсәнли кәндинин стансијасында Мустафа бәј мәнә деди: «Сән бурда дүш, Дәмирчи кәндинә кет вә мөшһур Әһмәд әфәндијә пәнағ ол. Әһмәд әфәнди әтрафа хәбәр кәндәрсин. Сабаһ тездән кәндлиләри дә топла вә Појлу стансијасына кәл. Бирликдә түфәнкләри кәндлиләрә пајлајағ». О ахшәм Дәмирчи һәсәнлидә галдым. Сәһәр саат дөрддә руслар һүчума кечдиләр. Күрчүләр һәр тәрәфә гачырдылар. Биз бир нечә јүз атлы атларымыза миниб Појлуја һәрәкәт етдик. Көрдүм ки, Појлудан Тифлисә бир гатәр кәлир. Бизим кәлдијимиз гатар. Вагон силаһла долудур. Мән сүвариләри орада гојуб атымы гатара тәрәф сүрдүм. Машинист гатарын сүрәтин азалды. Мән дә атдан

дүшүб гатара миндим. Мустафа бәј вә мән ејни гатарла кәлдијимиз кими керди дөндүк.

Тифлисдә бир һәфтә галдым. Күрчүләрин вәзијәти үмидсиз иди. Мүтакирә тәклиф едирдиләр. Руслар разы олдулар. Күрчүләр мүтакирә үчүн јер кәстәрилмәсини, нүмајәндәләрин тәјин олунмасыны истәјирдиләр. Руслар исә дејирдиләр: «Мүзакирә јери Тифлис, нүмајәндәмиз Кутаис һәбсханасында сахланан Кафтарадзе». Күрчү һөкүмәти хариче сәфирләри ишләриндән азад етди. һәр сәфирлијә вә бизә, Азәрбајҗан комитәсинә вагонлар ајырдылар. Батума кәлдик. Бизим ардымызча болшевикләр Батума кирдиләр. Онлар кәләнә гәдәр шәһәрдән гачан гачды. Бир достумла мән Батумда галдығ. Бир күн дәниз кәнарында кәзәркән көрдүк ки, һопалы Шаһинзадә Әһмәд бәјин кәтери дәниздә дајаныб. Әһмәд бәј бизи көрүр вә кәтерин гајығыны бизи көтүрмәк үчүн кәндәрир. Гајыға минмәк истәјирик. Анчағ силаһлы рус болшевик әскәрләри ичазә вермирләр. Биз танынмамағ үчүн русча пис данышырығ вә јалварырығ. Лакин бүтүн јалвармағымыз әскәрләрә тәсир етмир. О вахт силаһлы бир күрчү әскәринин дә јахынлығда кәздијини көрдүм. Күрчүјә јанашдым вә дедим: «Биз азәрбајҗанлыјығ. Сијаси мәмурларығ. һәјатымыз тәһлүкә ичиндәдир. Бизә көмәк ет» һалымыза јанан күрчү чәсарәтләниб рус әскәрләринә јанашыб әмр етди: «Бурахын, рәдд олсунлар бу горхалары. Бунлардан болшевикләрә хејир кәлмәз». Бундан сонра руслар биздән әл чәкдиләр. Биз дә гајыға кириб чанымызы гуртардығ.

Мүһачирәт һәјатымын хатирәләрини башга бир китабымда јазачағам. Анчағ гысача дејә биләрәм ки, Азәрбајҗанымызын ишғалындан сонра бүтүн дүнјаја дағылдығ. Ана вәтән Түркијәдә өзүмүзә сығыначағ тапан бизләр өзүмүзү вәтәнсиз һисс етмәдик. Түркијә вәтәндашы олдуғ. Вәтәндашлығ борчумузу јеринә јетирдик, јетиририк вә јетирәчәјик. Дикәр тәрәфдән Азәрбајҗанын гуртулушу үчүн чалышдығ, чалышырығ вә чалышағағығ.

Азәрбајҗанын сүгуту үзүндән мүһачирәтин милли һөкүмәтинин 7-8 назири дә Истанбулдајдылар. Вә бу күнә гәдәр чалышмамызын нәтичәсиндә мүбаризәмизи дүнја ичтимаијјәтинә таныда билдик.

АЗӘРБАЈҗАН ЧУМҺУРИЈӘТИНИН СҮГУТУНУН СӘБӘБЛӘРИ

27 апрел 1920-чи илдә Москванын әмријлә Гызыл Орду өлкәмизи ишғал вә чумһуријәтимизи ләғв етди. Бу фақиәли күнүн изаһ олунмасы һәлә дә давам етмәкдәдир. Бу сүгутун

сөбөлөри һаггында аз-чоһ данышылыб вә жазылыбдыр. Сизә шаһиди олдуғум вә о гара күнүн мәтбуатымызда әкс олунма-
јан төрәфләрини аңлатмаға чалышачам. Мәни јахшы аңламағ
үчүн чоһ истәрдим ки, Қазым Гарабәкирин 1400 сәһифәлик
хәтирәләрини охујардыныз. Көстәрәчәјим сөбәләрин көкүн
вә тәфсилатыны орада көрәчәксиниз. һәмнин әсәрдә нә гәдәр
авантүрист инсанларын өзләрини Анкара нүмајәндәси дејә
јаландан Азәрбајчан халгынын ичәрисинә атдығларыны, инт-
рига етдикләрини, Москвадан күлли мигдарда пул алараг
диләндикләрини охујачагыныз. Бу јаланчы нүмајәндәләрин
етдикләри писликләр, тәблиғатлар ахырда ајдынлашмыш вә
Азәрбајчан халгы аңламышдыр ки, бүтүн бу писликләрдән
Анкара һөкүмәти хәбәрдардыр. Бу писликләр јаланчы нүма-
јәндәләр төрәфиндән төрәдиләр. Бир нечә һадисәни јада
салым: Әли Чәтингаја истиглал мәһкәмәсиндә фырылдагчы-
лардан Наил бәјдән сорушур: «Азәрбајчан Чүмһуријәтин
јыхмағда мәгсәдиниз нә иди? Кимин һесабына јыхдыныз?»
Наил бәј сусмуш, чаваб вермәмишди.

Азәрбајчан һөкүмәти Түркијәдән кәлән забитләри орду-
ја көтүрмәјә әмр вермишди. Кәләнләр парламентин мұһафи-
зә алајына дахил олурдулар. Аңчаг онлар һөкүмәтимиздән
алдығлары маашдан бир нечә дөфә чоһ мааш фырылдагчы
нүмајәндәләрдән алырлармыш. һамысы Москванын пуллары
иди. һөкүмәтимиз ишғал әрәфәсиндә сон бир гәрар верир:
һөкүмәт тә'чили Бақыдан Кәнчәјә кечәчәк вә Гызыл Орду
илә мұһарибәјә Кәнчәдән башлајачағды. Бу мәсәләнин һөл-
ли үчүн пула еһтијач вар иди. Тә'чили олараг Азәрбајчан
Дөвләтинин мәркәзи банкы Кәнчә шө'бәсинә 100 милјон ма-
нат кендәрилмәсинә әмр верди. Пуллар сандығларла гојулду.
Стансијаја кендәриләрәк вагонла ярләшдирилди. Гатар
һәрәкәт едәчәји вахт парламентин мұһафизә алајындан Халид
адында гысабојлу түркијәли бир забит әлли-алтмыш силаһ-
лы нәфәрлә гатары сахладыр вә һәрәкәтинә мане олур.

һөкүмәтимизин дахилиндә чоһ мәш'ум рол ојнамыш
Мәммәд һәсән һачынски кизли олараг Москва ајентләријлә
сөзләшмиш, һөкүмәтимизин вә халгымызын әлејһинә чалыш-
мышдыр. Москванын көстәриши илә һәрәкәт етмишдир. Әсл
хәјәнәткар олан бу бәдбәхт хаинин һәрәкәти пула тамаһы ол-
мајыб алчаглыгындан ирәли кәлмишдир. Икинчи бағышла-
нылмаз шәхс мүдафиә назири, кенерал Әлиаға Шыхлински-
дир. Биринчи дүңја мұһарибәсиндә рус ордуларынын баш
топчу мүфәттиши олараг шөһрәт газанмыш кенерал фырыл-
дагчы нүмајәндә олан Хәлил пашаја инаныб сафлығынын вә
гочалыгынын гурбаны олмушдур.

Гызыл Орду сәрһәдимиздә топландығы вахт һөкүмәти-
миз Губа губернаторуна дөмир јолу хәтләринин бир километ-
рә гәдәр сөкүлмәси әмрини верир. Ертәси күн губернатор
хәтләри сөкдүрүр. Лакин Хәлил паша кенерал Шыхлинскијә
кедиб дејир: «Амандыр, пашам, һөкүмәт сәрһәддә дөмирјолу
хәтләрини сөкдүрүбдүр. Гызыл орду Анадолуја кечә билмәјә-
чәк, јардым кечикәчәкдир. Тәдбир көрүн». Кенерал Шыхлин-
ски дәрһал әмр верир вә хәтләр бәрпа олунурлар.

27 апрелдә Гызыл Орду Бақыја кәлир вә һәр јанда мұ-
һүм нөгтәләри тутур. Илк тәдбир олараг мұһафизә алајынын
адыны дәјишдириб «Јардым» алајы гојурлар. Ики күн кечдик-
дән сонра ону истифадә едирләр. Үчүнчү күн Гызыл Орду
«Јардым» алајынын әскәрләриндән силаһлары алыб, «Марш
марш евинизә» дејирләр. Алај забитләринин исә әлә кечән-
ләрини күлләләјирләр. Јахаланмајанлар исә бир мүддәт
кизләниб, сонра һәрәси бир төрәфә гачырлар. Артыг болше-
викләрә көрә бу алај өз вәзифәләрини јеринә јетирмишдир.
Бу фырылдагчылардан Хәлил паша, Баһа Саид, Наил вә баш-
галары чанларыны гуртарыб Күрчүстана кечә билмишдиләр.

Ишғалын икинчи күнү иди. «Иттиһади-Ислам» фиргәсинин
сәдри доктор Гарабәјов илә сафсулу кенерал Шыхлински
Бақыдакы казармалары долашараг азәри әскәрләринә нитг
сөјләјирдиләр. Гарабәјов диндән, мүсәлманчылыгдан бәһс
едирди. Гоца кенерал Шыхлински исә: «Өвладларым, түрк
ордусу пашаларынын рәһбәрлији алтында кәләрәк бизим
Бақымызы дүшмәндән тәмизләди. Инди јардым етмәк нөвбә-
си бизә чатды. Түркләрин Истамбулуну дүшмәнләр ишғал
етмишләр. Истамбулу дүшмәндән тәмизләмәк лазимдыр.
Мән дә сиз әскәрләrimi алыб көмәјә кедәчәк. Сиз дә ке-
дәчәјинизә, савашачагыныза сөз верирсинизми?»—дејә сору-
шур. Әскәрләр севинч, көз јашлары ичиндә «кедәчәк вә өлә-
чик» дејә гышгырырлар. Шыхлински дејир: «Өвладларым,
көмәјә кедән јалныз биз олмајачағыг. Әнвәр паша вахтыла
Русијада әсир дүшән бүтүн түрк әскәрләрини вә бир милiona
җадын татар кенуллүсүнү топлаыбдыр. Кәлиб бурадан кечә-
чәк. Биз дә онлар илә кедәчәјик».

Сафдил Шыхлински сөјләдији сөзләри сәмиими-гәлбдән
дејирди. Болшевикләрә сатылмамышды. Хаинләрин тәблиға-
тына ағылсыз кими инандыгындан сөјләјирмиш. Тәблиғат де-
дјимиз шәј ән ити гылынчдыр. О вахт болшевикләр Әнвәр
паша ордусуја кәлир дејә бир шәјә чыхарырлар вә бүтүн
шәһәр чамааты стансијаја топлашыр. Сонра Әнвәр паша бир
күн кечикир дејә икинчи бир шәјә чыхыр вә чамаат евлә-
ринә гајыдыр.

АЗЭРБАЙҶАН ХАЛГЫНЫН ЭН'ЭНЭЛЭРИ

Өмрүм боју АзербайҶан халгыны өз эн'энэлэринэ сон дэрэчэ бағлы көрмүшөм. О, эн'энэлэри һәр бир саһэдэ көзләйир. АзербайҶанлыларын эн'энэлэри ишлэнэрэк ганун шәклини алмышдыр. Халг өзүнүн адэт вә эн'энэлэри илә яшар. Динин, инсанлығын әхлаги тәрәфләрини эн'энэлэринэ бирләшдирмишдир. һәмчинин динин, инсанлығын гадаған етдији һәрәкәтләрин эн'энэлэринэ, адәтинэ зидд олдуғундан рәдд етмишдир. Лајиглији эн'энэлэријлә мөһкәмләшдирә билмишдиләр. Мисал оларга оғрулары көтүрәк. Онларын да эн'энэлэри вардыр. Мәсәлә: оғрулар кечә гаранлығыда бир евә кирәрләр. Торбаларына әллэринэ кечәни долдурараг евләринэ гајыдарлар. Евләриндә оғурладылары әшјалары көздән кечирәрләр, нә гәдәр гадын палтары вә дәјишәји варса, ајыдарлар. Кишилијинә, мәнлијинә сығышдырмадығы «гадын әшјалары оғрусу» адыны үзәрләринә көтүрмәк истәмәзләр. Ертәси ахшам бу әшјалары оғурлуғ етдикләри евин бағчасына атарлар. Бунун кими гулдулар да гадынлары сојмазлар. һәтта кишиләрдә көрдүкләри гијмәтли гадын әшјаларына да тохунмазлар.

АзербайҶанда ган давасы чохдур. Анчаг бир адам ахтардығы шәхсә јанында бир гадын олдуғу һалда раст көләрсә, ону вурмагдан ваз кечәр. Киши јанында олан бир гадына пис көзлә бахмазлар вә саташмазлар. Јанындакы кишинин шәрәф вә намусу дүшүнүлүр. Бүтүн халгымыз Аллаһына, дининә, Гур'ани-Кәримә анд ичмәзләр. Руслар буну билдикләриндән ағыр чәза мәрһәләләриндә белә доғру сөйләјәчәкләринә даир анд ичдирирләр. Халгымыз рус һөкүмәтинин сүлһ мәһәлләринә мүрачиәт етмәзди. Гур'ани-Кәримә анд ичмәмәк үчүн шәриәт мөһкәмәсинә дә кетмәздиләр. Мәһәлләләринин ағ сагалларынын мөһкәмәсинин һәрарыны гәбул едәрәк мәсәләни онларын көмәклији илә һәлл едәрдиләр. Бүтүн ичтимаи ишләримиздә эн'энэләрин ролу бөјүкдүр. Бир нәфәр пис һәрәкәт етсә, мәсәлә, евли бир киши бир гыз ушағыны алдатса, мөһкәмә она ағыр, ја да јүңкүл бир чәза верәр. Анчаг она эн ағыр чәзаны эн'әнәјә әсәсэн мүһити верирди. Бүтүн дост, гоһумлары ондан үз дөндәрирдиләр, һеч кәс онунла данышмаздылар. Бағышланылмаз вә гәбул олулмазды. Она гуртулуш јохдур. Бу шәхс мүһитини тәрк едәр, башга бир мүһитә кирәр вә орада әхлагыны доғрулдәрды.

Азәриләрин эн'әнэләриндән эн әһәмијјәтлисидә кирвәликдир. Ушағы сүннәт едәркән аиләнин һөрмәт етдији бирисини кирвә тутарлар. Кирвә сүннәт вахты ушағы тутана дејир-

ләр. О андан е'тибарән кирвә һәмнин аиләнин эн јахын гоһумларындан бири олур. Кирвә ушағын атасы, әмиси, дајысы гәдәр јахын олур. АзербайҶан эн'әнэләриндә аилә досту ермәниләрә дә кирвә дејилир. Гошшу јашадығымыз ермәниләр бизим эн'әнэләримизиди бизим гәдәр билирләр. Ермәниләрә вә јахуд һәр һансы бир христиан доста нә дајы, нә әми, нә дә гардаш дејилмәз. Онларын јеринә кирвә сөзү ишләнир. Эн'әнәмизин гијмәтләндирдији кирвәјә лајиг олмадығыны билдикләри һалда кирвә кирвәјә бир мәсәләдән етрү мөзәммәтлә дејир: «Аллаһдан дөндүн, кирвәликдән нечә дөндүн?»

Һәр бир азәринин үрәји ики мүгәддәс варлығы илә долудур. Бириси дин дујғусу, диқәри милли дујғу. Азәриләр бу ики мүгәддәс варлығларыны севимли милли байрағларында да әкс етмишдиләр. АзербайҶан байрағы үчрәнклидир: јашыл рәнки исламијјәти тәмсил едир. Гырмызы рәнки вә ај-улдуз мүасирчилији тәмсил едир. Үчүнчү рәнки олан мави исә сојуну тәмсил едир. һәр бир азәринин фикри истиглал дујғусу илә долудур.

АзербайҶанлылар өзләрини дин тә'сири алтына салмамышлар. Эн'әнэләрини динләри гәдәр мүгәддәс сәјмишлар. Әсрләрчә чалышманын саһәсиндә динини, эн'әнэләрини, адәтләрини, мәнтигини, инсәни дујғуларыны ганун шәклиндә ифадә едә билән бир дөвләт кими лајиг олмушдур. Әсарәтдә зәнкин бир едәбијјат јаратмаг, динини, дилини јабанчы сөзләрдән тәмизләмәк, әсарәти алтында олдуғу русларын сөзләрини дилинә гарышдырмамаг, онлар илә дил варлығынын, мәнлијинин јарышыны апара билмәк (АзербайҶанда гејри-рус милләтләрин мүштәрәк дилләринин азәри түркчәси олмасы вә русчаны өјрәнмәји ләзым билмәдикләри), мүстәбид рус империализми кими бир идәрәнин тәзјиги алтында вә горхмадан чалышмаг, чәмијјәтләр јаратмаг, милләтинин тәрәггисини тә'мин етмәк, «Дифаи» кими кизли фиргә јаратмаг, гәсбкар идәрә илә мүчадилә етмәк, онларын көзләрини горхутмаг, өлкәсинин һәр тәрәфиндә гачаг дәстәләрини рус чар идәрәсинә гаршы дөјүшә галдырмаг, дастанлар јаратмаг һәр мөһкүм милләтә нәсиб олмамышдыр. Бүтүн бунлар азәриләрин бу саһәдә нә гәдәр сәмәрәли чалышдығларыны көстәрир.

ИСТИГЛАЛ ДӨВРҮНДӘКИ ҺАДИСӘЛӘР

Чәһаләтпәрәстләр динә архаланыб сүннилик, шижәлик дејә ики ајры јола ајрылымышлар. АзербайҶан халгы бу байрағы гәбул етмәмишдир. Анчаг «су сакигләшәр, дүшмән сакигләшмәз» — демишләр. Рус сәјасәтчиләри сакигләширләрми?

Һәр ике чәрәжанын руһаниләрини фитнәләмишләр. Ејни заманда һәр ике чәрәжан үчүн әјры-әјры идәрә гурмушлар. Анчаг 1917-чи ил ингилабы илә бирликдә һәр ике мәнзһәбин руһаниләри өгүшмүшләр вә халгын чох әввәлдән сечдији јол илә кедәчәкләринә сөз вермишдиләр.

Бир күн Азәрбајчан Чүмһуријәтинин илк баш назири Фәтәли ханын јанына шејхүлислам вә мүфти кәләрәк демишләр: «Биз дә бир јер илә һөкүмәт һеј'әтиндә иштирак етмәк истајирик». Фәтәли хан бунлара чаваб верәрәк демишдир: «Тәклифиниз јерсиздир. Сизә бир јер аздыр. һөкүмәтин мүзакирәләриндә дин мәсәләси мүзакирәә гојулмазлар, чүнки дин һаггында һеч бир билијә саһиб дејилик. Әкәр дин һаггында мүсәлман дәвләтләриндән бизә мүрачиәт етсәләр, сизи кәстәрәчәјик. Сизин вердијиниз гәрары мүдафиә едәчәјик. Бүтүн назирләр дин мәсәләләриндә сизин дедијинизә әмәл едәчәкләр». Мүфти буна гаршы демишдир: «Амма Османлы дәвләтләндә дини тәмсил едән шејхүлисламын јери вардыр». Фәтәли хан онун сөзүнү кәсәрәк чаваб вермишдир. «Чаным, онларын чатышмамазлыгларындан да бири будур». Даһа сонра һәр икисинә демишдир: «Истиггалымызы е'лан едиб чүмһуријәт гурдуг. Бүтүн милләтимиз јорулмадан чалышмалыыг. Биз инкишаф етмиш өлкәләрин малларыны ишғал етмәмәк вә еһтијачымызы тә'мин етмәк мәгсәдијлә фабрикалар тикмәлијик. Иншаллаһ мәгсәдимизә наил оларыг. Анчаг билирсиниз ки, русларын дәврүндә Азәрбајчан халгынын буғдә еһтијачы өз әкини јетишмәдији үчүн даима Шимали Гафгаздан тә'мин олунмушдур. Инди о јерләр сәрһәдләримиздән кәнарда галмышдыр. Бунун үчүн ән әсас гида маддәси олан буғданы өзүмүз әкмәлијик. Халгымыз сәфәрбәр вәзијәтиндәдир. Сиздән бир хаһишим вар. Әкәр кәндлиләримиз тарлалардакы ишләрини сүр'әтләндирмәсәләр, еһтијачымыз тә'мин олунмаз вә халгымыз ачлыг илә гаршылаша биләр. һалбуки мүбарәк рамазанын кәлиши јаз илә бир вахта дүшмүшдүр. Тарлаларда кәндлиләримиз гадынлы-кишили јөрсәнмирләр. Рамазан әјы әрзиндә чалышмаг мүмкүн олмамышдыр. Халгымызы вә әһалимизи фикирләшәрәк шәраитин инчә бир нөгтәсиндә бир јолуну тапыб, рамазаны керијә чәкә биләрсинизми? Шәһәрдәки зијалылар буну дәрк еләмиш, рамазаны керијә чәкмишдиләр». Баш назирин бу хаһишинә гаршы ја бачармадыгларындан, ја да истәмәдикләриндән һеч бир сөз демәјиб чәкилиб кетмишдиләр. 45 ил бу һадисәдән сонра, јә'ни 1963-чү илдә ешитдик ки, Тунисин президенти әмр вермишдир: «Игтисади мүһәрибә е'лан едирәм. Бүтүн милләт сәфәрбәр вәзијәтиндәдир, бунун үчүн оручлуг тутдурулмаз».

«Ағларын» кенералы Деникин 1919-чу илдә сәрһәдләримизә јахынлашараг чүмһуријәтимизә һәдә-горху кәлирди. Дәвләтимиз вә халгымыз онларын тәһдидләринә әһәмијјәт вермирдиләр. Бир зијәфәт вахты кенерал Деникиннин тәһдидләриндән сөз ачылмышды. Дәвләтимизин, халгымызын вә ордурузун фикирләри ејни иди: кәләчәкләри варса кәрәчәкләри дә вар. Зијәфәтдә оланларын һамысы мүдафиә назири кенерал Меймандарлыја гулаг асырдылар. Мөһкәм ирадәли 75 јашлы гоча аслан әјага галхыр. Әтрафына бахараг дејирди: «Әзиз өвладларым, кенерал Деникиннин тәһдидләринин нә мәнәнасы вар, нә дә гијмәти. Деникин мәни рус милләтиндән, чардан вә ордусундан јахшы таныјыр. Вә чох јахшы билир ки, мәним рәһбәрлик етдијим рус ордулары даима дијәр рус ордуларындан үстүн олмушдулар. Әвладларым, мән бүтүн кенчлијими, күчүмү рус ордусуна сәрф етдим. Нә хошбәхт инсанам ки, ихтијар јашымда милләтимин ордусуну јаратмаг мәнә нәсиб олды. Гурдуғумуз ордуја команданлыг едирәм. Мәним команданлыг етдијим ордуја гаршы Деникин чәсарәт едиб вурушмаз. Нараһат олмајын вә ишинизлә мәшғул олуң».

Дијәр бир һадисә: Кенерал Деникин тәһдидләринин сәмәрәли олмадығыны көрүб, нечә дејәрләр, «Јыха билмәдијин ели өпүб башынын үстүнә гој». Азәрбајчанә ики полковникдән ибарәт бир һеј'әт кәндәрмишдир. Тәклифи дә Москва гаршы иттифаг иди. һөкүмәтимиз илә мүзакирәләрдән сонра мүдафиә назири кенерал Меймандарлы илә ики полковник Мүдафиә Назирлији идәрәсинә кәлирләр. Идарәнин өзүндә ики кәнч рус тәрәфиндән (онлар болшевик идиләр) автомобилә бомба атылыр. Бомбанын курултусу күчлү, дағыдычы гүввәси зәиф олдуғундан һеч кәсә бир шеј олмур. Умумијјәтлә, Москва чәсусунун мәгсәди инсан өлдүрмәк дејилди, сәдәчә олараг бомба һадисәсини бүтүн дүнјаја јајмаг, кенерал Деникиннин Азәрбајчан Чүмһуријәти илә анлашмагыны позмаг иди. Бомбанын партлајышындан сонра мүдафиә назири Меймандарлы вә ики Деникиннин полковникләри гәзәја уғрамыш автомобилләриндән дүшүрләр. Мүдафиә назиринин диггәтинин нәзарәт гапысынын һәр ики тәрәфиндән нөвбәтчилик едән ики азери чәлб етмишди. Меймандарлы онлара јахынлашыб гучагламыш, өлмүш вә полковникләрә дөнәрәк демишдир: «Бунлар чанлы һејкәлләрдир. Бунларын мәтанәтини бүтүн өмрүм боју бир русда көрмәдим».

Мүдафиә назиримиз Меймандарлы чүмһуријәтимизин ил дөнүмүндә, јә'ни 28 мај 1919-чу илдә Кәнчә шәһәриндәкы һәрби корпус команданлыгына телеграф кәндәрир: «Јүксәл».

дилмәҗә лаҗиг забитләрин сиҗаһысыны һазырлаҗын, кәлирәм». Телеграфдан бир нечә күн сонра Меймандарлы кәлир вә сиҗаһыҗа бахыр. Орада капитан Сүлеҗман Меймандарлынын да адын көрүр. Дәрһал сорушур: «Бу мәним гардашым оғлу Сүлеҗмандырмы?» Онун олдуғуну сөйләҗирләр. Кенерал деҗир: «Демәк башгалары да Сүлеҗман кимиләрди. Мән онлары нечә жүксәлдим?». Бундан сонра сиҗаһыны дәҗиширләр. Сүлеҗманы вә башга бир-иҗи забити сиҗаһыдан чыхарырлар. Јени сиҗаһы тутулур вә жүксәлдилмәләр керчәкләширләр.

Башга бир һадисә: Шаһвердиҗан адында бир чар ордусунун подполковники чүмһуриҗет ордумуза полковник рүтбәсиҗлә көтүрүлүр. Бир күн кенерал Меймандарлы илә сөһбәт едәркән сорушур: «Даҗы, полковник олдум, анчаг мәнә полк вөрмәдиләр. Нә вахт полк командир олачам?» Меймандарлы деҗир: «Сәбәбини билирсән? Нә вахт ичкини атсан, о вахт полку аларсан». Шаһвердиҗан пәрт олунмуш вәзиҗетдә деҗир: «Демәк, гисмәт олмаҗачаг».

ТӘШӘККҮР МӘКТУБУ

Азәрбаҗчан Чүмһуриҗети баш назиринә!

Кәнчә җепископу тәрәфиндән көндәрилән мәктубда деҗилир: «Чох мөһтәрәм зати дөвләтләри Фәтәли хән! һәр вахт отурдуғум Тифлис шәһәринә кедәркән Ортодкс килсәсинин вә килсәҗә мәнсуб дин адамларынын еһтиҗачларына гаршы зати-алиниз вә башында олдуғунуз һөкүмәт тәрәфиндән көстәрилән еһтирам вә диггәтә дәрин вә үрәкдән тәшәккүрүмү тәҗдим етмәк чәсарәтиндә олурам. Вахтын мөһдудлуғу үзүндөн дәрин вә сәмими һөрмәтләримин шәхсән бир дөфә белә көстәрмәк фүрсәтини тапа билмәдиҗим үчүн чох тәәсүфләнирәм. Танрыдан Сизин үчүн хошбәхтлик диләр вә зати-алинизә дәрин сәмимилиҗими көстәрирәм».

Кәнчә җепископу Феефилинт

8 январ 1919-чу ил (Бақыда чыхан
«Азәрбаҗчан» гәзетинин 15-чи сәҗы)

ШИМАЛИ ГАФҒАЗ

Бу диҗарын әһалисинин әксәриҗети мүсәлмандыр вә динләринә чох бағлыдырлар. Әһалиси мүхтәлиф халглардан ибарәтди. Бу халглар, чәркәз, ингуш, осетин, кабардин, чечен, кумык, авар, ләзҗи вә башгаларыдыр. Мүштәрәк дилләри

җохдур. Бир халг дикәрини, һәтта иҗи гоншу кәнд бир-биринин дилләрини анламыр. Мүштәрәк дилләри олмадығындан үммәт дөврүндән милләт дөврүнә кечмәмишләр. Әзләринә мүсәлман милләти демишләр. Әрәб тарихчиләри бу өлкәни тәдҗиг едәркән бир әсәса бағламамышлар вә «бурда бүтпәрәстләр җашаҗыр» деҗә гәрәра кәлмишләр. Рус тарихчиләри исә «сәҗсыз дилдә данышылан өлкә» демишләр.

Шимали Гафгаз халгы гәдим тарихдә Ислам дининин дили олан әрәб дилини өзләринә әсәс дил кими гәбул етмишләр. Мәдрәсәләр ачмышлар. Имам һазырламышлар. Губернаторлар, команданлар, гәза вә һәҗиҗә башчыларынын һамысы имамлардан олмушлар. Анчаг тәбиидир ки, әрәб дили халгын дили олмамышдыр. Әрәб дили илә мәдрәсә мәзунлары данышарларды, Моллалар илә халгын үмуми дилләри олмадығындан авам халгы өзләринә мүридизмин вәситәсиҗлә бағламышдылар. Јени имамын «өл» дедиҗинә етираз етмәдән өлчәксән. Дин күчү мүридизм јолу илә бу халгы бир-биринә бағламышлар. Русларын Шимали Гафгаза һүчүмлары заманы гаршылашдығлары мүҗавимәтин, гәһрәмәнлығларын сәбәбләринин арашдыраркән меҗдана белә бир һәҗигәт чыхыр: өлкәнин һәр бир гырымында полад кими гаҗалар, полад кими инсанлар, гартал кими гәһрәмәнлар вар. Дини, иманы гүввәтли, чаһад вурғуну олан бу јенилмәз инсанлар узун илләр боју руслар илә вурушдулар. Руслар бу өлкәдә ағыр иткиләр вердиләр. Чох гүввә сөрф етдиләр. Нәтичәдә бүтүн өлкәни мүһасирәҗә алдылар вә ишғал етдиләр. Гәһрәмән халг дөҗүшләрдә јенилмәди. Рус һәрби гүввәләринә јенилмәҗән шимали гафгазлылар русларын силаһсыз дипломатларына алдандылар, инандылар, сиҗаси чәһәтдән мөғлуб олдулар. Билдиҗим вә инандығым мәлүмата жерә, рус империализми 18-чи әсрдә Гафгазы ишғал етмәҗә гәрар вермиш. Мәҗсәди исә Гафгазда мөһкәмләниб гоншу Иран вә Түрҗиҗәни өз тәсири алтына салмаг, Ирандан Бәсрәҗә, Иран керфәзинә енмәк. Түрҗиҗәдән исә боғазлара чыхмаг. Рус чары мәҗсәдини һәҗата кечирәркән Гафгазда чох чәтин дөҗүшләр апармаг мәчбуриҗетиндә галмышдыр. Русларын һүчүмларыны Ислам дининә гаршы тәчәвүз сәҗан шимали гафгазлылар мүһарибәни чаһад адландырмышлар. Шәһид олмаг үчүн һамысы бирликдә чан атмышлар вә гәһрәмәнлығлар јаратмышлар. Нәтичәдә мүһарибә гуртармыш, сүлһ дөврү башламышдыр. Рус чары Ислам дининин һимаҗәдары олмуш: мәсчидләр тәмир едилир, тәхсисат верилир, азанчыларә мааш верилир. Дикәр тәрәфдән, Шимали Гафгазын ушағлары үчүн Русиҗадакы һәрби мәктәбләрин гапылары ачылыр. Бүтүн ханларын, бәҗләрин, дөвләт

лиләрин ушаглары һәрби тәһсил алырлар. Нәтиҗәдә әсаслы оларга забит җетишдирилир. Чар идарәси бунлар үчүн анд-ичмә мәрәсими тәшкил едир: Газан шәһәриндән мүфти дөвәт олунар, чар музеејиндән һәзрәти Османьын әл җазысы Гур'ан кәтирилир, мәрәсимлә ғылынчы бағланылыр вә анд ичмә бу сөзләрлә кечир: «Гурани-Кәримә анд ичирәм. Бағлады-җым ғылынчы рус чарынын јолунда истифаде едәчәјим кими, чанымы да Чар үчүн гурбан верәчәм». Сонра Гур'ана әл ба-сылыр. Мә'зун олан забитләр рус ордусунун чәркәләрини долдурурлар. Бу һәҗигәтләри өјрәнмәк үчүн рус һәрби тари-хинә бир көз атмаг јетәр. Әлдә едилән нәтичә һәр ики дүш-мән тәрәфи разы салмышдыр. Шимали гафгазлыларын елдә етдикләри дин һүрријәти. Ибадәт өз јериндә вә сәрбәст. Халгын һәјат тәрзи јүксәлмәкдә. Бунлардан да әсас чан са-ғыгы. Русларын елдә етдикләри исә милли һиссләрин јохлу-ғундан истифаде едәрәк дини инанчлары тә'рифләмәк, динә дајанан гәһрәманлыгларыны јенә дин инанчыла император-луг мәгсәдләринә јөнәлтмәк.

11 мај 1918-чи ил Шимали Гафгаз Чүмһуријәтинин е'лан олундуғу күндүр. Бир төнтәнәли јадасәлма мәрәсиминдә мән дә иштирак едирдим. Шимали Гафгазын сабиг дөвләт катиби мәрһум Пишимаһо чох кәдәрли шәкилдә белә бир нитг сөј-ләди: «Истиглал мүбаризәмизе рус ордуларында тәчрүбә көрмүш һәр рүтбәдә олан забитләримизи вә ики кенералы-мызы дө'вәт етдим. Вә истиглалымызы е'лан етдик. Азад өлкә орду илә јашар. Сиз забитләр һәрби вәзифәни өз үстү-нүзә көтүрүн. Бу, мүлки иш дејил, орду јарадаг. дедим. Мәни динләдикдән сонра кенераллар вә забитләр дедиләр: —Биз ғылынчларымызы бағлајан заман Гур'ани-Кәримә анд ичдик ки, силаһларымызы јалныз рус императорлуғунун јо-лунда ишләдәчәјик. Башга һөкүмәт танымырыг». Мәрһум Пишимаһодан сонра Шейх Шамилин нөвәси Сејид Шамил бәј сөз алды вә деди: «Гафгазда азәрбајҗанлылардан, күрчүләр-дән, ермәниләрдән вә бу милләтләрин чәминдән гат-гат чох забит кадрларымыз вар. Тәәссүфләр олсун ки, 1920-чи илдә Дағыстана кетдијим вахт бүтүн кәндлиләримиз болшевикләр илә мүчадиләмиздә иштирак едән һалда кәндләримиздә јә-шәјан забитләримиздән бир нәфәри дә белә иштирак етмәк истәмәдиләр». Јығынчагда һапы чыхыш етмишди. Мәрәсим гуртармаг үзрә иди. Мәнә бахдылар вә чыхыш етмәјими ха-һиш етдиләр. Мән белә бир нитг сөјләдим: «Пишимаһо вә Се-јид Шамил бәјләрин кәдәрлә сөјләдикләрини мән дә кәдәр-лә динләдим. Мадам ки, белә башлады, мән дә елә давам едирәм. 1919-чу илдә Бақыда милли төһлүкәсизлик

комитәсинин рәиси идим. Бир күн мәним јаныма отуза јахын мүлки палтар кәјинмиш адам кәтирдиләр. Вахты ичә бунлар рус ордусунда забит олмушдулар. Сәрһәдимиизи келәркән јаха-ланмышдылар. һараја кетдикләрини сөјләдиләр. Онлара де-дим:—Мадам ки, забитсиниз, сизи Азәрбајҗан ордусуна көтү-рүрәм. Габул етмәдиләр». Сонра јығынчагда олан Аварлы Әһмәд бәјин үзүнә бахдым вә сөзләrimi давам едәрәк де-дим:—«Мәнимлә бәрәбәр „Әһмәд бәј онлара нәсиһәт верди. Ону дә ешитмәдиләр. Мән дә онлары Шимали Гафгаза ке-дән кәмијлә өлкәмиздән чыхартдым». Мөндән сонра Әһмәд бәј данышдығым һадисәнин шаһиди олдуғуну вә һәр ај һәј-дәр Бамат илә Бақыја кәлдикләрини, Азәрбајҗанда олдугла-рыны сөјләди.

Икинчи бир һадисә: Кенерал Деникинин мәғлубијәтиндән сонра өлкәмиздә сығыначаг тапан 27 кәми долу забитләрин арасында 8 шимали гафгазлы вар иди. Мән кәмидә һөкүмәти-мизин гәрарыны Деникинин забитләринә билдирирәм: хән-чәрләриниз, ғылынчларыны өзүңүздә галачаг, түфәнк вә та-панчаларынызы тәһвил верәчәксиниз. Забитләрин арасында-кы 8 шимали гафгазлылар мәнә јахынлашыб дејирләр: «Биз чәркәзик, тапанчаларымызы вермәјәчәјик». «Сизи истисна едә билмәрәм вә етсәм дә дүз олмас. Анчаг сиз тапанчалары-нызын нөмрәләрини јазын. Сабаһ азад олдуғдан сонра мә-ним идарәмә кәләрсиниз. һәм гонағым олун, һәм дә тапан-чаларынызы сизә верәрәм». — дедим. Бахдым ки, бу 8 забит мөндән әјрылдыгдан сонра өз араларында данышдылар вә сонра тапанчаларыны чыхарыб дәнизә атдылар. Мән онлара дедим: «Етдијариниз һәрәкәтиниз гәһрәманлыг сајылмас. Вә сиздә бир балача гафгазлылыг олсајды бүтүн мүсәлман вә түрк дүнјасынын нифрәтини газанмыш русларын император-луг пагонларыны кәнч чийинләриниздә дашымаздыныз. Сев-дијиниз рус чарына рус халгы диван тутубдур. Чары өз јеринә кәтирмәк үчүн чалышан кенералларын да һәрәси бир тәрәфә гачыбдыр. Сиз забит төкүнтүләри Азәрбајҗанда сығыначаг ахтарырсыныз. Чийинләриниздәки пагонлары һеч вахт сөкүб атмајын, онлар сизә рус хатирәсидирләр».

Достум Пишимаһо бәјин «Шимали Гафгаз» адлы бир ки-табчасыны охудум. 40-чы сәһифәсиндә мәшһур коммунист Чүфәл Горхмазын интригалары һаггында бунлары јазыр: «Тәәс-сүф ки, чох мәһдуд мигдарда да олса Исламијәтин комму-низмә зидд олмадығыны иддиа едән бә'зи дин адамлары да тапыла билди. һәр кәси инандырмаг үчүн бу јаланын танын-мамыш дин алими тәрәфиндән тәсдиг вә е'лан олунмасы ла-зым иди. Беләсини дә Дағыстанын дағларында, Акуша кән-диндә гоча вә кар Әли һачынын шәхсиндә тапа билдиләр. Бу

адамын огуллары Горхмаза сәдагәтлә бағлыдылар. Бүтүн шүбһәләрә бахмајараг фанатик мүсәлман бу мөвзуну белә изаһ едир: бизимлә болшевикләр арасында дүшмәнчилик јохдур. Динимизә тохунмамалары шәртијлә биз болшевикләрлә иттифаг гурдуг. Онлар да дин һүрријәтинин кешијиндә бизә јардым едәчәкләр.

Совет мүәллифләриндән Атаһо—Годинин «Дағыстан ингилабы вә әксингилаб» адлы әсәриндә дејилир: «Чәләл Горхмаз бир сәнәд әлдә етмишди. Чох кечмәдән һачы Әлинин ардынча Чеченистандан Шуајыб Молла да ејни фикри мүдафиә етди. Габартајда кәнч әрәбшүнас Назир Котан да Исламијјәтин коммунизмә зидд олмадығыны иддиа етди вә ваизлик етмәјә башлады». (1917-чи ил, сәһ 137).

Мән мәрһум Пишимаһо Бәјин кестәрдији Атаһо—Годинин әсәрини көрмәдим. Анчаг дағыстанлы Әфәндизадә Самурскинин «Дағыстанын тарихи» адлы әсәрини охудум. Самурскинин јаздығы әсәрдә дејилир: «Бүтүн Шимали Гафгаздакы мәдрәсә мәзунлары, дин һадимләри 11 мај 1918-чи илдә гурулан чүмһуријјәти мәнimsәдиләр. Ләһинә вә әлејһинә фикир, бәјан етмәдиләр. һадисәләри өзбашына бурахдылар. Бу вәзијјәт 1919-чу илә гәдәр давам етди. Бу тарихдә «ағлар»ын ордулары кенерал Деникинин командалығы алтында Шимали Гафгазын Чечен әяләтинин ишғал едир. Ишғал диндарлары ики јерә ајрылмаларына сәбәб олур. Белә ки, бүтүн шимали гафгазлы забитләр кенерал Деникинин ордусуна дәвәт едилирләр. Забитләрин дәвәти гәбул етмәләријлә һадисәләр инкишаф едир. Имам Нәчмәддин Шимали Гафгаза имам сечилир вә кенерал Деникинин тәрәфиндән мүфтилији тәсдиг олунуб е'лан едилир. Дикәр тәрәфдән руслара дүшмәнчилији илә танынан мәшһур гәһрәмән Узун һачы вә башга имамлар имам Нәчмәддинә гаршы бирләширләр. Имам Нәчмәддинин архаландығы Деникинин ордусу иди. һачы исә болшевикләрин дәстә башчысы јолдаш Гигаленин гүвәләријлә бирләшир. Илк иш олараг бүтүн мәдрәсә мәзунлары конгресә дәвәт едилирләр. Конгресин Рәјасәт һеј'әтинә Дағыстан имамы Аргушунски, Әли һачы сечилирләр. Конгресин күндәлијиндә ашағыдакы суаллар вар иди. Имам Нәчмәддинә лә'нәт охумаг. Москва илә мүнасибәтимиз. Конгресин гәрары бир бәјаннамә илә түркчә, әрәбчә вә русча олараг јайылды. Бәјаннамәнин мәсәләси белә иди: «Гафгаз вә бүтүн мүсәлман дүнјасына е'лан олунур ки, совет һөкүмәтинә итаәт етмәк, әл-әлә вериб совет идарәсини бүтүн дүшмәнләрдән горумаг лазымдыр. О, совет дүшмәнләри ки, болшевикләрин өлмәсини арзулајырлар, о алчаглар јалныз болшевик дејил, ејни заманда бүтүн ислам дүнјасынын дүшмәнләридирләр.

Хатырлајым ки, Гур'ани-Кәримдә ачыг олараг «сизи идарә едәнләрә итаәт един» јазылмышдыр. Биз мәчбуруг итаәт етмәјә. Чүнки болшевикләр Ислам дүнјасыны хилас етмәк үчүн чалышырлар. Рәдд олсун Имам Нәчмәддинләр вә болшевик дүшмәнләри. Јашасын Ислам дүнјасыны хилас етмәјә чалышан совет лидерләри».

Ленинә вә Сталинә көндәрилән телеграфда әрәб дилиндә ајрыча јазылмышдыр: «Тәбрик едән вә сағлам олмаларыны Аллаһдан арзулајыб». Конгресин һеј'әти.

Самурскијә көрә Узун һачы дин фанатики иди. Шәриәтин варлығыны тә'мин етмәјә чалымышды. О һеч бир вахт Русијаја инанмамышды, руслара дүшмән көзүјлә бахмышды. «Ағлара» нифрәт, болшевикләрә рәғбәт бәсләмишдир. Тәшкилатчы вә гәһрәмән олан Узун һачы аз бир вахтда бүтүн аварлары вә чеченләри өз идарәси вә тәсири алтына ала билди. Узун һачы тарихи кери дөндөрмәк истәјирди. 20-чи әсрдә орта әсрләрә доғру гајытмаг арзулајырды. Нәһајәт, 1919-чу илдә дин мүтләгијјәти гуруб е'лан едир. Гурдугу әмирлији Османлы императорлуғунун һимәјәсинә кечирир. Мүрачиәтнамәдә белә дејилир: «Шимали Гафгаз әмирлији Османлы султаны вә хәлифәси Мәһәммәд Ваһијәддин ханын һимәјәсиндә биринчи әмир Узун һачы». Узун һачы өз мүлкүнә вә гоншуларына бу әмирлији белә изаһ едир. «Беләчә Аллаһын истәји илә бир шәриәт мүтләгијјәти јарадырыг. Чүнки Ислам мәмләкәтиндә чүмһуријјәт ола билмәз. Әкәр чүмһуријјәт е'лан етсәк, Ислам хәлифәсинин инкар етмиш олуруг ки, нәтичәси Мәһәммәд пејғәмбәри инкар демәкдир. Ахырда да Аллаһы инкар етмиш олуруг». Бу дөврдә имам Әли һачынын вә Узун һачынын нүфузлары чох гүвәтли иди. Лакин әтрафынын тәзјигинә дөзмәјиб бу әмирлик дағылды вә сабун көпүји кими јох олду (Самурски, «Дағыстанын тарихи», сәһ. 70, 71, 74).

ЈУСИФБӘЛЛИ НӘСИБ БӘЈ

Азәрбајчан милли төһлүкәсизлик идарәсинин рәиси вәзифәсинә һәлә тә'јин олмамышдым. Тез-тез Бакија кедәрдим. Тәбии ки, һәр кедишимдә дә Нәсиб бәјлә көрүшәрдим. Нәсиб бәј о вахт баш назир вәзифәсинә тә'јин олунмушду. Ону тәбрик етмәлә идим. Кәнчәдән кәлдијим күнүн сәһәри саат 10-да назирләр шурасы бинасына кетдим. Дәфтәрхана мүдиринин васитәсијлә кәлдијими вә көрүшмәк истәдијими она чатдырдым. Бир аз көзләмәли демиш. Саат 11.30-а гәдәр көзләдим.

Дефтерхана мүдиринә дедим: «Гардаш, бәлкә јадыннан чы-
хыб. Бир јадына салын». Мүдир Нәсиб бәјин отагына кирди вә
чыхды. Мәнә деди: «Дејир ки, көзләсин». Саат икијә гәдәр
көзләдим. Азәрбајҗанда гуллуҗчулар үчүн иш вахты 8-дән
14-ә гәдәрди. Саат 14-дә Нәсиб бәј отағындан чыхды. Галхыб
көрүшдүм. Она көзләмәјим барәдә һеч бир шәј демәдим.
Икимиз дә ајаг үстә идик. Она дедим: «Нәсиб бәј, сабаһ иши-
низә келәнә гәдәр бурада көзләјимми?» Нәсиб бәјин сифәти-
нин тәбәссүмү бир аз артды вә деди: «Јох, чаным, бәрабәр
кетмәјимиз үчүн көзләтдим». Бинадан чыхыб баш назир ав-
томобилнә миниб евинә кәлдик. Ики нәфәр үчүн һазырлан-
мыш масаның архасында әјләшдик. Нәсиб бәј деди: «Әжәр
сәни гәбул етсәјдим, чохла сәһбәт етмәздик. Инди һәм јемәк
јејерик, һәм дә истәдијимиз гәдәр данышарыҗ». Нәсиб бәјдән
кеф-әһвалыны сорушдүм. О, чаваб верәрәк деди: «Сәһһәтим-
дән һеч вахт шикајәт етмәмишәм. Аллаһа шүкүр. Мәним чә-
тинлијим даима мадди чәһәтдән олмушдур ки, о да баш на-
зир тәјин олундугдан сонра дүзәлди. Сејм дөврүндә Тифлис-
дә маариф назир идим. Алдығым мааш мәни көрмәзди.
Һәмишә олдуғу кими, Кәңчәдән — атамдан пул истәјәрдим.
Азәрбајҗаның истиглалыны е’лан етдик. Чүмһуријәтимизин
маариф назир олдум. Јенә алдығым мааш хәрчләримизин
өдәмирди. Нијә дејечәксән? Истәр парламентимиздә, истәр
партијамызда бүтүн халғымыз мәни севир. һамы мәнә һәр-
мәт еләјир. Елә күн јохдур ки, чәмијәтләримизин кечәләринә
дә’вәт олунмајым. һамысына көмәк етмәк лазымдыр. Чох
вахт сыхыла-сыхыла аз верирдим. Артыг баш назир олдум,
о сыхынтыдан да гуртардым. Белә хәрчләрин һамысы һесаб-
дан көчүрүлдү. Сән билирсән, мән атамын ичазәсијлә бағла-
рымыздан бирини мүасир бир баға чевирмәк мәгсәдијлә
ајырмышдым. Үч илдир ки, дәвләт ишләримизин чохлағун-
дан бағ илә мәшғул олмаға вахт тапа билмирәм. Атама бир
мәктүб јазараг бу ил дә бағ иши илә мәшғул олмајачағымы,
јенә дә һамыш алыб дүзәлтмәләрини сөјләдим. Атамдан ал-
дығым мәктүбү инди сәнә охујарам: «Әзиз оғлум, чох сәбр
етдим, амма јазачам. Сыхынты чәкәрәк, борч алтына кирә-
рәк сәнә јүксәк тәһсил тә’мин едә билдим. Артыг тәһсилини
түөтарыб кәлдин, шәһәрин әрзаг ишләри үзәр рәјси олдун.
Сәнә јенә мән бахдым. Мәндән јалныз пул истәдин. Сонра
Тифлисә кедәрәк Сејмин маариф назир олдун. Алдығын
мааш илә доланмадын. Бир нечә дәфә пул истәдин, көндәр-
дим. Сонра Азәрбајҗаның истиглалыны е’лан етдиниз. Чүм-
һуријәтимизин маариф назир олдун. Пајтахтымыз Бақыда
чалышдын. Јенә дә маашын хәрчләрини өдәмәди. Мәндән

пул истәдин. һәмишә көндәрирдим. Мәнә аид олан торпа-
ғын бир парчасыны сатмышдым. һәмин пуллардан көндәрир-
дим. Бу күн исә баш назирсән, дәвләт рәисисән, јә’ни өлкә-
мизин падышаһы олмусан. Јенә бағынын һамышыны мән алым?
Пул көндәрә билмәсәнми?»

Нәсиб бәј университет тәләбәси икән јаз тә’тилиндә
башга тәләбәләр кими Кәңчәјә гајыдарды. Биз ону ахшам
шәһәр клубуна кәлдији вахт гаршылајардыҗ. Нәсиб бәјин кә-
лиши илә бир чанланма баш верирди. Башга тәләбәләрин кә-
лиши заманы гоһумлары севинәр, достлары да «хош кәлдин»
дејәрләрди. Нәсиб бәјин кәлиши исә һамыда севинч ојадарды.
Һәр кәс ону ахшам јемәјинә дә’вәт едәрди. О исә тәшәккүр
едәрәк дејирди: «Сөз вермишәм. Илк кәлдијим күнүн ахшамы
јемәјими кәңчләр илә јемәлијәм». Азәрбајҗанда јемәк вахт-
лары белә иди: күнорта јемәји саат 14-дә, ахшам јемәји исә
саат 22-дә.

НӘСИБ БӘЈ БАРӘДӘ БАШГАЛАРЫНДАН ЕШИТДИКЛӘРИМ.

Мәммәдзәдә Сүләјман бәј Истамбулда сөјләјирди: «1908-
чи илдә Конститутсија е’лан олунанда Нәсиб бәј ики јердә
нитг сөјләди. һамымыз зөвглә динләдик. Султан Әһмәд меј-
данында бөјүк митинг вар иди. Нәсиб бәј күрсүјә чыхмыш
вә кур сәсијлә мејданы батырмышдыр. Түркијәдән кәнарда
јашајан түркләри тәмсил едәрәк бөјүк түрклүкдән бәһс ет-
миш вә алғышланмышдыр. Икинчи митинг көрпүдә олмуш-
дур. Јенә дә кур сәсијлә динләјичиләрини һејран етмишдир.
Нитг сөјләмиш вә алғышланмышдыр.

Нәсиб бәј тез-тез јығынчағларымыза кәлир, вахтымыз
сәһбәтлә кеңирди. Нәсиб бәј данышыр, биз динләјирдик.
Бизә мүхтәлиф суаллар верирди. Нә көзәл күнләр
иди. Нәсиб бәј бизим истиглал мәктәбимизин
севимли мүәллими иди. Елә бир мүәллим ки, бүтүн билдији-
ни вә дүшүндүјүнү башгаларына өјрәтмәк истәрди. һамы
ону севәр вә динләјәрди. Кәңчләрә олан үмиди сонсуз иди.
Кәңчләрә чохла мәсләһәтләр верәрди. Нәсиб бәј бизим
үчүн һәр шәј олдуғу кими, биз кәңчләр дә онун үчүн һәр
шәј идик.

Архимед дејир: «Бир нөгтә истинад верилсә,
Бир чивәлә чевирәрдим дүнјаны.

Мән дејирәм од кәмирән кәңчлик мәнә верилсә.

Бир вурушла девирәрдим дүнјаны.

Нәсиб бәј бу од кәмирән кәңчлији овчуна ала билмиш-
ди. Бир командан јетишдирдији ордусуна нечә күвәнирсә,

Нәсиб бәј дә җетишдирдиҗи кәнчләрә елә жүвәнирди. О күвәнмәкдән алдығы чәсарәт сәјәсиндәдир ки, Нәсиб бәј кәнчләрдән топланмыш мәһдуд гүввәләрлә Азәрбајҗанә сохулмуш 100 мин рус әскәрләринә гаршы савашмыш вә дүшмәни мәғлуб етмишди. Вә беләликлә дә Азәрбајҗанын истиглалыны тәмин едә билмишди.

1920-чи ил март аҗынын ахырларында Нәсиб бәјин евиндә гонаг идим. Мүхтәлиф мәсәләләр барәдә сөһбәт едирдик. Сөһбәтимиз Анадолу истиглал савашындан дүшдү. Нәсиб бәј деди: «Кеч дә олса, аз да олса Түрҗијә бир мигдар валјута һазырлајыб језнәм Пишнамәзәдәнин баҗысы оғлу Әһмәдзәдә Мәммәдәли илә кәндәрдим». Мигдарыны сорушмадым. О да ачыгламады. 1961-чи илдә Әһмәдзәдә Мәммәд Әли илә Теһранда көрүшдүм. Јардым мәсәләси һагғында сорушдум, амма о һеч бир мә'лумат вермәди. Мән дә чох сорушмадым. Әлдә еләдијим мә'лумата кәрә Әһмәдзәдә Нәсиб бәјин вердији пуллары Истамбула кәндәрмишдир. О вахт Истамбул инкилис вә франсызларын ишғалы алтында иди. һеч чүр Анкараја кедиб пулу лазым олан јерә чатдыраммамыш. О вахт 27 апрел 1920-чи илдә Азәрбајҗаны Москванын әмријлә Гызыл Орду ишғал едир. 1920-чи илин мајында Азәрбајҗан чүмһуријәтинин дәвләт хадимләринин Күрчүстана кечмәләри өјрәнилер. Әһмәдзәдә өлиндәки пуллардан мин инкилис фунтуну Италија банкынын вәсәтәсијлә Истамбулдан Тифлисә Нәсиб бәјин адына кәндәрир. һалбуки Нәсиб бәј Тифлисә кәләркән јолда нәмә'лум шәхсләр тәрәфиндән өлдүрүлмүшдү. Мин инкилис фунтуну Нәсиб бәјин достлары Күрчүстандакы сәфиримиз Вәкилли Пәрвиз бәјин вәсәтәсијлә алырлар. Әһмәдзәдә сонра Нәсиб бәјин өлдүрүлмүш олдугуну өјрәнир. 1920-чи илин октјабр аҗында Анкара һөкүмәтинә 19 мин кағыз лирәси вә бир милјон франсыз франкы верилдији әлдә етдијим мә'луматдан вә әлимдә олан гәбздән ајдынлашыр».

НӘСИБ БӘЛӘ СОН КӨРҮШМӘМ

Милли матәмимиз олан 27 апрел 1920-чи илдән башлајараг елә кечән Азәрбајҗан зијалылары руслар тәрәфиндән ләғв олуңурдулар. «Чека»нын азғын чәлладлары Бакыда мүсәватчылары тәғиб едирдиләр. Кизилчә Нәсиб бәјлә көрүшмәјә кетмишдим. Бу мәним онунла сон көрүшүм олдү. Бир нечә достла бирликдә бир евдә мизләнмишдиләр. Чох гәмкин идим, чүнки дүшмән милли варлығымыза зәһәрли бир

хәнчәр сапламышды. Данышмаг истәдикчә көзләрим долурду. һаымызы сусмушдуг. Нәсиб бәјин сифәтиндә кәдәрли чизкиләр көрүңүрдү. Бир ан үчүн сүкут позулду. Нәсиб бәј ширин вә кәдәрли сәсијлә деди: «Достлар, өз күчүмүз илә Азәрбајҗан истиглалыны јаратдыг. Лакин ону јашада билмәдик. Әбәди дүшмәнимиз руслар үстүн гүввәләрлә вәтәнимизи ишғал етдиләр вә истиглалымыза сон гојдулар. Мүгәддәс өлкәмиз русларын әлләринә кечди. Анчаг инандығымыз вә иман етдијимиз бир шеј вар ки, о бизә тәсәлли верир: руслар зүлләријлә, вәһшиликәријлә халғымызы нә гәдәр әзирләрсә әзсинләр, истәдикләри кими харабаја чевирсинләр, вәтәнимиздә әбәди галмајачаглар. Халғымызын бејнинә јерләшдирдијимиз истиглал мәфһумунун мәнәви варлығымызла бирләшдирдијимиз һүрријәт руһуну јох едә билмәзләр. Вәһшилији, гәддарлығы илә мөшһур Нерону көмәјә чағырсалар белә, јенә дә мәгсәдләринә наил олмајачаглар». Нәсиб бәјин инам долү бу сөзләриндә бөјүк бир һәгигәт вардыр. Чүнки рус вә болшевик ишғалындан бир ај кечмәмиш милли тарихимизин гызыл сәһифәләрини тәртиб едән бөјүк Кәнчә үсјаны баш верди. Догуз күн догуз кечә давам едән вә тарихдә надир тәсадүф едилән бу үсјанла милли варлығын залым дүшмән гаршысында нечә шаһландығыны көрмүш олдуг. Бу, ади бир үсјан дејилди, әмәллибашлы бир гәһрәмәнлыг дастаны иди. Шаирләримиз илһамларыны бу дастандан алырлар.

НӘСИБ БӘЈ ҺАГҒЫНДА ЈАЗЫЛАН ӘН КӨЗӘЛ ЈАЗЫ

Чох хошума кәлән вә һәгигәт олан бу јазынын да хәтирәмдә галмасыны истәдијимдән бураја алырам. (Мәммәд Әмин Рәсулзәдә. «Одлу Јурд», сәјы 3, 27 апрел 1929-чу ил).

Истила гурбанлары
Јусифбәјли Нәсиб бәј

Бу лә'нәтә кәлмиш күнүн нәтичәсиндә Азәрбајҗан истиглал һәрәкатынын вердији ән мүһүм гурбанлардан бири Јусифбәјли Нәсиб бәјдир. Истиглалын баш вердији күнләрдә вәзифәсиндән азад олса да, назирләр шурасы биңасында олан Нәсиб бәј Бакынын рус ордусу тәрәфиндән ишғал олуңдугу үзүндән шәһәрә чыхмаг мәгсәдилә јахын достларындан Ибраһим Јусиф бәјлә бәрәбәр Күрчүстана јола дүшдүләр. Кизиләндикләри бир јердә тәфсилаты индијә гәдәр мә'лум олмајан фаҗиәли бир гәзаја дүшмүшдүләр.

Нәсиб бәјин Азәрбајҗан истиглал һәрәкатындакы ролу җалныз назирилкдә вә назириләр шурасындакы ишләри илә ифадә едилмәз. Онун һәрәкатдакы һәгиги ролу сонрадан иҗра етдиҗи вәзифәләрдән чох әввәл башламышды. Бу рол онун Кәнчәдә 1917-чи илдә түрк «Әдәми—мәркәзијјәт» халг фиргәси адвјла тәсис олуан сијаси Азәрбајҗан фиргәсинин тәшкилине тәшәббүс етмәсијлә башлајыр. Азәрбајҗан фиргини бир тәләб маддәси җалында ифадә етмәк шәрәфи мәрһум Нәсиб бәјиндир. Нәсиббәјлә танышылығымыз бу тарихдән даһа әввәл иди. Биринчи дүнја мһарибәси илләри иди. О, Кәнчәдә бәләдијә даирәси үзвлүјүндә иди, мән дә Бақыда. 1915-чи илдә тәсис етдијим «Ачыг сөз» гәзетинин идарә һәјәтиндә ишләјирдик. Нәсиб бәј идарә ишләри үчүн тез-тез Бақыја кәлирди. Вә һәр кәлишиндә илк зијарәтини «Ачыг сөз» гәзетинә верирди. Илк танышылығымыздан онунла ајрылдығым 1920-чи илин мај ајынадәк зәррә гәдәр зијаны олмајан, сәмимијјәтлә давам едән бир достлуг тәсис етмишдим. Бу достлугун бу гәдәр мөһкәм бағларла бир көрүшмәдә бағлајан шеј шүбһәсиз мүштәрәк бир мәсәд, мүштәрәк бир руһ дашыдығымызы көшф етмәјимиздир. Бу мүштәрәк руһ Кәнчәдә Нәсиб бәјә сијаси бир фиргә маддәсинин җазылмасыны мәчбур етдиҗи заман мәнә дә Бақыда «Ачыг сөз» гәзетиндә ејни тезиси мұдафиә едән бир баш мәгалә јаздырмышды. Нәсиб бәј мәрһумда, онун јашыдлары, али тәһсил алмыш Азәрбајҗан зијалыларында чох надир бир хүсусијјәт варды. О, әдәби түркчәдә ејни мүкәммәлијјәтлә јазар вә данышарды. Вахты илә Кәнчәдә ачылан мәдрәсәји руһанијјәнин мүәллимләриндән олуб. Ејни заманда Кәнчәдә түрк дилиндә олан китаблардан бир китабхана тәсис едән Нәсиб бәј сонрадан һүгүг факултәсинә дахил олуб вә али тәһсил алмышды. Нәсиб бәј мәрһум, мәшһур Исмаил бәј Гасплынын гызы Шәфигә ханымла евләниб аилә гурду вә бир мүддәт Бағчасарајда галараг «Тәрчүман» гәзетини идарә етди. Нәсиб бәј гәзәтчиликдән башга «Тәслим» адында јаздығы (мөвзу: кәһнә үсул мәктәб мүәллиминин јени үсул мүәллиминә мәғлубијјәтин һекајә едир) мәфкурәви бир романыјла Азәрбајҗан әдәбијјатында бир из бурахмышдыр. 1917-чи илдә Бақыда топланан биринчи мүсәлман Гафгаз гурултајы сонрадан сонраја Азәрбајҗан сијаси фәәлијјәт сәһәсиндә бу вә ја дикәр шәкилдә мөвчуд олан гүвәләри мөүјјән едән бир мәшһәр һөкмүнү алмышдыр. Онун ән гүвәтли вә көркәмли шәхсијјәтләриндән бири дә Нәсиб бәј иди. Бу гурултајда Нәсиб бәј чыхыш едәрәк демишдир: «Ким дејир ки, биз өзүнү идарә етмәји бачаран милләт дејилик». Индијәдәк бу сөзләр гулагларымда чинкилдәјир.

Бу гурултајда Нәсиб бәј Кәнчәдә јаратдығы «Әдәми—Мәркәзијјәт» фиргәсинин чап олунмуш програмынын әсасларыны мұдафиә етмишдир. О, мұдафиә едәркән милләтчилик, түркчүлүк, халгчылык вә мұасирлик принципләринә истинад етмишдир. Нәсиб бәјин зәкасы җалныз бу чыхышы илә битмәмиш, о гурултајда ејни принципләри мұдафиә едән Мұсават халг фиргәсинин нүмајәндәләри вә «Ачыг сөз» гәзетини тәмсил едән чәрәјанла сөзләшәрәк, онлара јахын ахынларын бирләшмәләрини тәмин етмәк зәруријјәтини көрмүш вә ону һәјата кечиртмәк тәшәббүсүнү ирәли сүрмүшдүр. Бир тәрәфдән Нәсиб бәј, дикәр тәрәфдән Мәммәд Әмин Рәсулзадә вә А. Казымзадә тәрәфиндән тәмсил олунан Кәнчә вә Бақы милләтчи Азәрбајҗан чәрәјанларынын өз араларында бирләшмәләринә әсаслы бир дәлил вә шаһид олмаг сифәтијлә милли Азәрбајҗан истиглалчылык һәрәкатында чох мұһүм әсәрләри мејдана гојан бу иттиһамын јаранмасында Нәсиб бәјин зәка вә сәмимијјәтинин гәти рол ојнадығыны бурада гејд етмәлијәм. Бу иттиһадын нәтичәси иди ки, Гафгаз гурултајындан сонра Бақыда түрк федералисти Мұсават халг фиргәсинин биринчи гурултајы топланмышды вә бу топланыш Азәрбајҗанын сијаси һәјатында чох мұһүм бир һадисә олмушду. Партија гурултајында олдуғу кими, бундан сонракы Азәрбајҗанын сијаси һәјатынын мұхтәлиф сәһәләриндә биз даһи Нәсиб бәји фәәл бир халг сијаси хадими кими көрүрүк. Истәр Русија Бөјүк Мәчлисиндә, истәрсә дә Тифлисдә јаранан Загафгазија сәјминдә Нәсиб бәј милли сијасәтин ән чәтин вә ән мәс'улијјәтли вәзифәләрини јеринә јетирирди. Азәрбајҗан истиглалчынын јарандығы дөврдә даһи Нәсиб бәј әввәлчә мәәрулиф назири, сонра ики дөфә баш назир вәзифәси кими мәс'улијјәтли ишләрдә чалышмышдыр. Нәсиб бәј Азәрбајҗан истиглал һәрәкатынын ән чәтин анларында истиглалчылык шүәрыны һәр чүр тәрәддүдләрдән кәнар олараг бүтүн сәмимијјәтијлә мұдафиә едән милләтчи зүмрәнин даима сәмими вә иманлы шәхсләриндән олмушдур. Нәсиб бәјин хатирәси истиглалчы Азәрбајҗан нәслинин зәһниндә сәмими бир милләтпәрвәр, демократ, һәгиги бир радикал олараг галмышдыр. Садә бир халг адамы, идеалист бир сијасәтчи, ардычыл бир демократ, өз принципләринә садиг бир либерал, интизамы көзләјән бир тәшкилатчы олан Нәсиб бәј ејни заманда мұсаһибләринә јахшы тәсир көстәрән, халг психолокијасыны билән адамдыр. Бунунла бәрәбәр, Нәсиб бәји истәмәјәнләр дә чохдур. О, бу истәмәмәзлији шүбһәсиз ки, мұдафиә етдиҗи принципләрә көрә газанмышдыр. Мөүјјән принципләри мөүјјән бир истигамәтдә мұдафиә едәнләрин достлары кими дүш-

мәңләринин дә олмалары тәбиидир. Лакин бу дүшмәнләр дә Нәсиб бәји еґоистликдә күнаһландырмајыблар. Болшевикләр дә бир күн әввәл вердикләри иттиһамы икинчи күн тәкзиб етмәјә мәчбур олмушдулар. Нәсиб бәјин шәхсијјәтини, ону јетишдирән мүһитин хүсусијјәтләрини бүтөвлүкдә тәһлил етмәк вә нәтичәдә мәрһумун тутдуғу һәгиги јери олдуғу кими көстәрмәк үчүн мәґаләмизин һәчми чох аздыр. Ону дејә биләрик ки, о, милли Азәрбајҗан демократијасынын јетишдирдији ән типик нүмајәндәләриндән биридир. Елә бир нүмајән-дәси ки, милли Азәрбајҗан һәрәкатыны истиглала кәтирән мәґсәдини ифадә етмәк онун адыјла бағлыдыр. Тәкчә бу бағлылығ кифајәтдир ки, Нәсиб адыны Азәрбајҗан тарихиндә өлмәз вә унутулмаз адлар сырасына ґојағ. Апрель матәминдә интигам әһдини бәрпа едән, милли истиглал нәслинин ґејрәтини јарадан бөјүк амилләрдән бири дә Нәсиб бәјин өлүмүдүр. Јенилмәз истиглал нәслинин илк көрәчәји миннәтдарлығ вәзифәләриндән биринчи сијаси Азәрбајҗанчылығын илк мү-баширләриндән олан Нәсиб бәјин адыны әбәдиләшдирмәк вә Бақы илә Кәнчәдә она абидәләр учалтмағдан ибарәт олмалыдыр.

АЗӘРБАЈҖАН

Заґафґазијада үч милләт јашајыр: азәриләр, күрчүләр вә ермәниләр. 1917-чи илин ингилабындан сонра бура Гафґаз Комиссаријјаты шәклиндә иди. Сонра јенә бу үч милләтдән ибарәт Сејм идарәси ґурулду. Сејм идарәсинин дөврүнү де-ґиг арашдыранлар көрәчәкләр ки, бу идарә күрчүләрин вә ермәниләрин тә'сири алтында фәалијјәт көстәрмишдир. Бир дөфә Азәрбајҗанын пајтахты Бақыда рус идарәсинин төкүн-түләри олан ермәни тәшкилатлары әксеријјәти рус олан фәһ-ләләри вә силаһлы рус әскәрләри Хәзәр дениз донамасы-нын рус дәнизчиләри илә бирләшәрәк Бақы «Мүсават» тәш-килатыны, бүтүн зијалыларыны сусдурмушлар вә дағытмыш-лар. Онлар Сејмин һакимијјәтини танымајарағ өзләрини Ле-нинин Москвасына бағламышлар. Нәтичәдә Сејмин милләт-ләри бир-бир истиглалларыны е'лан етдиләр 28 мај 1918-чи илдә е'лан едилән Азәрбајҗан Чүмһуријјәти һөкүмәтини Кәнчә шәһәринә көчүртдү. Бақы дүшмәндән тәмизләннчә-јә гәдәр Кәнчәдән Азәрбајҗаны идарә етди. 15 сентјабр 1918-чи илдә Бақы дүшмәндән тәмизләндикдән сонра һөкү-мәт Кәнчәдән Бақыја кечди. Анчағ бу гәләбә асан әлдә едилмәмишди. Бир әсрдән чох Азәрбајҗан халғы чар идарә-

си илә амансыз бир мүчадилә апармышды. Минләрчә шәһид вермишдир. 1917-чи ил ингилабындан сонра Кәнчә халғ гүв-вәләри русларла мүхтәлиғ гарышашмаларында мејдан мү-һарибәләринә бәнзәјән дөјүшләр апардылар. Анчағ чүмһу-ријјәтин пајтахты Бақыны дүшмәндән тәмизләмәк үчүн халғ гүввәләрини аз көрән Кәнчә халғы бөјүк гардашы Османлы түркләрини јардыма чағырды. Јардыма кәлән бөјүк гардашы илә бирликдә әл-әлә вериб тарих боју гәһрәманлығлар ја-ратмыш түрк пашаларынын командалығында Бақыны дүш-мәндән тәмизләјә билмишдиләр.

Тарихин бу сәһифәләрини Азәрбајҗан халғы унутмаз вә һәмишә миннәтдар галачағдыр. Ил кечдикчә бу һадисәнин дәјәри вә мә'насы бир даһа ајдынлашачағ вә ґијмәтләнәчәк-дир. Бу тарихи һадисә түрк милләтинә мәнсуб ики голун ја-ратдығлары шаһ әсәридир. Бу тарих һәр ики голун әскәрлә-ринин өлмәзликләријлә мөһкәмләшмишдир. Тарихин бу ғы-зыл сәһифәләри түрк милләтинин тарихиндә нә гәдәр дүнја-варса, јашајачағдыр.

ИСТИГЛАЛ ДӨВРҰ

Јени ґурулмуш чүмһуријјәтимизин һөкүмәти илә халғы-мыз бирликдә јорулмадан чалышырдылар. Дөвләт бөдчә-синин ән бөјүк һиссәси маариф бөдчәси иди. Илк орта вә литсеј үчүн түрк дилиндә китаблар һазырланыр, бүтүн рәсми вә хүсуси мүәссисәләр миллиләшдирилир, мүәллим чатыш-мамазлығы Түркијәдән өдәнилирди, дикәр тәрәфдән уни-верситет ачылмасы үчүн һазырлығ көрүлүрдү. Бүтүн дил-ләрдән елм китаблары тәрчүмә едилирди. ґызғын чалышма нәтичәсиндә бөјүк дүнја дөвләтләри истиглалымызы де-факто вә де-јуре таныјырдылар. Истиглалын икинчи или университет ачылыр, Авропаја тәләбәләр көндәрилир. Азәрбајҗан чүмһуријјәти дөврәјә өз пулуну чыхарыр. Тәрә-ґи һәр бир саһәдә һисс олунурду. Гоншуларымыз ермәни-ләрин вә күрчүләрин әлләриндәки пул Сејмин бурахдығы пул иди. Јени серија бурахмағ үчүн мүштәрәк ґәрар лазым иди. Күрчүләр вә ермәниләр даима пулсуз галдығларындан шикајәт едирдиләр. Сејмин јени бир серијасыны бурахмағ үчүн Азәрбајҗанын ичазәсини истәјирдиләр. Дикәр тәрәфдән Азәрбајҗан һөкүмәти һәр ики бөдчәмизин једдидә бирини тәшкил едән 50 милјон манаты Шимали Гафґаз чүмһуријјә-тинә ајырарағ бағышлајырды. Азәрбајҗан чүмһуријјә-тинин мәґсәди Гафґаз милләтләринин русларга гаршы һәр ан

даһа гүввәли олмалары иди. Азербайчан чүмһуријјәти анчаг 23 ај јашаја билди. Бу мүддәт әрзиндә верки системини тәт-биг етмәдик. Идхалаты вә ихрачаты веркидән азад едәрәк көмрүк идәрәси јаратдыг. Чүмһуријјәтин бүдчәси нефт истеһсалатымызын дәвләт пајына дүшән гисми илә өртүлүрдү.

Бундан башга ики мүһүм лајиһә дә һазырланмышды ки, һәјата кечирмәјә вахт олмады. Ермәнистанда јашајан азери түркләрилә Азербайчанда јашајан ермәниләрин дәјишилмәси вә икинчи лајиһә Азербайчанда бүтүн дәмир јолларынын хәрчләрини дәвләт бүдчәсиндән едәјәрәк кедиш һаггынын ләғв олунамасы.

Азербайчан чүмһуријјәтиндә президент сечилмәмишди. Баш назир ејни заманда президент иди. Чүмһуријјәтимиз чоһпартијалы иди. Баш назир һөкүмәтин үзвү ола биләрди. Истәр сечилмиш парламент депутатлары, истәрсә јарадылмыш һөкүмәтин үзвләри вицданлы вә ишкүзар инсанлар иди. Идеалист олан бу инсанларын маллары, мүлкләри јох иди вә олмасыны да арзуламырдылар. һамысынын мәгсәди чүмһуријјәти јашатмаг вә халгымызы мәдәни милләтләр сәвијјәсинә јүксәлтмәк иди. Бурада мәним кими бу һадисәләри тәдгиг етмиш, өјрәнмиш јолдашлар соруша биләрләр: «Мәкәр бу зәнжин өлкәдә ики ил сүрән истиглал дәврүндә дүнада баш верән һадисәләрдән бир нечәси бурада баш вермәдими?» Билдијимә көрә үч хошакәлмәз һадисә баш вермишди:

1. Инкилис кенералы Томсон, јухарыда гејд етдијим кими, истиглалымызын танынамасы үчүн ирәли сүрдүјү шәртләрдән бири олараг Азербайчан һөкүмәтинин Бакы милјончусу Мирзә Әсәдулла бәј тәрәфиндән тәшкил олунамасынә тәклиф етмишдир. Анчаг баш назир Фәтәли хан Хојски бу тәклиф рәдд едәрәк демишдир: «Бу бизим даһили ишләри-мизә гарышмагдыр». Мирзә Әсәдулла пис адам дејилди. Милјончу иди. Лакин бүтүн өмрү боју бизим милли ишләри-мизә гарышмамашдыр.

Бир дәфә баш назир Фәтәли хан нә фикирлә билмирәм, Әсәдулла бәји тичарәт назир тәјин етмишди. Әсәдулла бәј назир олдугдан чоһ Азербайчан—инкилис достлуг чәмијјәтини јаратмаг истәјирди. Анчаг һансы мәмура мүрациәт едирдисә, һамысындан «биз тарих боју Ислам дүнјасына фәлакәт кәтирән инкилис милләтини көрмәк белә истәмирик» чавабыны алмышдыр. Әсәдулла бәј назир икән мадам Лазыкова адында бир рус ханымына олдугча гижмәтли ихрачат лисензијасы вермишдир. Бу һадисәдән хәбәр тутурлар вә баш назирә дә мәлумат кәлиб чатыр. Верилән лисензијә

һөкүмәт тәрәфиндән ләғв олунар. Әсәдулла бәј исә истәфа-вермәјә мәчбур олур.

Икинчи һадисә белә олмушдур: Гафгазын вә Иранын мәшһур тачирләриндән Ваһабов баш назир Јусифбәли Нәсиб бәјин јанына кәлир вә дејир: «Нәсиб бәј, чоһ чәтин бир вәзијјәтдәјәм. Авропадан бир кәми шәкәр алдым. Батума кәтирдим. Јол пулум чатышмыр. Бу гәдәр пула еһтијачым вар. Сиздә шәкәр фабрикасы јохдур. Мән бу шәкәри өлкә-миздән Ирана транзит олараг көндәрәчәјәм. Сизә нә гәдәр шәкәр лазымдырса верә биләрәм. Сиз мәним вердијим гижмәтә шәкәр ала билмәзиниз». Нәсиб бәј һөкүмәтин үз-вләрилә көрүшәрәк бу тәклифә бахырлар. һөкүмәтин гәра-рыјла Ваһабовдан 800 тон шәкәр алынмасы вә пулларын аванс олараг верилмәси тичарәт назиринә тапшырылыр. Ва-һабов тичарәт назирлијинә көндәрилир. Тичарәт назир иши-өз мәсләһәтчисинә һәвалә едир. Мәсләһәтчи Јусиф Әли бәј Ваһабовдан сорушур. «Сиз нә гәдәр шәкәр верә биләрсиниз?» Ваһабов да дејир ки, нә гәдәр истәјирләрсә верәрәм. Јусиф Әли бәј она дејир: «Һөкүмәтимиз сиздән бир милјон алты јүз мин кило шәкәр алмаг истәјир. Анчаг пулунын јары-сыны инди, јарысыны да шәкәрләри кәтирдијиниз күн едә-јәчәкдир». Ваһабов разылашыр. Мәсләһәтчи Јусиф Әли бәј һөкүмәтин һесабына алдыгы 800 тондан башга, о бири 800 тону ики күн әрзиндә үч-беш дәфә чоһ гижмәтә сатыб пулла-ры топлајыр. Бир һәфтәдән сонра Ваһабова галан пуллары гајтарыр. 800 тону һөкүмәтин анбарларына, дикәр 800 тону сатдыгы тичарәтләрә пајлајыр. Бир мүддәт кечдикдән сонра ишин үстү ачылыр вә истинтаг апарылыр. Јусиф Әли бәј мәһкәмәјә верилир. Мәсләһәтчиликдән узаглашдырылдыгы кими, мәнсуб олдуғу «Мүсават» фиргәсиндән дә говулур. Она халгымыз тәрәфиндән бојкот елан олунар.

Үчүнчү хошакәлмәз һадисә исә сырф сијаси олмушдур. Азербайчан чүмһуријјәтиндә харичи ишләр назир вә башга мәсул ишләрдә чалышан, өзүнү халгымыза вә мүһадинә севдирән Мәммәд һәсән һачынски кизли олараг Москва илә сәләшәир, милли һөкүмәтимизин әлејинә мүхтәлиф интри-галар төредир. Гызыл Ордунун өлкәмизи ишғал етмәсини јүнкүлләшдирир вә бунула бүтүн халгымызын нифрәтини газаныр.

Азербайчанын Кәнчә шәһәринин чоһ гәдим аиләләрин-дән олан Шейхзаманлы аиләсинә мәнсубам. Кәнчә шәһәри-нин бүтүн мөһәлләләриндә јашајн бу нәсил анчаг ејни сој ады-ны дашыдыгларындан гоһум олдугларыны билирләр. Лакин Шейхзаманлы нәслинин һансы голундан кәдикләрини өзлә-

ри дө билмирләр. Нәсилдән оланларын шејхләр мүлкүндө мүәјјән пайлары вардыр. Нәслимизә шејхлик ады Имамзадә нәслиндән олдуғумуздан верилмишдир. Имамзадәнин ады Ибраһим олуб, түрбәси шәһәрдән үч километрликдә јерләшән мүлкүмүздәдир, Түрбәси зијарәткәһдир. Әтрафында бөјүк бир мазарлыг вардыр. Азәрбајҗанын һәр тәрәфиндән, һәтта Күрчүстандан белә шәһрәтли адамлары бу мазарлыға дәфн едирләр. Имамзадәнин тарихи мин илә јахындыр. Нәслим һағында рәвајәт сөйләјим. Кәнчәнин ханлыг дөврүндә бабаларымыздан биринин үч оғлу вар имиш—Шејх Мәмәд, Шејх һәсән, Шејх Чәфәр. Халгын шејхә гаршы һөрмәти олдуғчә бөјүк иди. Кичик шејхләр дә бундан әркөјүн идиләр. Бир күн Кәнчәнин ханы күчәдән кечәркән халг һөрмәт әләмәти олараг она јол верирләр. Тәкчә шејхин үч ушағы фикир вермирләр. Күчәнин ортасында ојунларына давам едирләр. Хан гәзәбләнәрәк бунларын кимин ушаглары олдуғларыны сорушур. Әтрафындакылар шејхин ушаглары олдуғларыны сөйләјирләр. Хан әмр едир ки, шејхи чағырсынлар. Шејх бабамыз ханын һүзүруна кәлир. Хан ондан сорушур: «Ја шејх, ушагларынын тәрбијәси хошунуза кәлирми?» Шејх бабамыз: «Хан һәзрәтләри, тәрбијәдә дејил, сәбәби башгадыр:

«Тоһм-у чаһар Шәмбә-и маһи сәфәр

Ин кадар-у, ин кадар-у ин кадар

Шејх Мәммәд-и шејх һәсән-и, шејх Чәфәр»

Хан баша дүшүр вә күлүр. Шејх бабамыздан разы галыр. Бир аз да мән ајдынлашдырым. О вахт илин башы мәһәррәм ајы сәјылырды. Азәриләрин ән'әнеләринә көрә Сәфәр ајы уғурсуз ајдыр. Сәфәр ајынын дөрдүнчү шәнбәләри чох уғурсузулар. Сәфәр ајынын сон чәршәнбәси исә тамамили бәдбәхтчиликдир. Ән'әнәјә көрә сәфәр ајынын сон чәршәнбәси тәһлүкәлидир. О күн диггәтли олмаг ләзимдыр. Даш јердән өз-өзүнә галхар вә баш јарар. Шејхин ушагларынын тохуму чәршәнбә кечәләри атылмышды.

Кәнчәнин өвәзсиз шаири Низаминин бизим нәслимизә гоһумлуғу чатыб-чатмадығы барәдә дәгиг мә'лумат верә биләрәм. Көчәрли Фирудин бәин «Азәрбајҗан әдәбијјәти материаллары» әсәриндә әмим шејх Ибраһим Гүдси һағында олан јазысынын сонунда дејир: «Бәзи рәвајәтләрә көрә, шејх Ибраһим Гүдсинин шејх Низами илә гоһумлуғу вармыш». Бу рәвајәтләри әсасландырмаг үчүн мәним гејдләрим: Шејх Низаминин бизим нәсилдән олдуғуна даир дәлилләрим бунлардыр:

1. Шејх адыны дашымасы. Шаирләрә шејх дејилмәсинә

көрә иддиә јохдур. Олсајды шаир Фирдовсијә, шаир һафиз Ширазијә вә башгаларына да шејх дејәрдиләр.

2. Әкәр Низаминин ше'рләр мәчмуәсиндә һәр һансы бир аиләјә мәнсубијјәти гејд едилмиш олсајды, мәсәлә мү'баһисәли олмазды.

3. Нәслимиздән атам шејх һәсән, оғлу, әмим шејх Ибраһим Гүдси, онун оғлу һачы Иса, нәслимизин башга голларындан шејх Әли Шөвгү кими шаирләрин әдәбијјәтимызда јер алмалары.

4. Шејх Низаминин гәбри, түрбәси гәдим тарихдән бәри саһиб олдуғумуз торпагда олмасы ејни нәслә мәнсубијјәтини көстәрир.

Мән кәнч јашларымда, тәхминән 60 ил бундан әввәл ән марағландығым шеј јашлы адамларла сөһбәт етмәк. һәјәтләриндә марағлы олан һәдисәләри өјрәнмәк иди. Нәслимиздән шејх Рза баба вар иди. 1902-чи ил иди. Шејх бабамын 90 јашы вар иди. Онун һәјәтындән марағлы рәвајәтләрә гулаг асардым. О, диндән, инанчдан, ибадәтдән сөһбәт едәрдиди. Шејх баба мәни чох истәјирди. Өзүнүн өвлады олмамышды. һәјәт јолдашы Набат бибинин 80 јашы вар иди. О да мәни чох истәјирди. Бир күн шејх бабамдан сорушдум: «Баба, кәнч икән достларын илә далашырдынмы?» Бабам һирсләнәрәк мәнә деди: «Өвладым, мән ибадәт едирәм. Мүсәлман далашмаз. Достларымла һамымыз ибадәт едәрик». Мән тәкәрарән сорушдум: «Шејх дәдә, нијә шејх имамзадәни зијарәт едәнләр шејх Низамини зијарәт етмирләр?» Көрдүм ки, шејх бабам тәмиз һирсләнди вә чаваб верди: «Өвладым, шејх Низами дә бизим кими мүсәлман, шејх вә инсандыр. О да бизим кими зијарәт едәр. Ону зијарәт етмәзләр. Чүнки нә имамдыр нә дә имамзадә».

Инди исә шејх һәсән бабамдан бир һәдисә. Атам шејх Саләһ сөйләјирди: Бир күн шејх һәсән бабам бәсләнмиш, хам бир ата миниб Имамзадәјә кедирмиш. Күчәдә ојнајан ушаглар көрмүшләр ки, шејх баба хам аты күчлә идарә едир. һамысы гәфләтән гојун дәрисиндән дүзәлдилмиш папағларыны атын үстүнә атырлар. Ат үркүр вә шаһланыр. Бабам зорла аты сакитләшдирир. Дөнүб јарамаз ушагларла бахыр вә онларын гәһгәһә илә күлдүкләрини көрүр. Бабам өз-өзүнә дејинир: «Бу јарамазлар мәним гыјдығым, никаһдандырлар. Аллаһ билир, оғлум шејх Ибраһимин гыјачағы никаһлардан нәләр дүнјаја кәләчәкдир».

ИСТИГЛАЛ ДӨВРҮНДӘКИ ҺАДИСӘЛӘР

Халгымыз вә һөкүмәтимиз һөвәслә чалышмагда вә хош-бөхт күнләр яшамагда идиләр. Русияның дахили ишләри чох гармагарышыг иди. Ики гүввә вурушурду. Бири рәгибләрини алдатмыш Ленин төрөфдарлары, дикәри исә рус чарыны тахта гәйтәрмаға чалышан рус генераллары. Бу генераллар Деникинин команданлығы алтында Шимали Гафгазы ишғал едәрәк орада јерләширләр. Деникинин мәгсәди тарихдәки рус чарларының јоллары илә кетмәк. Шимали Гафгазда чар идарәсинин јетиширдији бүтүн забитләри ордусуна салмаг иди. Вәзијјәт белә икән генерал Деникин билмирәм нәсә архаланараг Азәрбајчан Чүмһуријјәтинә бир нота кәндәрир. Һәмин нотада дејилер: «Түркмәнчәј мүгавиләсинә әсәсән Хәзәр дәнизиндә рус императорлуғунун бајрағындан башга һеч бир дәвләтә аид бајраг далғаланмамалыдыр вә јабанчы кәмилирин дирәкләринә чәкилләмәлидир». Тарихдә Түркмәнчәј мүгавиләси өз маһијјәти илә сахта бир сәнәддән башга бир шеј дејилдир. Белә ки, руслар 19-чу әсрин әввәлләриндә сәбәбсиз, нотасыз Азәрбајчан ханлығларыны ишғал етмишир. Ханлара ханлыг һүгуғу верилмәдији кими онларын халғларына да һеч бир һагг верилмәшир. Беләчә өз торпағы кими бүтүн күчү вә әзәмәти илә Иран сәрһәдинә јахынлашыр. Теһран һөкүмәти вә шаһы һеч бир һазырлыг көрмүр. Гурбанлыг гојун кими агибәтини көзләјир.

Чар идарәси империалист иштаһасыны вә ирәлидә «нә олар, нә олмаз» дүшүнчәсијлә Азәрбајчан ханлығларыны өзүнә табе етмәк истәјир. Теһран һөкүмәтинә дә белә бир нота верир: «Императорлуғ сәрһәдими Иран сәрһәдинә јахынлашдырдым. Бир һеј'әт кәндәрин, достлуғ вә сәрһәд мүгавиләсини имзалајым». Теһран чох севинир. Дәрһал һеј'әт кәлир вә Азәрбајчан ханлығларының торпағларында һеч бир һаггы олмајан шаһ буралары өз малы кими Түркмәнчәј мүгавиләси илә руслара верир. Мүгавиләжә маддә олараг гојун бајраг һаггында мәгсәд мүзакирәни узатмаг иди. Теһран һеј'әти мәсәләни шаһа чатдырырлар: «Руслар Хәзәр дәнизинә тамамилә саһиб олмаг истәјирләр». Шаһ исә һеч фикирләшмәдән тарихдә «мәшһур» олан бу әмри верир. «Верин Хәзәр дәнизини руслара. Бу дузлу сујун нә фәјдасы вар?»

Арадан бир нечә ај кеңир. Болшевикләрин гызыл ордулары кенерал Деникинин гүввәләрини мәғлуб едирләр. Кенерал Европаја гачыр. Забитләри 27 кәмијә минәрәк Хәзәр дәнизинә чыхырлар. Әскәрләри исә гојун сүрүсү кими гызыл ордуја гарышыб болшевик олурлар. Бир чар кенералының команданлығы алтында Азәрбајчана кирмәдикләриндән Мос-

кванын гызыл ордусунун забитләринин командалығы алтында кирмәји дүшүнмүшләр.

Кенерал Деникинин ордусундан үч полковник Азәрбајчана кәлирләр. Онлары төһлүкәсизлик комитәсинә кәтирирләр. Полковникләрә сөһбәт едирәм. Онлардан биринчиси пијадә икинчиси сүвари, үчүнчүсү дәнизчи иди. Онлар бир һеј'әт кими кәлмишидиләр. Азәрбајчан һөкүмәти илә көрүшүб Хәзәр дәнизиндә олан 27 кәми һаггында бир гәрар алмалыјдылар. Кәмилирин јүкү сурсат иди, бир дә ордуја мәнсуб забитләр кәмидәјдиләр. Телефон данышығлары нәтичәсиндә онлары баш назир Нәсиб бәјин јанына апардым. Данышығлар апарылды вә разылыг әлдә едилди: кәмилири вә һәрби сурсаты бизә төһвил едечәкләр. Бунун әвәзиндә дә забитләрә Европа дәвләтләринин пуллары вериләчәк, кәмилири Хәзәр дәнизиндә Әнзәли лиманының өнүндә сахламышдылар.

Полковникләр баш назирин отағындан салоно кечдиләр. Мән Нәсиб бәј илә галдым. Нәсиб бәјин әмрләрини динләјирдим: «Бир кәми көтүрүб бу полковникләр илә кәмилирин јанына кедин. һәр кәмидән ики нүмајәндәни бизим кәмијә дәвәт ет. Полковникләр онлара гәрарымызы сөјләјәчәкләр. Әкәр онлар да разы галсалар, бүтүн кәмилири Бақыја кәтирин».

Ахшам төрәфи үч полковник илә кәмијә миндик. Ертәси күн тездән Ираның Әнзәли лиманында олдуғ. Күнәшли бир гыш күнү иди. Дәнизчи полковник бајрағларла ишарә верәрәк һәр кәмидән ики нүмајәндә бизим кәмијә дәвәт едир. Рабитә әлагәси битир. Биз көзләјирик. һәр кәмидән ики забит кәмилирин гајығына минәрәк бизә төрәф кәлирләр. һамысы кәмијә чыхырлар. Полковникләр илә көрүшүрләр. Мәнимлә дә таныш олдулар. Кәминин салонунда онлара ички верилди. Полковникләрдән бири баш назир илә разылыг әлдә етдикләрини аңлатды. Кәмиләрдә нә гәдәр силаһ, сурсат варса һесаб етдиләр. Забитләр вәзијјәтдән чох разы идиләр вә гәдәһләрини галдырыб Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин шәрәфинә ичдиләр. Кәмиләрдән кәлән нүмајәндәләр дејирдиләр: «Әнзәлидә Иран һөкүмәтинә мүрачизә етдик. Данышығлар апармаг истәдик, гәбул етмәдиләр. Әнзәлидә олан инкилис гүввәләри вә командалары вә кенерал Томсона мүрачизә етдик. Бизә чавабы бу олду: Силаһлары, кәмилири төһвил верин, сонра исә Ирандан дүнјаның һәр јеринә кедә биләрсиниз. Нүмајәндәмиз кенерала деди: «Һәр шејимизи төһвил верәрик, бирчә инкилис команданлығы бизи Европаја кәндәрсин». Кенерал чаваб верәрәк деди: «Һеч нә демирәм. Лондона јазарам. Нә чаваб кәлсә, нә әмр верилсә елә дә һәрәкәт едәрәм».

Бизим кәмидә рус забитләри илә данышығларымыз гыса

олду. Анчаг сөһбәт вә ички фәслимиз даһа чох давам етмишдир. Нәһәјәт, һәр шеј битди вә ичкини дә гуртардыг. Анчаг һәрәкәтләримизин тәсири галмышды. Мән Бақыдан кәләндә 30 дәнә Азәрбајчан бајрағы кәтирмишдим. Ахырынчы сөзләримин рус забитләринә дејирдим: «Достлар, кәмиләр бизимдир. Сиз дә бизим гонағларымызсыныз. Азәрбајчан ән'әнәсинә көрә һәр азәрбајчанлы өзүнү горуудуғу кими гонағынын да һәјәтыни горумалыдыр. Инди сизә 27 дәнә Азәрбајчан бајрағы верәчәјәм. Онлары кәмиләрә вурун. Бақыдан хәбәр алмышам. Кәмиләримизин дүшмәнләримиз тәрәфиндән батырылмағ тәһлүкәси вардыр. Диггәтли олмалыјыг. Билирсиниз ки, кәмиләринизин дирәкләриндәки икибашлы гартал кербли чар бајрағынызы тәмсил едән нә бир өлкә, нә бир гүввә вардыр. Нә дә һуғуғи бир әләмәти галмышдыр. Бизим бајрағларымызы кәмиләрин дирәкләринә вурун. Инанырам ки, һеч бир гүввә бајрағымызы дашыјан кәмијә тәчәвүз етмәјәчәк». Забитләр разы галдылар, гајығларына миниб кәмиләринә кетдиләр. Дурбинлә кәмиләрә бахырам. Мәним кими Әнзәли халгы. Иран мә'мурлары вә һәтә Әнзәлидә пусгуда дуран инкилис әскәрләри дә сејр едирләр. Мәнзәрә чох мөһтәшәм иди. Узун тарих боју Туранда ат ојнадан, Азәрбајчан ханлығларыны ишғал едән, зәиф милләтләрин јухуларыны гачыран, горху ичәрсиндә гојан рус императорлуғунун бајрағы бир азәри оғлунун истәји илә ендирилир. Јәринә севимли, јени доғулмуш үчрәнкли Азәрбајчан бајрағы јүксәлир. Кәзләримдә севинч көз јашлары ахыр. Кәмиләримиз, бир-биринин ардыјла Хәзәр дәнизиндә јола дүшүрләр. Вахты илә Иран сәрһәдиндә мүзәффәр рус императорлуғунун Түркмәнчајда Иран дөвләти илә имзаладығы мугавилә мөһз бурада, јәни јенә Иран сәрһәдиндә. Әнзәлидә тапдаланды. О күн һәјәтымдә унудулмаз күнләрдән бири иди. Рус императорлуғунун ахырынчы 27 бајрағыны ендирмәк мәнә гисмәт олмушду.

Мән Азәрбајчан истиглалынын әвәзсиз ашгигјәм. Мәни истиглалчы едән Нәсиб бәј олмушдур. О гүввәни, ешги мәнә Танрым вермишдир. Вә бу сәбәбдәндир ки, Азәрбајчан истиглал һазырлығы дөврүндә ән мүһүм, ән чәтин, ән шәрәфли һадисәләр илә мәни бирликдә јашатмышдыр. һеч кәс инкар етмәз ки, Азәрбајчанын истиглалынын тәмәлидә бүтүн өмрүм боју әмәк сәрф етмишәм.

КҮРЧҮЛӘРЛӘ МҮНАСИБӘТИМИЗ

Күрчүләр тарих боју Гафгаздакы азәриләрлә гардаш кими олмушдулар вә араларында достлуғларыны позачағ һеч бир һадисә олмамышдыр. Түркләрә гаршы ермәниләрә јардым

едән рус дивизијасы команданы: генерал Каласпапову 1907-чи илдә Тифлиسدә өлдүрән мүчәһид һүсү күрчү гадынлары тәрәфиндән евдән евә кечириләрәк гачырылмыш вә рус полисинин әлиһә кечмәсинә мане олмушдулар.

Анчаг араларындакы бүтүн достлуға бахмајараг бу ики гоншунун сијаси бахышлары бир-биринә зиддир. Азәриләр мүстәгил бир дөвләт олмағ вә Русија илә бүтүн әләгәләри кәсмәк мәгсәдилә чалышырдылар. Лакин социалист олан күрчүләр рус социалистләри илә бирликдә јашамағы дүшүнүрдүләр. Мүстәгил бир дөвләт гурмағ гириндә дејилдиләр. Онлар милләти инкар едирдиләр. Күрчүләр рус социалистләринә рәһбәрлик етмишдиләр, онларын рус ингилабында бөјүк роллары вар иди. Күрчүләрин даваасы режим даваасы иди. Социалистләри руслар илә һәмрәј олдуғлары кими, халғлар да руслардән әјррилмағ истәмирдиләр. Бурда фикрими тәсдиг етмәк үчүн бир һадисәдән бәһс едәчәјәм: Болшевикләрин вәһшилијиндән гачдығымыз күнләр иди. Батумдә идик. Батумдан јола дүшдүкдән сонра Трабзона кәләрәк орада јерләшдим. Ики ил Трабзонда галыб Истамбула кәлдим. Бир күн вахты илә Күрчүстанын һәрби назири олан генерал Ордүүлидзе илә растлашдым. Сөһбәт заманы кенералы чох дәјишмиш көрдүм вә сәбәбини сорушдум. Мәнә башына кәләнләри сөјләди: «Истамбула кәлдикдән сонра гәзетләрдә совет тичәрәт нүмәјәндәсинин Орчоникидзе адында бир күрчүнүн олдуғуну өјрәндим. Ону тәһтир етмәк мәгсәдилә иш јеринә кетдим. Вәсиғәми көндәрдим. Мәни гәбул етди вә нә истәдијими сорушду. Она суал вердим: «Сиз дә күрчүсүнүз, мән дә. Мәним мүдафиә назири олдуғуму бир кәнара гојун. Сизин илә бир күрчү кими данышчам. Биз социалист бир дөвләт гурдуг. Бейнәмилләл бир һеј'әт кәләрәк јохланыш апарды вә бизим идарәјә һејран олду. Бу вәзијәтдә руслары Күрчүстананә үчүн кәтиртдиниз?» Орчоникидзе чаваб верди: «Кенерал, мән әскәр дејиләм, сиз исә тәчрүбәли бир кенералсыныз. Кәлин бирликдә јахын кечмишә нәзәр салағ. Мустафа Камал Паша Истамбул һөкүмәтини солтан идарәсинә гаршы чыхды вә онлары динләмәди. Анадолуја кечәрәк дүшмәнләрини гырды. Солтан идарәсини ләғв едәрәк чүмһуријәт гурду вә дүнја дөвләтләринә өзүнү танытды. Инди башга бир түрк кенералы дуруб Анкара һөкүмәтини динләмәсә вә Гафгаза кечсә нә олар? Кенерал, буну гәбул етмәсәниз, јахшы вә әтрафлы дүшүнә билмәдијинизә дә әмин олачағам. Әкәр күрчү милләтини мәним гәдәр севирсинизсә, буну јахшы билин ки, Русијасыз нә күрчү милләти олар, нә дә күрчү милләти јашаја биләр».

Онун бу сөзлөрүндөн сонра мән дө она һагг верәрәк тәшәккүр етдим вә ики гардаш күрчү кими әрүлдыг.

ЕРМӘНИЛӘРЛӘ МҮНАСИБӘТИМИЗ

Ермәниләр дө 28 мај 1918-чи илдә истиглалларыны е'лан етдиләр. Ермәниләр һеч бир вахт азәриләрлә дост олмамышлар. Руслар Гафгазы ишғал едәркән ермәниләр онлара јол көстәрмиш вә часуслуг етмишдиләр. Ермәниләр һеч бир гафгазлыја јарашмајан шәкилдә азәриләрә пислик етмишдиләр. Русларын азәриләрә етдикләрини јазмагла гуртармаг билмәјәчәји кими ермәниләрин дө бизә етдикләри писликләри бурада көстәрим. Ермәниләрин бизә етдикләри писликләрин арасында ән дәһшәтлиси бу һадисәдир. Москванын Гызыл Ордусу 1920-чи илдә Азәрбајҗаны ишғал етдикдә көркәмли сијаси хадимләримиздән бә'зиләри Күрчүстана кәлмишдиләр. О вахт бахмајараг ки, Тифлис Күрчүстанын пајтахты иди, ермәниләр дө Тифлисдә чох идиләр вә өзләрини тифлиси һесаб едиләр. Ермәниләр әввәлчә баш назир Фәтәли ханы вә әдлийә назир Хәлил бәји вурдулар. Хәлил бәјин јараланмасына бахмајараг, Фәтәли хан шәһид олды. Бир ајдан сонра парламентимизин сәдри доктор һәсән бәј јенә дө ермәниләр тәрәфиндән шәһид олуңду. Мүһачирә гаршы террор едилirmi? Бу да ермәниләрин вәһшилији... ики гоншу милләт, икиси дө гафгазлы, икиси дө чүмһуријјәтлә идарә олуңур вә икисинин дө чүмһуријјәтләри јени јаранмышдыр. Ики милләт гөдим замандан бәри гоншу кими јашајырдылар.

Гызыл Орду бир бәдбәхтчилик кими Гафгаза тәчавүз едир. Азәрбајҗан алов ичиндә јаныр. Халг чаныны гуртармаг үчүн евләрини, ешикләрини, вар-јохларыны Гызыл ордунун гызыл аловлары ичиндә гојуб гачыр. Елә бир ордунун ки, нө гануну вар, нө дө вичданы. Бу вәзијјәтә дүшәнләрә гоншулары тәсәлли верәр, дәрдрәтинә шәрик олар вә көмәк едәр. Лакин бүтүн бунлар ермәниләрдә нө көзир. Күчәләрдә тапдыгларыны вәһшичәсинә өлдүрүрләр. Бу террорлары тәшкил едән ермәниләрин дашнак фиргәсидир. Вә бу фиргәнин башчылары да сәрт сиркә күпә зәрәр вердији кими, илк өнчә ермәни милләтини фәлакәтә апардылар. Онларын фикринчә, түрк милләтини јох едәчәкләрди. Анчаг бурасыны да унутдулар ки, түркүн бир голунда Фәтәли ханлары, һәсән бәјләри, Бейбүд Чаванширләри, башга голунда Төл'әтләри, Шакирләри, доктор Назимләри, Чамал пашалары шәһид етмәклә түрк түкәнмәјәчәк. Түрк шаиринин сәсини динләјирәм: «Түрк бешији даһиләрин јатағыдыр» демишләр.

БӨЈҮК ГАРДАШЫМ МӘММӘД БАҒЫР ИЛӘ СОН КӨРҮШМӘ- ЛИМ-АЈРЫЛЫҒЫМ

27 апрел 1920-чи илдә Гызыл Орду Бакыны ишғал едән дән сонра болшевикләр мүсаватчылары өлдүрмәк мәгсәдијлә јахаламага башладылар. Илк һәбс етдикләри бөјүк гардашым Мәммәд Бағыр олды. Бөјүк гардашым Мәммәд Бағыр Шейхзаманлы парламентимиздә Кәнчә депутаты вә «Мүсават» партијасына мәнсуб иди. Тутулдуғуну ертәси күн өјрәңдим. Ону гуртара билмәк бәрәдә дүшүнүрдүм вә чалышырдым. «Чека»дакыларын бөјүк гардашыма мәним үчүн «о, кәлсин, сәни бурахарыг», дедикләрини өјрәңдим. Бунун үчүн һәмин күн «чека»ја кетдим. «Чека»нын гапысына јахынлашанда көрдүм ки, бөјүк гардашым үст мәртәбәдәки нөзарәт отағындан мәним кәлдијими көрмүш вә мәнә гышгырагаг деди: «Нижә бир тәрәфә кетмәјибсән?» Она вәзијјәти вә фикирләримни сөјләдим. Бөјүк гардашым мәнә деди: «Сән чых кет, мәнә һеч бир шей етмәјәчәкләр. Әкәр мәни ешитмәјиб, гапыдан ичәри кирсән, өзүмү пәнчәрәдән бәјыра атачам. Узаглаш бурадан, Кәнчәјә кет. Бурада галма». Мән дө керим пәнчәрәјә баха-баха узаглашдым. Бу да бөјүк гардашым илә сон көрүшмәм олды. Кәнчәјә кәлдикдән сонра ешитдим ки, күнаһсыз бөјүк гардашымы күлләләмишдиләр.

Түркчәдән тәрчүмә едәни
Е'тибар Нәчәфов.

Бу башлығы мән Мирзэбаладан алдым. Бундан үч ил әв-вәл бир мұнагишә әснасында Мирзэбала гејдләр апардығыны, «**Биз вә онлар**» адлы бир әсәр јазачағыны вә бу китабда һамымызы вә хүсусилә, Шәфи бәји вурачағыны сөјләмишди. Гајәси, фикри бу сурәтлә бүтүн Азәрбајҗан колонијасыны әлеј-һимизә чевирмәк иди. Мирзэбала өзүнә көрә гимјәтли олан бу әсәрини китаб шәклиндә дејил, мәктүб шәклиндә олараг Шәфи бәјә јазмыш, бир парчасыны да «**Истиглал**» гәзетәсиндә нәшр етмишдир. һәгигәтән, мүкәммәл бир әсәрдир. Там Мирзэбалаја јарашыр вә Мирзэбалавари бир әсәрдир. Инсан бу мәктүбу охуркән Мирзэбаланын ајаја әкс етмиш чәһрәсини көрдүјүнү зәнн едир. Санки Мирзэбала өзәниб-бәзәнмиш вә бүтүн мәнһус характеринин ән инчә тәрәфләрини һәр кәсин өнүнә сәрмәк истәмишдир. Чүнки мәктүбун мәзмуну о гәдәр Мирзэбалаја аид вә о гәдәр онун шәхсијјәтиндән ајрылмаз шәјләрдир ки, Мирзэбала күнлүк һәјатында вә өзүнә бәнзәмәјән һәр кәсә гаршы өз сәчијјәсинин бу јеткин тәзә-һүрләрини бол-бол көстәрир.

Мирзэбала бунунла кифајәтләнмәмиш, әсәри даһа гүв-вәтли олсун дејә, имзасынын јанына өз сәвијјә вә сәчијјәсиндә пул үчүн ушагылыг шәрәф билән бир нечә сәрсәринин дә имзасыны топламышдыр.

Јаздыглары мәктүб башдан сонунә гәдәр демагоглудан ибарәт олдуғу үчүн Азәрбајҗан колонијасынын үмуми фикрини нурландырмағы өзүмә борч билдим. Истәдим ки, бу јазыны охујан вәтәндашлар һәм бизим, һәм дә онларын ким олдуғуну өјрәнсинләр вә јурду севәнләрлә пулу севәнләрин ким олдуғуну бир даһа анласынлар. Буну билмәјин јурд үчүн фајдасы вар.

Гәрары үмуминин фикринә бурахырам.

Түрк Федералист Мүсават Фиргәсинин гурултајында, 1917-чи илдә Кәнчәдә тәшәккүл етмиш Түрк Федералист Фиргәсилә Бакыда фәалијјәтдә олан Мүсават чәмијјәти бир-ләшмишди. Бу бирләшмәдә Түрк Федералист Фиргәсинин програмы ејнән гәбул олунараг јалныз Түрк Федералист кәл-мәләринин сонунә **Мүсават** кәлмәси әләвә едилмишди. Програмадан көрүндүјү кими, Түрк Федералист Фиргәсинин һәдәфи Азәрбајҗан истиглалијјәти олдуғундан бу сијәси фиргәнин бүтүн Азәрбајҗанә һаким ола билмәси үчүн Мүсават чәмијјәти илә бирләшмәси мүнәсиб көрүлмүшдү. Вахты илә бу бирләш-мәнин тәрәфдары олдуғум кими бу күн дә бу ики фиргәнин айрылмасынын күчлү тәрәфдарыям. Сәбәбини исә ашағыда гејд едәчәјәм.

Ики фиргәнин 1917-чи илдә бирләшмәсинин сәбәби Азәрбајҗан истиглалы олдуғу кими, бирләшән бу ики фиргә-нин 1934-дә ајрылмасынын сәбәби дә јени әлдә едилчәк Азәрбајҗан истиглалынын сағлам әсаclar үзәриндә сөкүлмәз вә чөзүлмәз бағларла гурулмасы зәрурәтдир. һәјата кечмиш бу факт илә мәнән мүгәддәс олан вә фәгәт, чүрүк бир зәһ-нијјәтлә кирләдилмиш олан Мүсават кәлмәсини вә онун ифа-дә етдији зәһнијјәти Рәсулазәдә Мәммәд Әмин бәјә бурахараг әски гүдсијјәтини мұһафизә етмәкдә давам едән **Түрк Феде-ралист Фиргәси** сөзләринин вә бу сөзләрин ифадә етдији мәнәнин тәрәфдары олараг галырыг. Түрк Федералист Фир-гәси һәјатында бир јанлыш һәрәкәтдә булунмушдур ки, Мү-сават чәмијјәти илә бирләшмишдир. Мән бу јазымда бирләш-дикдән сонра фиргәмизә вурулан ләкәләри ајырд едәрәк мүсават лидери Мәммәд Әмин бәјә бағламаға чалышачам. Он једди ил әрзиндә пасланмыш Түрк Федералист Фиргәси јенидән парлајараг милли һәрәкәтинә давам едәчәк.

1917-чи илдә бирләшмиш олан Түрк Федералист Фиргә-сијлә Мүсават чәмијјәтинин гысача тәрчүмеји-һалларынын бирлијә тәғдим етдикләри сәрмәјәләрдән бәс едәчәјәм:

Түрк Федералист Фиргәси бир нечә мүтәшәккәл чәмијјә-тин доғурдуғу бир фиргәдир. Бу фиргәнин һәјат сәһнәсинә атылдығы күндән е'тибарән һәдәфи истиглал олмушдур. Аз бир заманда програмыны бүтүн Азәрбајҗан халгына мәним-сәдә билмиш вә бу саһәдә мүәззәм бир һөкүмәт кими анар-хијанын гаршысыны ала билмишди. Харичи сијәси вәзижәтә дә һаким ола билмишди. Фиргәнин гәрары вә нәзарәти алтында Шәмкир мұһарибәси идарә олунмушду. Јалныз Бакы шәһәри харич олмаг үзрә бүтүн Азәрбајҗанда рус әскәри гүввәләри-ни тәрксилә етдирә билмишди. Јүрчүстан һүдудунда чәһнә тутараг, русларын һүчүмуну дөфәләрлә гырараг Азәрбајҗан һүдудуну әмнијјәтә ала билмишди. Дикәр тәрәфдән сәфәр-бәрлик е'лан едәрәк бөјүк бир көнүллү гүввәни Бакы чәһнә-синә сөвг етмишди. Бакы чәһнәсиндә јетмиш мин рус ордусу илә дөрд ај мұһарибә едә билмишди. Вә бу дөрд ај әрзиндә фиргәмиз мәнә Түркијә е'зам едәрәк Түркијәнин јардымыны истәмишди. Түрк гүввәтләри дә гардаш имдадына јетишәрәк чәһнәни әлә алмыш вә «Азәри» көнүллү тәшкиләти илә бир-ликдә Азәрбајҗанын пәјтахты олан Бакыны руслардан тәмиз-ләјә билмишди.

Мүсават чәмијјәтинә кәлдикдә бу чәмијјәт рәсми үзәри-нә алдығы дини, милли вә мөһәлли вәзифәсини «**Нәшри-маа-риф**», «**Ничат**» чәмијјәтләри шәклиндәки тәшәккүлләрилә да-вам етдирмишди. Анчаг Мүсават чәмијјәтинин рәсми вәзифә-

синдән башга кизли сијаси әмәли дә вар иди. Бу әмәл дә Русијада инләән милләтләр ичиндә бә'зи зүмрәләрин дашыдығы әмәлин ејни иди. Вә идарәси дә Мәммәд Әмин бәјин рәјасәтиндә иди. Бу кизли Мүсават комитәси үмумрусијада узаг бир тарихә малик олан социал-демократ фиргәсинин Азәрбајчан будағы иди. Русијада социал демократ фиргәси бел сүмүјү, милләтләр ичәрисиндә ајры-ајры будаглар исә габырғалардан ибарәт иди. Бу будаглар ејнән габырғалар кими әсасыны дәјишдирмәјәрәк сағлара вә соллара ајрылырдылар. Анчаг бел сүмүјүндән ајрылмајараг сағдан сола, солдан саға кечәрдиләр.

Көрүнүр ки, Түрк Федералист Фиргәси истиглалы идарә етмәк, әлдә етмәк үчүн идарә етдији һәрәкәтләри, тарихимизә јаздырдығы шанлы сәһифәләри халгымыза истинадән јапмышдыр, һалбуки, Мүсават пәрдәси алтында чалышанлар вә бу кизли комитәни идарә едәнләр јалныз Бақы әмәләләринә истинад етмишдир. Тәбиидир ки, бунларын чалышмалары бел сүмүјүнү гүввәтләндирмәк демәк иди. Сон рус ингилабындан сонра кизли комитәнин сијаси фикирләри ачыг олараг Мүсават ады илә сәһнәјә атылмышдыр. Әвәт, ики фиргә бирләшмиш вә Азәрбајчанын мүгәддәрәтыны мүштәрәк олараг әлләринә алмышдылар.

Һәр ики фиргәнин бирлијә тәгдим етдији шәхсләрдән бәһс едәк:

Түрк Федералист Фиргәсинин сечәрәк сәһнәјә атығы шәхсләр һаггында бир шәј јазмырам, бу хүсусу тарихчиләрә бурахырам. Мән бурда Мүсаватын бирлијә тәгдим етдији шәхсләр үзәриндә дурачам. Мүсаватын үзвләринин әсас һиссәсини космополит фәһләләр тәшкил едирди. О фәһләләр ки, болшевикләр Русијада ағлара гәләбә чалгыдан сонра јерли болшевик тәшкиләтына кечмишдиләр. Дикәр гисми исә бир нечә ләкәли, сәвијјәсиз топланты натигләриндән ибарәт иди. Рәсулзадә Мәммәд Әмин бәј башда олмаг шәртилә сағ вә сол габырғалардан башга бир шәј дејилдиләр. Бирләшмиш ики фиргә өз тәчрүбәли вә гижмәтли шәхсләрини Азәрбајчан парламентинә үзв олараг сечмишдиләр. Бу сурәтләр парламентә сечилмиш олан отуз ики депутатын он дөрдүнү Мүсават, он сәккизини исә Түрк Федералист Фиргәси вермиш иди. Әчәба, бу отуз ики милләт нүмајәндәләринин агибәти нә олду?

Түрк Федералист Фиргәсинин тәгдим етдији вә Азәрбајчанын надир јетишдирдији сечмә өвладлары...

Мүсаватын гәһрәманлары исә башда Мәммәд Әмин бәј олараг болшевикләрин мәс'ул вә гејри-мәс'ул мөгамларына

гондулар. Болшевик Русијасы алдадычы шүарларла, сары рәнкә бојанмыш јаланларла, гызыл империалист гајәсијлә Русијадан ајрылмыш вә өз мүгәддәрәтыны әлләринә алмыш бир нечә милләтин өлкәләрини ишғал вә милли истигғалијәтләринә хитам вердиләр вә милләтчи чәрәјанларыны мөһв етдиләр. Бу мөһкум милләтин зијалыларыны е'дам етдиләр. Хүсусилә, Туран елиндә болшевикләрин јапмадылары вәһшәт вә дөһшәт галмамышдыр. Һәр мәсләкә мәнсуб али мәктәб мә'зунларыны, мүәллимләрини, зијалы мә'мурларыны вә тачирләрини, лисә вә ибтидан тәләбәләрини чох чүз'и бир милли һәрәкәтдә иттиһам едәрәк күлләјә дүздүкләри һалда, әчәба нә олду ки, Мүсаватын гижмәтли үзвләри, башда Мәммәд Әмин бәј олмаг шәртилә болшевикләрин мәрһәмәтинә вә шәфғәтинә наил олдулар. Бу мәсәләни мүһачирәтдә әтрафлы шәкилдә тәфсир етдиләр. Анчаг мәним фикримчә Мәммәд Әмин бәјин дүнәнки вә букүнкү аркадашлары һеч бир заман болшевик дүшмәни олмамышдырлар. Нечә ки, Милјукова болшевик дүшмәни дејилә билмәз. Мәммәд Әмин бәјин букүнкү бәндәләриндән сәрфнәзәр едиб өзү һаггында бир нечә сөз сөйләмәк нә сима олдуғуну өзләринә билдирмәк мөчбуријјәтиндәјәм.

Әвәт, Мәммәд Әмин бәј әфәнди, сиз сијаси сәһнәјә социал-демократ олараг атылмышсыныз. Вә бу идеолокијаныздан ки, ашағь-јухары ијирми једди илдән бәри дашыјырсыныз, нә милли һөкүмәт дөврүндә вә нә дә он дөрд иллик мүһачәрт дөврүндә һеч бир заман ајрылмамышсыныз. Бу гајәниз вә социал-демократ мәсләкиниз сизин үчүн мүгәддәс ола билир. Һәр кәсин дашыдығы фикрә гаршы инсанијјәтин тәләб етдији вәзифәнин һөрмәт олдуғуну да билмәмиш дејиләм. Анчаг бир бејнәлимиләл мөфкурәчи милли Азәрбајчан даваһасын јүрдә билмәз вә бу сәбәбдәндир ки, истиглалчы аркадашлар сиздән ајрылмышдырлар. Сизин ијирми једди иллик сијаси һәјәтынызы тәдгиг едәркән инсан бу фикри едир: илк сијаси сәһнәјә атыларкән сијаси һазырлығыныз истиглалчы олмадығы кими Азәрбајчанын истиглал е'ланьндан бу күнә гәдәр дә истиглалчы олмамышсыныз. Рус ингилабындан әввәл чыхардығыныз «Ачыг сөз» гәзетинин топлусуну кәздән кечирәркән бир кәлмә белә олсун истиглал һаггында јазылмыш бир фикрә тәсадүф едилмир. Чыхардығыныз «Ачыг сөз» гәзетинин түркчүлүк чәрәјанына хидмәт етдијини кимсә инкар едә билмәз. Анчаг ана хәтт јенә бел сүмүјү олмушдур. Бу күнкү коммунистләр белә һәр милләти өз дилиндә коммунист етмәк истәмирләрми? Дүнјада коммунистлијин һакимијјәтини бу јол илә тә'минә чалышмырлармы?

Сиз дә. Әмин бәј, 1905-чи илдә чар һөкүмәтинә гаршы рус социал-демократ фиргәсиндә чалышмысыныз. Гафгази јада аркадашларынызын мәшһурлары букүнкү Русија диктатору Сталин илә түрк дүшмәни олан мәшһур вә мөл'ун Шаумжан иди. Сиз үчүнүз дә Гафгазијада јашајан азәри, күрчү вә ермәни милләтләрини тәмсил едәрәк бел сүмүјүнү гүвәтләндирмәкдә бөјүк габырғалардан идиниз. Бир күн ермәнилијини унутмајан Шаумжан рус ингилабы зүһурунда фүрсәтдән истифадә едәрәк Бақыдан Тифлисә кәлир. Орда Газах шөһәриндән ермәни мүһәндис Саркисов илә көрүшәр. Ону да јанына алараг Товуз стансијасына кәлирләр. Ики, үч азәри кәндиндән бир нечә әхлагсыз пул дүшкүнләрини тапырлар. Азәрбајчан халгынын ичәрисиндә, куја, синиф мүчадиләси јарадачаклар. Дүшүнчәләри вә гәјәләри исә түрк зијәлиларыны мөһв етдирмәк иди. Тапдығлары пул дүшкүнләринә пул вә сиплаһ верәрәк Зүлгәдәрли аиләсини гәтлиям етдирдиләр. Бу ганлы ишләрлә јарадылмыш Азәрбајчанда мәшһур олан вә һеч бир ичтимаи ишдән чәкинмәјән вә һәтта Исмајыл бәј Гаспиринскин белә хатирә дәфтәриндә ады кечән Аллаһјар бәјин аиләсинин гадынлы-кишили, чолуглу-чоцуглу гатилләри Азәрбајчанын һәр кушәсиндә фәна тә'сир етдији, һәр кәс бу ганлы фәчиәни нифрәтлә гаршыладағы һалда, сиз, Мәммәд Әмин бәј, Бақы Ислам Комитәсиндә бу фәчиә мүзакирә едиләркән түрк милләтинә хас олан әһ'әнәни унудараг бу дүшмән әли илә јарадылмыш фәчиәнин јериндә олдуғуну вә пролетар кәндлиләрин зәлимларындан интигамларыны алдығыны, ингилабын гануну буну тәләб етдијини сөјләмәк сурәти илә ермәниләри мүдафиә етмиш вә комитә үзвләриндән Әсәдулла Әһмәдовла һачы Рүстәм Бабајевин нифрәтли мүгабиләләри гаршысында сусмаға мачбур галмышсыныз. Милли һөкүмәт дөврүндә бирләшмиш фиргәнин лидерлијинә гәдәр јүксәләрәк Азәрбајчанда синиф мүчадиләсинә о гәдәр сүр'әт вердиниз ки, бу һәрәкәтинизлә фиргәчи аркадашларынызы фиргәдән ијрәндирдиниз вә бә'зиләри дә фиргәдән чәкинмәк мачбуријәтиндә галдылар вә рәсмән чәкиләргән архаларындан өзүнүзү сахлаја билмәјәрәк дүшүнчәсизчә бу сөзләри сөјләмишдиниз:

«Кәдәнләрә уғурлар олсун! Зәтән бизим Мүсават фиргәси пролетар фиргәсидир. Бу фиргәдә ханлара, бәјләрә, ағалара јер јохдур».

Сизин шәхсән јаратдығыныз синиф мүчадиләси јерли болшевикләрин чәрәјинә јағ чәкдији кими Москванын да ишинә кәлишди. Јерли коммунистләр сизин илә фиргәдән кизли көрүшмәјә башладылар. Москванын Азәрбајчан истиглалы-

ны танымаға һазыр олдуғуну, анчаг һөкүмәт сағ мүсаватчылар әлиндә олдуғча буна имкан олмадығыны, әкәр сол мүсаватчылар социалистләр илә гүвәләрини бирләшдириб, мүштәрәк бир кабинетә тәшкил едәрләрсә, Москва һәгиги Азәрбајчан истиглалыны тәсдиг едәчәк тәклифиндә булунурдулар вә бу сөзләр дә јалныз, Әмин бәј, сизә сөјләнилирди. Дикәр сол мүсаватчылар зәтән һазырланмыш идиләр вә бу сәбәбдән иди ки, сол мүсаватчыларә мәхсус кабинетә кризиси јарадараг мөл'ун Мәммәд һәсән һачынскини кабинетә тәшкилинә мөл'мур етдиләр. Вә сиз дә фиргәнин мәркәзинә данышмадан Мәммәд һәсән бәјин кабинетиндә маариф назирлијини өһдәјә алдыныз. Анчаг мөл'умат гәбилиндән фиргә мәркәзиндә сөјләргән истиглалчы фиргәчиләрин һүчумуна уғрадыныз.

Мәммәд һәсән бәј кабинетәси баш тутмады. Бу вәзијәт гаршысында бир төрәфдән јерли коммунистләр, дикәр төрәфдән Москва һүчума кечди. Әлкәмизи ишғал вә милли һөкүмәтимизә хитам вердиләр. Милләтчи вә истиглалчы Азәрбајчанын өвладлары е'дам едилди. Болшевикләр вердикләри сөзләри һеч бир јердә тутмадығлары һалда, сол мүсаватчыларын мүкафатыны әсиркәмәдиләр. Вә бир аз да бу сәбәбдән иди ки, бу «гәһрәмән»лара даһа чоһ вәзифә көрдүрә билдиләр. Нечә ки, көрдүрдүләр. Мәммәд Әмин бәј әфәнди, фиргә лидери сифәти илә милли һөкүмәтин сүгутуну өз әлинизлә јаздығыныз истиглалијәтимизин е'дам гәрәрында мүһүм олараг кәстәрдијиниз шәртләрдән бири мөһ'бусларын һәјатларынын тә'мин олунамасы иди. Болшевикләр дикәр шәртләри тутмадыларса да, бу шәрти сол мүсаватчылар һаггында јеринә јетирдиләр. Мүкафат бу гәдәр олур. Императора мәхсус дүзәлдилмиш вагонда Сталинә тәхсис олуномуш гатарда Сталин илә бәрәбәр, Рәсулзадә Әмин бәј, Москваја һәрәкәт етмишдиниз. Сизин һәрәкәтиниз сыраларында Азәрбајчан чоһ горхунч дәгигәләр кечирирди. Бақынын һәр мөһәлләсиндә бирәр Чека ачылараг, Азәрбајчанын дикәр вилајәтләриндә гижәтти өвладларыны зәнчирләјәрәк бу гәссабханаларда мөһв едирдиләр. Үчүнүз дә Москвада бөјүк вәзифәләр алараг јашадыныз. Фәрарыныз исә мәнчә, гаранлыг бир мәсәләдир. һәр һалда бу фәрара Сталин вә гуш учурмаз зәкалар көз гапамышдылар вә онлар сизи чоһ'јахшы өйрәнмишдиләр. Билдиләрә ки, харичдә јарадачағыныз иш дахилдә јаратдығыныздан башга бир шеј олмајачаг. Вә ондан иди ки, харичдә истиглалчы милләтчиләрә мәғлуб олмағасыныз дејә, Мәммәд Әмин вә Аббас бәјләри дә гачырмышдылар. Бундан једди ил әввәл мөвгәјинизин истиглалчыларә гаршы сарсылдығыны дујан Сталин Азәртәкини, виза илә Мир-

зөбаланы да Иран жолу илэ сизин жардымыныза јетишдирди. Сизин вә аркадашларынызын бирликдә болшевикларә гаршы етдијиниз зәиф һәрәкәтләри вә милли нәшријат дејә, јаздығыныз јазылары чох јахындан вә диггәт илэ тәдгиг етдим. Кәлдијим нәтичә будур: Дахилдә башладығыныз синиф мүчәдиләсини харичдә давам етдирирсиниз. Бир аз да нәшријатыныздан јазым. Јухарыда јаздығым кими чүрүк зәһнијәтлә Азәрбајҗанын милли истиглал дөврәсиндә јүрүтдүјүнүз сијәсәтин нәтичәси олан Азәрбајҗан истиглалынын сүгутуну бир тәрәфә бурахаг. Нәшријатынызын башында истиглалыјәтин гурулушуну тәнгид едән әсәриниз кәлир: «**Истиглал мәфкурәси вә кәнчлик**» адлы әсәринизи бир даһа охуну. Бу әсәриниздә истиглалыјәти гуран милли авангардларынызы нанкорчасына иттиһам едәрәк сыфыра ендирмәк истәдиниз. О мүгәддәс вә надир јетишән Азәрбајҗан өвладлары милли вәзифәләрини ичра етдикләри кими мүгәддәс јолда да шәһид дүшдүләр. һәр бириси бир дәрјадә дәфн олунамүш шәһидләрин руһларыны алчалтмаг гәдәр бөјүк чинајәт ола билмәз. Әсәриниздә исбат етмәк истәдиниз ки, Азәрбајҗан халгы истиглалын нә олдуғуну билмәзди. «Нә етмәк олар ки, мүстәгил олуруг» — дејә әсәринизә рәнк вердиниз. Бу јерсиз вә шүүрсүз әсәринизин нәшриндә истиглалчылар тәрәфиндән чаваб верилмишдир. Әсәриниздә истиглалчы гуранлар тәрәфиндән јазылан **мисаги-миллијә** һүчүм едирсиниз. Сизә бир һадисәни хатырладачағам. 1919-чу илдә Бақыда фиргәмизин бөјүк зијәфәти (бал) олду. Вә арајараг ән гијмәтли олмаг үзрә мисаги-милли мәтнини тапдыныз, бунда һеч дә јанылмамышдыныз. Сәһнәјә чыхараг әлиниздә мисаги-миллинин гызыл јазы илэ јазылмыш олан таблосуну тутаркән халгымыз тәрәфиндән нә гәдәр алгышланмышдыныз.

Тәбиидир ки, унутмамышсыныз. Ауксиона гојдуғунуз мисаги-милли мәтнинин аз бир вахт ичәрисиндә халгымыз тәрәфиндән алты јүз мин рубләјә чыхдығына шәһид олдуunuz. Нә олду ки, бу гијмәтли әсәри беш илдән сонра тәнгид едәрәк күфр етмәниз лазым кәлди. Сизин дүшүнчәсиз јаздығыныз бу әсәр илэ Азәрбајҗан истиглалы әлејһинә ағ руслардан Белјәвскинин јаздығы әсәр арасында һеч бир фәрг көрмүрәм. Санки бу ики әсәр бир-биринин тәрчүмәсидир. Чүнки һәр ики әсәрдә бир фикир јүрүдүлдүјү кими, ејни, артыг чүмләләрә дә тәсадуф едилір.

Бу әсәр аз имиш кими, бир дә Мирзәбала «**мисаги-милли**» дејә икинчи бир «әсәр» чыхарыр. Бу мәфкурә аркадашыныз доланбачлы јоллардан кечәрәк сизин әсәриниздәки фикирләри исбата чалышыр. Вә исбат етмәк истәјир ки, ијирми

сәккиз мајда е'лан олуан Азәрбајҗан истиглалыјәти тәсадуф-фи бир шеј иди. Вә милли гүввәнин 15 ијулда Бақыны кери алмасы кечичи бир зәфәр иди. Чүнки Русијадә ики гүввә чарпышырды... Беләчә бир нечә һәдјан соврулдугдан сонра әјәләт зәһнијәти илэ Азәрбајҗан истиглалыјәтинин тәмәл дашынын март фәчиәсиндә атылдығыны вә мисаги-миллинин дә 1918-чи ил 28 мајда дејил, 1923-чү илдә Бақыда килли чалышан истиглал комитәси тәрәфиндән е'лан едилдијини исбата чалышыр.

Мәммәд Әмин бәј әфәнди! һәр милләт мүстәгил јашамаг истәркән узаг тарихләрини гарышдырыр вә истиглал һәрәкәтыны кестәрә биләчәк һадисәләри ифтихарла сөјләјир. Сиз исә 1918-чи илдә е'лан едилән Азәрбајҗан истиглалыны вә мисаги-миллисини беш ил керијә чәкәрәк вә мәчһул бир комитәнин мисаги-милли е'лананы мүдафиә едир, 1918-чи илдә дүнја дөвләтләринә е'лан едилмиш вә дөвләтләр тәрәфиндән дә танымыш истиглалыјәти һеч ендирмәк истәјирсиниз. Вә дүнјанын хәбәри олмадығы кими кимсәнин дә хәбәри олмајан 1923-чү ил мисаги-милли нәшријатынызда јер тапыр. Вә бу әсәрләр дә милли пулларла чыхыр. Шәхсән сиз исә даһа ирәлијә кедәрәк милли һөкүмәтин сүгуту күнүндә кечмиш аз гала инкар едәрәк вә јахуд да ләкәләјәрәк јени Азәрбајҗан тарихи јаратмаг истәјирсиниз вә нәшријатынызда да даима кестәрмәк истәјирсиниз ки, Азәрбајҗан истиглалы үчүн чалышанлар: харичдә Мәммәд Әмин, Мәммәд Әли, Аббасгулу, Мирзәбала вә бунларла һәмәһәнк аддым атан јалтаг бәјләр олдуғу кими, дахилдә дә Руһулла Ахундов, Бүнјадзадә вә Чәбијевләрdir. Тәбиидир ки, бунлар да мәфкурә аркадашларыныздыр. Мирзәбала бир күн мәнимлә мүбаһисә едәркән демишди:.. Сиздән мүсаватчы олмаз. Мүсаватчы анчаг фәһлә вә касыб оғуллардан олур. Бах,— деди: — Мән бу гәдәр болшевикләрин әлејһинә јазы јазырам. Бақыда ән гәдәр коммунист олан Бүнјадзадә мәним анамы әрзәгән бурахмыр. Бундан 4 ил әввәл Истамбулда чыхан «Одлу Јурд» мәчмүәсинә 27 нисан мүнасибәтилә јаздығым јазыда өлкәмизин болшевикләр тәрәфиндән ишғалынын дөрдүнчү күнү болшевикларә илк күлләни Мухтаров Муртуза бәј атмышдыр. Сәрвәти вә әмлақы әлиндән алынаркән сәс чыхармајан Муртуза бәј истиглал мүнағишәсиндә, Азәрбајҗанын истиглалы әлејһинә болшевик забитинин сөјләдији тәһгирамыз сөзләрә күллә илэ чаваб верәрәк бир рус забити илэ ики нәфәрини јерә сәрдијини гејд етмишдим. Бу јазыны Мирзәбала үстүмә атараг—Муртуза бәј кими адамларә даир нәшријатымызда јер тапылмаз. Бу милјонерләр мүсаватчы олмадығлары кими мүсавата да дүшмән олмушлар», — дејирди.

Арадан бир нечә күн кечир, 28 мај мүнәсибәтилә бир хатирәми язырам, бу хатирәмдә милли һөкүмәтимизин һәрби назираи Сәмәд Пашадан бәһс едирәм. Онун парламентдәки әскәрләримиз һаггында сөйләдији гиймәтли сөзләриндән вә бир дәр шаһиди олдуғум бир һадисәдән бәһс едирәм. Сәмәд Пашанын машины ичәрисиндә Сәмәд Паша вә ағ русларын рәсми нүмајәндәси олан ики полковник һәрбијә нәзарәтинә јахынлашырды. Бу вахт үч болшевик тәрәфиндән машина бомба атылып. Бомба партлајыр, һеч кәсә хәсарәт дәјмир. Сәмәд Паша машиндан сүр'әтлә дүшүр, ири аددымларла га-чараг нәзарәт гапысында дуран нөвбәтчи әскәрә сарылып вә өпүр. Үзүнү рус полковникләринә чевирәрәк: — «Полковник бәјләр, һәјатымы рус ордусунда кечирдим, бу мәнәти вә сојуганлығы бир рус нәфәриндә көрмәдим». — демшиди. Бу јазыма гаршы исе даима дини инкар едән Мирзәбала дин-дар кәсиләрәк Сәмәд Пашанын бир рус кенералы олдуғуну, һәјатыны Русијада кечирдији, исламијјәти белә билмәдијини ирәли сүрәрәк: «Бурах бу рус оғлу руслары!»—дејә күфүрләр сајыгламышды. Биз нәшријјатымызда мусаватчы олмајан ин-санлара, кимлијиндән асылы олмајараг, нә етмиш олурса-ол-сун, јер вермирик. Милли Азәрбајчан ордусу полковниклә-риндән Зејнал оғлу Маһмуд бәј Азәрбајчан ордусу һаггында јаздығы хатирәсини нәшр етмәк үчүн мәчмүәјә вермишди. Мирзәбала бу гиймәтли хатирәни нәшр етмәк истәркән мәним јанымда Аббас бәј идарәјә кәләрәк Маһмуд бәјин јазысыны истәди вә алар-алмаз чырараг қағыз сәбәтинә атды вә үзүнү Мирзәбалаја чевирәрәк һиддәтлә «нә едирсән, мусаватчы олмајан вә бизә итаәт етмәјән ким олурса-олсун вә нә гий-мәтдә јазы јазарса јазсын, бизим мәчмүәмиз ону нәшр едә билмәз»—деди.

Мәним сијаси һәјатым да 1905-чи илдән башлајыр. 1917-чи илә гәдәр драм чәмијјәтиндә чалышдығым кими о чәмиј-јәтин пәрдәси алтында да кизли Түрк Федералист Фиргәсини доғурмушдур, мән бу сијаси фиргәни гуранларданам. Бу күн дә вә һәјатымын сонуна гәдәр она садиг галачам. Ичтимаи вә сијаси һәјатымын тарихиндә нәинки рус социал-демократ партијасына јазылмаг, һәтта онун илә әмәкдашлыг белә етмә-мишәм. Түрк Федералист Фиргәси истиглалын һазырлығыны јарадаркән вә бу ағыр вәзифәни үзәримә алыб ирәлиләјәр-кән даима истинад етдији фәдакар комитәсинин рәјасәтиндә олдум.

Истәр ичтимаи ишләрдә, истәрсә дә фиргә ишләриндә

һеч бир фәдакарлыгдан чәкинмәдим. 1917-чи илин төшрин санисиндә (нојабр — Ә. Б.) Түрк Федералист Фиргәсинин вә милли комитәнин гәрары илә Истамбула Түркијә һөкүмәти јанына кәләрәк Түрк гардашларымызын јардымыны тәмин етдијим кими Азәрбајчан истиглалынын таныначағыны да тә-мин етмишдим. Бу тарихи һадисәләр о вахтлар олдуру ки, сиз Әмин бәј социал-демократ партијасында чалышырдыныз. Үзәримә алдығым милли вә вәтәни вәзифәми Түркијәдә көр-дүкдән сонра Батума кәләрәк Батум конгреси заманында ил-һагчыларла мүбаризә апардығым кими сиз Әмин бәјлә гар-шылашмышдым. Бу һадисә белә олмушду: Батума топланан сәјм үзвләри вә бир нечә зијалы милләтчиләрин иштиракы илә бир топланты олмушду. Бу топлантыда Азәрбајчан милли һүдуду чызылачагды. һәммин топлантыда сиз, Әмин бәј, гаты дүшмәнләримиз олан ермәниләрә Нахчываны вә дикәр ана јурдумузу тәрк етмәк (вермәк — Ә. Б.) истәркән сизә е'ти-раз етмишдим вә сөз алараг фикрим бу сөзләрлә мүдафиә етмишдим. Бу фикри бу сөзләрлә битирмишдим: «Мәммәд Әмин бәј әфәнди! Бу күн азәри түркләрини гардаш сүнкүсү Гафгазијанын мүгәддәрәтыни һәлл едир. Әкәр белә бир фүр-сәт вә гардаш сүнкүсү ермәниләрин олмуш олсајды, азәриләри јашатмаздылар. Нечә ки, рус гардашларынын сүнкүсүнә ар-халанараг Бақыда март фақиәсини јаратдылар вә күнаһсыз гадынлары вә кишиләри доғрадылар. Сизин мүдафиә етдији-низ фикир милли нөгтеји-нәзәрдән хәјанәтдир.»—демишдим. Бу фикирләrimi бу күн дә тәсдиг едирәм. Унутмајын ки, бу күн ағыллы дүшүнән ермәниләр «Бөјүк Ермәнистан» хүлјасын-дан ваз кечәрәк вә кичик Ермәнистанын истиглалынын һеч бир гиймәти вә мә'насы олмајачаг фикринә кәләрәк белә бир истигамәт алмышлар: Азәрбајчан вә Күрчүстан мүстәғил ол-сунлар. Бу ики өлкәнин бәрәбәр вәтәндашы олараг јашамаг истәјирләр. Бунларла ујушмајан дикәр ермәни чәрәјанлары исе сағлары ағ русларла, соллары исе болшевикләрлә әмәк-дашлыг едирләр. Бу ики чәрәјанын тәрәфдарларынын да ағылландыгдан вә үмидләри кәсидикдән сонра биринчи јола дөнәчәкләри һәгигәтдир. О вахт онлар да әввәлкиләр кими дүшүнәчәкләр вә нәчиб түрк милләти бу күнкү азлыглара нечә бәрәбәр һүгүг вә һәјат тәрзи вериб јашадырса, онлары да еләчә јашадачаг.

Батумдан Тифлисә кәләрәк сәјмин түрк үзвләринин топ-лантысына кетдим. Топлантыја рәјасәтлик едән доктор һәсән бәј ичласы ачараг күндәлијә дүшән мәсәлә илә әләгәм олду-ғуну сөйләди вә мәним дә бәрәбәр һүгүгла ичласда иштирак етмәјимә үзвләрдән ичазә истәди. Е'тиразсыз гәбул етдиләр. Мәсәлә түрк ордусунун Азәрбајчана кәлиши һаггында иди.

Сәјм үзвләринин әксәријјәти Азәрбајҗан истиглалитәтини мүдафиә едәрәк түрк ордусунун ојнајачағы ролдан, түрк гүввәсинин кәлмәсинә севиндикләриндән вә бу јолда үзәримә алдығым вәзифәми мүвәффәғијјәтлә нәтичәләндирдијимдән өтрү мәнә тәшүккүр етдиләр.

Сәјм азлығыны тәшкил едән социалистләр исә: «Рус императорлуг ордусунун чәкилмәси илә Османлы сәлтәнәт ордусунун кәлмәсиндә һеч бир фәрг јохдур. Чәкилән гүввә социализмин дүшмәни олдуғу кими кәлән гүввә дә дүшмәни-миздир». Бу сөzlәрә дөзә билмәјәрәк сөз алдым. Чәкилән рус ордусунун дүшмән олдуғуну вә кәлән түрк ордусунун гардаш гүввәси олдуғуну вә Азәрбајҗан истиглалитәтинин гурулмасына јардым едәчәкләрини өтрафлы сурәтдә аңлатдығдан сонра үзүмү социалитләрә чевирәрәк јени гурулачағ Азәрбајҗанда социалистләрә јер олмајачағ вә сизләрин Азәрбајҗана кәлмәнизи халғымыз наминә гадаған едирәм». — демишдим. Бу гадаған кәлмәси онлары о гәдәр горхутмушду ки, һеч бириси чәсарәт едиб кәлә билмәмишди. Фәгәт, тәәсүф ки, бу сәрсәри Тифлис кәпәкләри Азәрбајҗана парламент үзвләри оларағ кәлдиләр. Чох гәрибәдир ки, күрчү милли һөкүмәти һүдудларында харич етдији Сталини рус милләти өзүнә гызыл император едир вә јенә Тифлис шәһәриндән вә үмумкүрчүстандан сечилән бу сәрсәри үзвләри күрчү милләти һүдудларындан харич едир. Фәгәт, Азәрбајҗан бунлары депутат едирди. Артығ онлар депутат олмушдулар. Мәним гадаған сөзүмүн дә гиймәти галмамышды. Бунлар парламентдә отурурлар. Мин чүр фәсад чыхарырлар, көзләри Москвада, әмрләри јенә дә Москвадан кәлирди. Бир тәрәфдән шималдан кәлән рус гүввәси, диқәр тәрәфдән јерли социалистләр Азәрбајҗаны раһат буррахмырдылар. Бу вәзијјәт гаршысында парламентин гәрәры илә вә баш назирин рәјасәти алтында тәшәккүл етмиш олан милли мүдафиә комитәсинин ичра амирлијини бөјүк сәләһијјәтләрлә үзәримә алмышдым. Бир күн идарәмә кәлдикдә хәбәр тутурам: Кечән кечә фәһлә клубунда коммунист ермәни Мирзојан бир нитг сөјләмиш вә демишди ки, «Аркадашлар, биз Гызыл Ордуну Азәрбајҗан һөкүмәтинин үзвләринин чәсәдләри үзәриндән бураја кәтирәчәјик». Бу мәсәләдән өтрү Мирзојаны һәбс етдим. һәбс хәбәрини дујан дахили ишләр назирин, мәл'ун Мәммәд һәсән һачынски мәнә телефон едәрәк Мирзојаны азад етмәјими истәди. Мәндән рәддә чавабы аларағ баш назирә мәндән шикәјәт етди. һөкүмәт исә Мәммәд һәсән бөји сы-хышдыраарағ истә'фасыны вердиртди вә Мәммәд һәсән бөји кабинетдән атылды. Бир күн баш назир Нәсиб бөји телефонла

мәни чағырыр. һөкүмәт евиндә отағына кирәркән мәни күләрәк гәбул етди. «Нә әмриниз вар?» — дедикдә күләр үзлә: «Сәни өлүмә кәндәрмәк истәјирәм», — демишди. Нәсиб бөји күлмәсини вә «сәни өлүмә кәндәрмәк истәјирәм» демәсинин сәбәби 1917-чи илдә мәни гарышығ олан Гафгаз чәһһәсини кечәрәк Түркијә кәндәрмәк истәркән валидәм Нәсиб бөји көрмүш вә «Нәсиб бөји, мәним оғлуму сән өлүмә кәндәрдин?» — демиш олмасы иди. Нәсиб бөји бу сәфәрки өлүмә кәндәрмәси исә болшевикләрин Деникин ордусуна галиб кәлмәси, бөјаз русларын Русијадан әләгәләрини кәсәрәк пароходлара доларағ Хәзәр дәнизинә гачмалары иди. 29 пароходдан икиси Бакы лиманына, 27-си Әнзәли (Иран) лиманына ләнаһ апарарағ иранлылар вә Әнзәлидә олан инкилис әскәри гүввәси илә данышығлар апарырлар. Бакыја кәлән ики пароход илә биз разылыға кәлдик вә бизимлә данышдығлары шәртләрлә ијирми једди пароходун да бизә тәслим олуна-сынын үмиди вәр иди. Мәнә «хүсуси бир парохода минәрәк вә бурдакы пароходлардан ики бөјаз рус полковники илә бәрәбәр Әнзәли лиманына кәдәрсиниз вә һөкүмәтинизи тәмсил едәрәк онлары разы салмаға чалышарсыныз», — демишди.

Баш назирдән тә'лиматы аларағ Әнзәлијә кетдим. Орда һәр пароходдан бир нүмајәндә дә'вәт едәрәк бизим пароходда мүзакирәни идәрә етдим. Тәслим олмаларыны тә'мин едә билдим. Азәрбајҗан милли һөкүмәтинин гәләбәләриндән сәјылән бу зәфәр мәнзәрәси мәни севинчимдән ағлатмышды. Мәнзәрә бу иди: Сабаһ саат он рәдәләриндә Азәрбајҗанын милли бајрағыны дашыјан пароходумуз Әнзәлидә лөвбәр салыр. Пароходумузун кәлишинин мәгсәдини билмәјән Иран һөкүмәти мә'мурлары илә инкилис командалығы саһилдән сәјр едирдиләр. Ики саат кечәндән сонра мүзакирә битир, нүмајәндәләр пароходларына кедирләр. Бизим пароход да лөвбәрини чәкиб һәрәкәт едир. Бизим ардымызча 27 кәми лөвбәрини чәкиб тојуғ чүчәләри кими пароходумузу ардынча дүзүлдүләр. Бу кәмиләр Бакыја кәләрәк тәслим олдулар вә тәслим етдикләри һәрби сурсат илә Азәрбајҗана һәрби сурсат да тә'мин етмиш олдулар. Тәәсүф ки, бизләрин чәтин јолларла һаким олдуғумуз Азәрбајҗаны сиз вә сизин зәһнијәтиниздә оланлар ичәридән дағытдылар.

Болшевикләрин өлкәмизи ишғалындан сонра мән дә Азәрбајҗандан чыхдым. Бу он дөрд ил әрзиндә Азәрбајҗан истиглалитәтини тәкрар гурмағ үчүн истиглалдан әввәл чалышдығым енержи вә инамла мүһачирәтдә дә бу күнә гәдәр чалышдым, бундан сонра да чалышачам.

Әмин бәј әфәнди! Рәјасәтинә кечдијиниз тәмәлсиз тәш-килат сүгута мәнқум иди. Нечә ки, бу күн сүгут етмишдир. Әмин олдунуз ки, бу бинаны кимсә титрәтмәди, күләк белә. Тәмәли чүрүк иди, онун үчүн чөқдү. Чөқдүјүнү көзүмлә көрдүјүмдән мән дә архасында сахладығыңыз пәрдәни галдырырам. Вә сизи доғру вә сағлам жола дә'вәт едирәм. Чөһрәнизи дәјишдирәрәк милләтә өзүнүзү әфв етдирикиз. Бу күнә гәдәр тәшкилатымызын давам етмәсинин ики сәбәби варды, бириси пул ијинә: топланмыш вә пул илә бағланмыш бир шәбәкә олмасы иди. Тәбиидир ки, белә бир шәбәкә асанлыгла дағылмазды. Икинчи сәбәб исә Вәкилли Мустафа бәјин маһирәнә маневрләри иди. Јалныз бу шәкилдә дуруш кәтирә билирдиниз. Бир аз да бу пул дүшкүнү, гарныны отаран Мустафа бәјдән бәһс едим:

Мустафа бәј милли һөкүмәт заманы фиргәјә дахил олушдур. Бу шәхс пул дүшкүнү олдугу кими, шәхсијјәти олмајан, һиләкәр бир артистдир. Бир мәсләк артисти олмајыб һәр чүр ролу ојнамаға маһирдир. Мәммәд Әмин бәј һәр сарсылышында бу ојағ Мустафа бәјин сәјәсиндә өзләрини гуртара билмишдир. Милли һөкүмәт дөврүндә Мустафа бәј дахили ишләр назири кими мүнһүм бир мөвгәјә чыхмышды. Дахили ишләр назирлијиндә өзүнү кәстәрә билмәди. Кәнчлијиндәнми, јәхсә, бачарыгсызлыг вә тәчрүбәсизлијиндәнми дахили асајиш күндән-күнә писләшмәјә башламышды.

Әли Бајрамов адлы бир коммунистин гәтли мүнәсибәти илә парламентин социалист үзвләри дахили ишләр назирлијинә һүчүм едәрәк дахили ишләр назирини суала чөқдиләр.

Мустафа бәј исә парламент күрсүсүнә чыхараг дахили ишләр назирлијини дејил, өз шәхсини мүдафиә етмәјә башлады вә деди ки: «бу гәтлдән мәним хәбәрим јохдур. Мән Бақыда олмадығым заман бу чинајәт ишләнмишдир. Назирлији мұавиним Шәфи бәј идарә едирди. Буна бахмајараг, сөз верирәм, чидди тәһгигат апарачағам. Ким олурса-олсун чөзәсыны көрәчөк». Вә беләчә өзүнү гуртараг тагсыры Шәфи бәјин үзәринә атымышды. Вә бу чидди тәһгигатын сәбәбинә болшевикләр гијаби сурәтдә Шәфи бәјә е'дам гәрары вердиләр. Мустафа бәј аркадашыны сатды вә бу күнкү һавадары Мәммәд Әмин бәјин фиргә лидери сифәти илә өз әлилә јаздығы Азәрбајчан истиглалынын е'дам гәрарыны да бирликдә верәрәк харичә фәрар етди. Мустафа бәј Тифлисә кәлдикдән сонра бир тәрәфдән истиглалчы аркадашларынын ичәрсиндә көрүнүр, дикәр тәрәфдән фүрсәтдән истифадә едәрәк Тифлисә кәлән болшевик сәләһијјәтли һеј'әтинин рәиси Мирзә Давуд һүсејновун јанына кәләрәк һәјәтынын тә'мини илә Ба-

қыја кетмәк истәјир вә өзүнүн дә мұсаватчы олмајыб, социалист олдугуну сөјләјир.

Мирзә Давуд исә Мустафа бәји јахшы таныдығындан харичдә галмасыны, аңағ рәсмән мұсават фиргәсиндән чөкилддијини е'лан етмәсини вә мұстәгил социалист олараг чалышмасыны төвсијә едир. Мирзә Давудун јанындан чыхыр. Шимали гафгазијалы мұстәгил социалистләринә гошулуру вә онларын мәччисләриндә иштирак едәрәк өзүнү мұстәгил социалист е'лан едир. Мирзә Давуд исә Мустафа бәј чыхдыгдан сонра сијасәтчә битәрәф олан катиби Талышинскијә бахараг күлүр вә бунлары сөјләјир: «Көрүрсүнүзмү мұсават фиргәсинин гәһрәманыны, бир дәгигәдә мәсләкини дәјишир». Бу һадисәни бир тәрәфдән шимали гафгазијалылардан, дикәр тәрәфдән Талышинскидән өјрәнән аркадашлар һәјәчана кәләрәк Мустафа бәји ахтараркән Тифлисин бөјүк күчәси олан Главинскидә мәнә раст кәлирләр. Вә мәсәләни мәнә дә аңладырлар. Тәсадүфи олараг ејни күчәдә Мустафа бәјә раст кәлирик вә Мустафа бәји ағыр сөзләрлә тәһдидә башлајырам. Мустафа бәј исә гыззарараг вә саралараг удгуна-удгуна нәмусу үзәринә сөз верир ки, мұсават фиргәсиндә галачаг вә бирчикдә чалышачаг. һәдә илә фиргәдә галан Мустафа бәјә бир нечә сөз сөјләмәк истәјирәм.

Мустафа бәј әфәнди! Бу јаздығларым һәгигәт дејилми? Сизин сијасы мәсләкиниз ләкәли олдугу кими кечмишиниз дә тәмиз дејил. Тифлиسدә өзүнүзә баш назир бәзәји верәрәк адынызы дәјишдирәрәк јаланчы шаһидләрлә әмиоғлусу Фируз бәјин (Тифлиسدә сабиг милли һөкүмәт сәфири) вердији вәсигә илә италјан банкындан мин инкилис лирәси алмадынызмы? Вә бу мин лирә мәсәләси Тифлиسدә бир топлантыда ифша олунараг Есат бәј адлы бир докторун ағыр төһмәтләриндән һиддәтләнән халғымыз сиз Мустафа бәјә һүчүм едәрәк линч¹ етмәк истәмәдиләрми?

Орда мән вә бир нечә аркадашлар күч-бәла сизин чанынызы гуртармадығмы? Бундан сонра милли күрчү һөкүмәтиндән беш милјон күрчү рубләси алмадынызмы? Вә бу пуллары: өзүнүзә көтүрәрәк әчнәби пулларына чевирмәдинизми? Бир тәрәфдән сахтакарлыгла банкдан мин инкилис лирәси вә күрчү һөкүмәтиндән беш милјон рублә алырсыныз вә дикәр тәрәфдән дә бичлик вә һиләкәрчәсинә Парисә јазырсыныз. Әлимәрдән бәјдән ијирми беш мин франк кәтирдирсиниз. Бу пулларын һара сәрф олундугуну узун тәһгигатымла өјрәчмишәм. Бурда јазсам чох узун сүрәр...

1. Мүғәссири һөкүмәтдән хәбәрсиз, мәнкәмәсиз јериндәчә өзбашына чәзаландырмар.

Батумдан Трабзона кәлирсиниз, ордан да мұһачирләрин әлләриндән чанынызы зор-бәла Истамбула атырсыныз. Оралар сизе океан кими кениш кәлир. Бу күнә гәдәр истәдјиниз кими үзүрсүнүз. Бурда бир һадисәни гәјд едәрәк һәјатынызын пул тәрәфини бир јана гојуб сијаси тәрәфиндән бәһс едәчә-јәм, Мустафа бәј, кәрәк ки, унутмамсыныз. Бир топлантыда пул сарыдан мүбаһисә дүшәркән Чәфәроғлу Әһмәд бәј сизә демишди: «Мустафа бәј, милли пуллары өз истәдјиниз кими вә намә'лум ишләрә сәрф едирсиниз, чох кениш јашајырсыныз. Мустафа бәј, унутма ки, бир заманлар Истамбул күчәләриндә јамағлы шалварла кәзирдиниз вә нә олду ки, баброви күрк кәјирсиниз. Бир балача дүшүн, пул чешмәси даима ахмаз. Бир күн кәләр, кәсиләр, пулсуз галарсыныз», — демишди. Бу сөзләрә гаршы сиз Мустафа бәј күләрәк — «доғру-дур» — дединиз вә һеч гызармадыныз. О һадисәнин шаһиди олдуғумдан, әминәм ки, бу јазыларыма да гызармајачагыныз.

Мәммәд Әмин бәјин јанлыш јолла кедәрәк милли даваны мә'насыз, диктаторчасына әлине алмасына е'тираз едән аркадашларымыза сиз Мустафа бәј дә гошулмушдунуз. Бу мәсәлә једди ил әввәл олмушду. Мәммәд Әмин бәјин доғру јола кәлә биләчәкләринә әмин олан аркадашлар Мәммәд Әмин бәјлә гәти мүзакирә апарырлар. Бирлик вә доғрулуғ јаратмағ истәркән сиз Мустафа бәј аркадашларынызы алдадарағ Мәммәд Әмин бәјин тәрәфинә кечирсиниз. Бу фүрсәтдән истифада едән Мәммәд Әмин бәј тәшкилатдан Хәлил Шәфи вә Мәммәд Садығ бәјләри атыр. Јенә бу күнкү вәзижәт кими. О заман да бир нечә аркадаш Мәммәд Әмин бәј тәрәфиндән топланарағ јалныз Мәммәд Садығ бәји фиргәдән вә тәшкилатдан хариш едә билдиләр. Нечә ки, елә дә олду. Бу сырада јапылан һәрәкәт вә алынған һагсыз гәрар фиргәчилик вә миллијәтчилик принципини позан вә үз гызардан бир чинајәт иди. Бу фәдакар аркадашымызын һаггында мүсавағ фиргәси лидери Мәммәд Әминин вердји гәрар ки, «үмум мұһачирәт-дәки фиргәчиләрә кәндәрилмишди». Гәрарда белә дејилер: «Вәтән вә милләт хаини Мәммәд Садығ бәј тәшкилатдан вә фиргәдән атылыр». Нә јазыг сизә! Бир вәтәндаш вә аркадаш һаггында бу гәдәр гәрәзкәрәнә вә ағыр бир иттиһамда олмағдан бөјүк чинајәт олмаз. Чунки Мәммәд Садығ бәј хаин дејил. вәтән вә милләт ашигидир. Нечә ки, арадан үч ил јарым кечдикдән сонра бу һәгигәт мејдана чыхды вә гәрар кери алынды.

Арадан беш ил кечио. Мәммәд Әмин бәјин јанлыш јолла кетмәсине дөзә билмәән бөјүк әксәријәт бүтүн Азәрбајҗан

колонијасы кими Әмин бәјә нифрәт едирләр. Јенидән ара гарышыр. Чәрәјана бир истигамәт верилә билмир. Мән исә бу вәзијәти көрдүјүм заман бир топлантыда Мәммәд Әмин бәји вә онун архасынча кор-корәнә кедәнләри вә пул бағлары илә Әмин бәјә бағлананлары протестә етмишдим. Бу чыхышым илә чәрәјана истигамәт верә билмишдим, Бир һәфтә кечәдән сиз Мустафа бәј чәрәјанын башында дурдунуз. Мәммәд Әмин бәји «кәлин данышығ апарағ» дејәчәк дәрәчәјә кәтирдик. Сизә әмнијәт едәрәк Варшаваја кәндәрдик, «артығ үмидимиз сәнәдин, Мустафа бәји» — дедик. Сиз исә Мустафа бәји, сизә тәбиәтин бәхш етдији аркадаш сатмағ истә'дадынызы кәстәрдиниз. Әмин бәј илә данышарағ маашыныза әләвә етдирдиниз вә бизи топлантыдан сатдыныз. Аркадаш сатмағабилјәтиниз һаггында бир һадисәни гәјд едәрәк һәјатынызын бу сәһифәсини дә ачаҗағам. Сәккиз-доғгуз ил әввәл Мәммәд Әмин бәј сизи тәшкилата алмады вә сиз дә атәш пүскүрәрәк Әмин бәјин әлејһинә доктор Хосров бәј илә бирләшдиниз вә беләвә Әмин бәј илә мүбаризәннәзә давам едирдиниз. Бир күн аркадашлардан Шәфи бәј «әжәр Әмин бәји мәни тәшкилата алмазса, әлејһинизә чалышчағам» демәниз үзәринә Шәфи бәј Әмин бәји сусдурур. Әмин бәји гандырыр. Әмин бәј дә сизи тәшкилата алыр. Аркадашыныз доктор Хосров бәји сатарағ Әмин бәјлә бирләширсиниз. Бир күн доктор Хосров бәјлә күчәдә гаршылашаркән аркадаш сатмағы тәбиәи көрдүјүнүздән доктора әл узадарағ көрүшмәк истәмишдиниз. Хосров бәј исә сизә әкс вәзијәт аларағ: «мән гәһбәјә әл вермәрәм», — дејир. Докторун бу сөзүнә вә алдығы вәзијәтә гаршы анчағ удғуна билмишдиниз.

Топлантыларын бирсиндә көлкәсиндән горхан Мирзәбалаја тапанча чөкән сиз Мустафа бәјин бу удғунмасына јанынызда олан аркадашлар да ачымышдылар.

Мустафа бәј, өзүнүз тәмиз олмадығыныз кими мұһитиниз дә тәмиз дејил. Бүтүн аркадашлар бир чох дәфәләр сизи хәбәрдар етдиләр вә «шүбһәли олан вә Москвадан күллү мигдарда пул вә сахта паспортла бура кәлә билмиш олан ирәванлы Мухтар Садығ илә отуруб—галхмајын вә сүфрәсинин башында әјләшмәјин» — дедиләр. Сиз исә кимсәни динләмәјәрәк гарнынызы дојурмағ үчүн һәфтәләр илә бу гырмызы тачирин евиндә галдыныз, евләндиниз вә һәтта ону тәмиз вә милләти аиләләрин ичинә гәдәр апардыныз. Бир заман бир евдә пансион галырдыныз. О ев саһиб шүбһәли олдуғу кими шүбһәли адамларын да о евә кедиш-кәлишләри вар. Бу евдән чыхмағыныз да чохсајлы хәбәрдарлығлардан сонра олду. Бунлар һамысы һеч. Мин хәбәрдарлығ олса дә, нә Мәм-

мөд Әмин бәй Иранда јашајан гырмызы тачир Әлизадәләр-
дән, Москва агенти Әждәрдән вә нә дә сиз ирәванлы тачир
Садыгдан ваз кечмәзсиниз. Тәбиридир ки, сиз бу мәсләк илә
милли тәшкилатын гүдсијјәтини (паклыгыны — Ә. Б.) билә
билмәзиниз. Сизә јакын бир вәтәндашын даима сөјләдији: —
«Сиз милли мәркәз үзвү дејил, милли мүрәккәб үзвүсүнүз» —
сөзүнә гаршы күлмүшдүнүз. Сиз Мирзәбалаја әхлагсыз дејир-
синиз, чүнки Мирзәбала Иранда ашиг олдуғу бир гыз ки,
коммунист имиш вә рус консуллуғунда макиначы кими чалы-
шырмыш, Мирзәбаланы үч ил ардычыл олараг сәрхош едәр-
әк чибиндән дахилдә чалышан аркадашларын адларыны
оғурламыш вә бу сәбәбдән чох гијмәтли аркадашлар е’дам
едилмишдир. Сиз Мустафа бәј, әхлагча Мирзәбаладан јакшы-
сынызмы? Варшавада сизә е’тибар едәрәк хидмәтчи илә төк
бурахылдыгыныз бир евдә хидмәтчи гызчығазы алдадараг
ордан бура гачмадынызмы? Бу заваллы гызчығаз доғдуғу
көрпәни гучағында мәнкәмәдә долашыркөн бу мәсәләни га-
патмаг үчүн јалныз азәрбајчанлылар дејил, украиналылар да
чалышдылар. Вә бурдакы тәмсилчиләринә јазыб сизә тәзјиг
етдиләр. Сиз дә милли пудан бир нечә јүз сәрф етдирәрәк
вә милли ишләрдә чалышанлары да ајларча мәшғул едәрәк
бу үз гызардычы мәсәләни бир тәһер гапада билдиниз. Си-
ләри бу гәдәр јакындан таныдығым һалда милли тәшкилаты
дағытмаг дејил, доғрултмаг үчүн чалышмышам. Вә бир күн
кәләчәк, сизин Азәрбајчан истиглал мәнкәмәсиндә чаваб ве-
рәчәјинизи билдијимдән вә өлмүш олсаныз белә, чәзалары-
нызы керәчәјиниздән әмин олдуғумдан ишимиз бу дәрәчәјә
кәлмәсин дејә, Мәммәд Әмин бәјә јаздығым мәктубда Әмин
бәји вә сизи «Азәрбајчан ричалы» дејә көстәрмишдим. О
чүмләни јазаркөн нә гәдәр вицдан әзабы чәкдијим бу јазы-
мы охујанлар билирләр.

Мир Әзизин тәшкилат әлејһинә чыхышыны мән дә ниф-
рәтлә гаршыладаым. Фәгәт, онун Мәммәд Әмин бәјин вә си-
зин һаггынызда јаздығы һиссәләр доғру дејилми?

Азәрбајчан истиглалјијәтини гуран вә о јолда шәһид дү-
шән мүгәддәс адамлары көзүнүзүн өнүндә чәнландырсаныз,
бүтүн һәјатларыны тәдгиг етсәниз үзәриниздә дашыдығыныз
ләкәләрдән, әчәба, хырдача бир нөгтәсини о шәһидләрә сүр-
тә биләрсинизми? Тәбиридир ки, сүртә билмәзиниз. Милли да-
ваны апармаг мәс’улијјәтини үзәрләринә алан инсанларын,
һәр шәјдән әввәл, тәмиз олмалары лазымдыр.

Рәсулзадә Мәммәд Әмин бәјин башчылығы алтында олан
милли тәшкилат ифлас етдији кими дашыдығлары комму-
ниствари зәһнијјәти дә өлүмә мәнкум олмушдур. һеч олмәзсә

һакимијјәти миллијјә принципинин гәләбә чалдығы мәмләкәт-
ләри нәзәрә алмалыдыр. О мәмләкәтләрдә синиф мүбаризә-
си галмамышдыр. Әмин бәјин мәфкурәси дә о мәмләкәтләр-
дә ганундан кәнар едилмишдир.

Сон сөзү икинизә бирдән сөјләјирәм. Мәммәд Әмин вә
Мустафа бәјләр түрк ән’әнәләрини даима мүгәддәс билән өл-
кәмиздә бир ән’әнәдән бәһс едәчәјәм:

Дүшмәндән интигам алмаг, јә’ни, шәхси интигам. Тәбири-
дир ки, бу, чәһаләтдән ирәли кәлир. Дүшмән дүшмәнин ча-
нына гәсд едәрсә, өлдүрәр. Анчаг бу чаһилләр белә ән’әнәјә
садиг галараг дүшмәнин буғда тарласына атәш вермәзләр,
бу да о демәкдир ки, дүшмән дүшмәни күллә илә вә ишлә
өлдүрәр. Чәрәјини јандырмагла јох. Сиз исә чаһилләрин ет-
мәдијини етдиниз. Нечә ајдан бәри азәри тәләбәләринин тәх-
сисатыны кәсдиниз: онлары ач бурахдыныз. Сонра аркадашы-
ныз һаггында да елә етдиниз. Унутмајын ки, болшевикләр бе-
лә е’дам едәчәкләри дүшмәнләринин јејәчәкләрини кәсмир-
ләр...

Шәфи бәјин фиргәдән ихрачы мәсәләсинә кәлинчә мәнә
чох гәрибә көрүнән вә диггәтими чәлб едән чәһәт Шәфи бә-
јин «Азәрбајчан Мүсават Халг Фиргәси» рәјасәти тәрәфиндән
ихрач едилмәсидир?! Лидери олдуғунуз Түрк Федералист
Мүсават Фиргәси инди бу јени ад иләми јашајыр? Јохса, башы-
нызда топладығыныз пул дүшкүнү аркадашларла кимсәјә бил-
дирмәдән јени бир фиргәми гурдунуз? Сизин үчүн нә олурса-
олсун, мүсават кәлмәси галсын. Лидер бу кәлмәнин даима са-
ғыны вә солуну дәјишдирә биләр, зәнн едирсиниз. Мүсават
фиргәсинә халг сөзүнү јамамагла халг фиргәси ола билмәз.
Фиргә өзүндән халгчы олмалыдыр. Әсл мәсәләдән узаглаш-
мајаг.

Мәммәд Әмин бәј әфәнди, чох тәләсдиниз. һәр һалда
Шәфи бәјин сизә јаздығы мәктубунда иттиһам етдији мәддә-
ләрдән өзүнүзү тәмизләјә билдикдән сонра бу гәрәри вер-
мәли идиниз. Сиз исә демагоғлуға сапараг гәрар вердиниз.
Јохса, өзүнүзү корму билдиниз. Чирк көрүнсә белә, јенә пак-
сыныз. Бу да бир нәзәријјә. Гочаман исламијјәт гәбул едирсә,
нә үчүн мүсават гәбул етмәсин? Ихрач һаггында сизә бир һә-
дисәни хатырладачам. Јухарыда јазмыш олдуғум Мәммәд
һәсән һачынски лидери вә рәиски олдуғунуз Мүсават фиргә-
синин мәркәзиндә бир болшевик кими болшевицизм вә Моск-
ва оријенталистикасыны мүдафиә едәчәјини вә јерли болше-
викләрин игтидара кәләчәјинә јардым едәчәјини сөјләркөн
бу сөзләрә көрә һөкүмәт тәрәфиндән, кабинәдән ихрач едил-
ләркөн, әчәба, нә олду ки, мүсават фиргәсиндән ихрач едил-

мәди. Јохса, о заман сизин үчүн бу мәсәлә, әһәмијәтсиз иди-ми? Јох, елә дејил. Чүнки онунла һәмфикир идиниңиз. Сизин чох бөјүк рол ојнајачаг сол мүсаватчыныңиз иди. Нечә дө ојнады. Бир аз да Шәфи бәји ихрач үчүн иттиһам етдијиниз мәктублардан бәһс едим.

Варшавадан вә Истамбулдан јазылан мәктублар вә чатдырылан мәһнасыз фикирләрин һамысы демагоглардан ибарәт олдуғу кими мәктубларын сонун имза едәнләрин дө гижмәти јохдур. Бу әфәндиләр мүһачирәтин ағырлығына дөзә билмәјәрәк һәјатларыны алын төрилә газанмагдан ачиз, сәвијјәсиз вә сәчијјәсиз инсанлардыр. Бунлар үчүн мәсләк, гајә, мәфкурә һамысы пулдур.

Бурда бир һадисәни гејд едәчәјәм. Кечән ил сизинлә арамизда ихтилаф чыхдығы заман, Мустафа бәј бизи сатмаздан әввәл, Мустафа вә Чәфәрәоглу Әһмәд бәјләр, Чәфәр Сејид Әһмәд бәј илә көрүшәрәк сиз Әмин бәј һаггында о гәдәр ағыр иттиһамларда олмушдулар ки, бизә дедикләри заман мән етираз етмишдим. Чәфәр Сејид Әһмәд бәјин динләдикләри о сөзләрдән сонра һаггынызда о гәдәр ағыр иттиһамлар сөјләдикләри һалда бу күн сизә јалтаглананлара һансы нәзәрлә бахачагларыны артыг өзләри дүшүнсүнләр.

Ики ил әввәл јенә ихтилаф заманы 27 нисан күнү вәтәндашлар вә мүсафирләрә ағзы көпүкләнән Мустафа бәјин сөјләдији сөзләри унутмадыг. «Дәрә хәлвәт, түлкү бәј» — дејир вә јүксәк мөгамларын гапыларыны дөјәрәк сиз Әмин бәји түрк дүшмәнләринин агент кими тәгдим едирди. Инди бурда сизи ејни адам тәмсил едир. Анчаг һәгигәтдә исә Аббас бәјин јерини тутмуш вә Мәммәд Әли бәјин гујруғу олмушдур.

Мустафа бәј бизи сатдыгдан сонра мәсәләни өрт-басдыр етмәк истәди, бир артист әдасы илә бу сөзләри сөјләди: — Нә едәк, Мәммәд Әмин бәј дүзәлмәз, инадчыл бир адамдыр. Бу гәдәр едә билдик. Анчаг мән јалныз сизә сөз верирәм вә һәр биринизә һагг верирәм. Әкәр бу күндән сонра мән Мәммәд Әминләрлә, Аббасгулуларла, Мирзәбалаларла бир масада отуруб милли ишләри апарсам, үзүмә түпүрүнүз.

Түпүрмәји һагг едән Мустафа бәј күчәдә белә көрүнмүр. Парисдән кәлән имзасыз, мәчһул мәктубун үстүндә дурачағам. Бу мәчһул мәктуб ујдурмадыр. Варшавада јазылмыш вә јазаны Мирзәбаладыр. Әмин бәј әфәнди, нечә олур ки, Истамбулда сизи тәмсил едән Мустафа бәј, мәктуба имза гојан исә Париси тәмсил едән Мир Јагуб бәј бир шеј јазмыш вә Мустафа бәјин вә сизин гарышдығыныз чиркин ишә гарышмыш. Мәктубу јерсиз ујдурмушсунуз.

Мән шәхсән Мир Јагуб бәји танымырам. Анчаг јазыларынын вә чыхышларынын гижмәтини тәгдир едәрәк шәхсинә һөрмәтим вар. Мир Јагуб бәјә гүсур билдијим бир шеј варса, о да Азәрбајчан милли һөкүмәти тәрәфиндән рәсмән кәндәрилмиш сәләһијјәтли нүмајәндә һеј'әтини зәифләтмәк, милли даваны Әли Мәрдан бәј кими гижмәтли дөвләт адамымызын әлиндән алыныб, Мәммәд Әмин бәјә верилмәсинә јардым етмәси вә өзүнүн дө бу јашдан вә тәчрүбәдән сонра Мәммәд Әмин бәјин лидерлијиндә олан Мүсават фиргәсинә јазылма-сыдыр. Өзүнүн дө бу јазылмадан мәмнун олмадығыны билирәм. Чүнки Варшавада пешман олдуғуну вә Мүсават фиргәсинә јазылмагла өзүнү фәна бир гујуда һисс етдијини өзү сөјләмишдир.

Бу мә'луматы Мустафа бәјдән алдым. Азәрбајчанын истиглалы һазырлығында бөјүк рол ојнајан, болшевикләр тәрәфиндән гижәби олараг е'дама мәһкум олан Шәфи бәј хәричдә бу күнә гәдәр чалышмыш вә сизләрин бөлүшдүрдүјүнүз пуллардан бир гуруш олсун алмамышдыр. Фәхри олараг чалышмыш вә кимсәдән дө кери галмамышдыр. Шәфи бәј һаггында Парисдә јашајан вәтәндашларыны ичәрсиндә ујдурдуғунуз Парис мәктубуну јазачаг бир вәтәндашын ола биләчәјини тәсәввүр етмирәм. Парисдә јашајан вәтәндашларыны вүчуду илә Азәрбајчан даима ифтихар етмишдир. Азәрбајчанын бүтүн тарихи дөврләриндә ичтимай ишләрдән кери галмадығлары кими, пулларыны да әсиркәмәмишләр. Бу мөһтәрәм шәхсләр милли һөкүмәт дөврүндән әввәл социалист дамғасы илә ләкәләнмиш Мүсават чәмијјәтине дахил олмадығлары кими милли һөкүмәт заманында рәјасәтиндә олдуғунуз Мүсават фиргәсинә дө јазылмамышдылар. О дөврләрдә олсун, бу күн олсун: онлар даима сизә нифрәт едирләр.

1926-чы илдә сизин Парисә кедишиниздә бу шәхсләр сизинлә көрүшмүшләр вә сиздән «кәләчәкдә милли һөкүмәтинизин нә шәкилдә олачағыны тәсәввүр едирсинизми», — дејә сормушдулар. Сиз исә «болшевикләрин дөвләтләшдирдикләри милли Азәрбајчан һөкүмәти дө ејнән гәбул едәчәк», — демишдиниз. Бу сөзләринизә гаршы һачынски Садыг бәј һејрәт едәрәк сизин дө коммунист олдуғунузу сөјләмишди.

Әмин бәј әфәнди, бу күнә гәдәр сизә јаздығым мәктубларда вә бизи ислә дүшүнчәси илә бу јаздығларымы гапалы олараг ишарәт етмишдим вә бир мәктубумда Шәфи бәји хаин кәстәрмәнин сәбәбини ачыг олараг јазмышдым. Әмин бәј, сиз Шәфи бәјин доламбаçлы јоллар илә, имзасыз нәшр етдирдијиниз бөјәннамә илә, бир каналдан јапдығыныз пропәгандалар илә вә һәтта Мирзәбаланын Шәфи бәј һаггында

Һөкүмәт вердији журнал ки, Мустафа бәј көзләри илә көр-мүшдүр, илә алчалтамаға чалышдыныз. Бу журнал мәселәси-ни бир топлантымызда Мустафа бәј мүзакирәјә гоҗараг арка-дашларын Мирзәбаладан әлагәләрини кәсмәләрини төклиф етмиш вә аркадашлар да гәбул едәрәк бу күнә гәдәр онун бојкот етмишдиләр. Анчаг сонрадан Мустафа бәјин Мирзәба-ла илә бирликдә чалышмаг ишинә кәлмишдир.

Шәфи бәји хаин кәстәрмәк үчүн «милли вәрәгләримизин әлләрә кечмәсинә сәбәб олмуш».—дејә иттиһам едирсиниз.

Әмин бәј әфәнди, вәрәгләр дүшмән әлине кечмәмиш, Әмин бир јердә субүтедичи вәрәгләр кими мүһафизә едилер. Сәбәби исә сизин шәхсинизә гаршы дејил. милли Азәрбајчан давасына гаршыдыр. Мүһафизә едәнләр өзләринин тарихә гаршы һаглы олдуғларыны исбат едәчәкдиләр.

Јүрүтдүјүңүз сијасәтин нәтичәси Азәрбајчан истиглалы-нын сүгуту олдуғу кими, харицдә дә давам етдијиниз сијасәт милли давамызы сүгут етдирмишдир. Башыныза топладығы-ныз једди-сәккиз аркадашыныз илә дашыдығыныз мәфкурә социалист мәфкурәсидир, милләтчи дејил. Сүбутму истәрсиниз? Чохдур: Гоншуларымыз күрчүләрин милләтчи демократ-ларына јанашмајараг һәлә икинчи «Интернационал» гапысын-дан үмид кәсмәјән төһрикчиләр илә әмәкдашлыг едирсиниз.

Сосиалистлик илә Русијада јашајан инсанлар ашылана бил-лирләр. Анчаг Иранда вә Түркиядә бу чәрәјан коммунистлик кими төһрикардыр вә онун үчүндүр ки, Мәммәд Әмин бәји Иран һөкүмәти өлкәдән хариц етдији кими, сиз дә Түркиянин харичиндә галмышсыныз. Вәрәгләр мәселәси зәнн едирәм ки, анлашылды.

Мәммәд Әмин бәј әфәнди, имза едән једди-сәккиз арка-дашыныза (ки, бурда вә Авропададиләр) әкәр Иранда јашајан ики гырмызы тачири (јәһни, Әлизадәләри) вә Иран ажен-ти һулусини, бир дә «Чека» хадимәси Әждәри әлавә едирсиниз. мүсаватын тәмәли тамамланмыш олур. Әкәр сизчә, мүсават тәмәли бунлар үзәринә гурулмуш көрсәниз, о заман бу адам-лар сизә көрә гижмәтли ола билир. Анчаг бизим үчүн бунлар алчаг шәбәкә үзвләриндән башга бир шеј дејилләр.

Вәтәндашлары бу кирли инсанларын ичәрсиндән ата бил-лирсиниз. Затән кимсә орда галмаг истәмәз. Анчаг кимсәјә ләкә сүртмәјә галхышмајын. Бурда бир тарихи һадисәни дә Ыш идарәси Синод бир гәрары илә рус әдиби граф Лев Тол-стоју христианлыгдан ихрач вә килсәдән говурлар. Бу гәрары Толстоја билдирәркән әдиб күләрәк дејир ки, сиз әслиндән гејд едәрәк јазыма хитам верирәм. Чар һөкүмәтинин руһани

чох узаглашдырдығыныз христианлығы вә бүтханәјә чевирди-јиниз килсәни мән гәлбимдән чоһдан говмушдум.

Мәммәд Әмин бәјин нечә бир шәхсијәт олдуғуну араш-дырыркән онун даима Мирзәбаланын ганадлары илә ганад-ланараг тутдуғу јанлыш јолдан учушуну көрүрүк.

О Мирзәбала ки, Истамбула кәләр-кәлмәз фиргә ичла-сында Мәммәд Әмин бәјин мүзәффәријәтини аркадашлар үзәриндә тө'мин етмәк үчүн дахилдә чалышан аркадашларын вердикләри гәрары охујур:

«Адамлардан харицә чыхан сијаси адамлардан Мәммәд Әмин бәјдән башга һамысыны ганундан кәнар һесаб едил-ләр. Азәрбајчана дәнә биләчәк јалныз Мәммәд Әмин бәјдир. Мәммәд Әмин бәј исә мүзәффәријәтин нечә олдуғуну көр-әрәк голлары габарыр».

Мәммәд Әмин бәј дөвләт адамы олсајды, Мирзәбаланын бу ујдурма гәрарыны рәдд едәрди. Бу фикри бундан ики ил әввәл «Истиглал» гәзетиндә дә јаздылар.

Јазыларында дедиләр ки, «Азәрбајчана дәнә биләчәк вә-тәндашлар јалныз Мәммәд Әмин бәј әфәндинин һимәјәсин-дә вә бајрағы алтында дәнә биләчәк». Мән исә бунлары јах-шы-јахшы төһиг етдијимдән вә бунлар илә јухарыда гејд ет-дијим сәјмин социалистләринин арасында мүһүм бир фәрг көрмәдијимдән онлара сөјләдијим сөзләри бунлара да сөј-ләмәк мәчбуријәтиндәјәм. Фашист, шовинист, миллијәтчи вәтәндашларым тәрәфиндән сөјләјирәм. Кәләчәкдә гурула-чаг Азәрбајчанда сизләрә јер јохдур. Онлар бу јолу тутмагда дүшүнүрләр ки, бөјүк рус ингилабы олмуш вәтәнимиз он дөрд ил ичәрсиндә коммунизм дөврү кечирмиш, бу тарихи һадисәни нәзәрә алагаг коммуниствари бир шәкилдә милли һөкүмәти гурмаг лазымдыр. Биз исә елә дүшүнмүрүк. Русла-рын бир мәсәли вар: «Анархија илә монархија арасында бир аддым вар». Бу мәсәли доғуран рус милләти бу күнә гәдәр бу аддымы тапа билмәдиләр вә ата билмәдиләр. Анчаг бунун нүмунәсини биз Алманијада көрдүк. Коммунизм чәрәјаны илә гәјнашан алман милләти аддымыны атды. коммунизм јеринә фашизми гурдулар. Милләтчилик һәр шејин фөвгүндәдир. Бу идеалын гаршысында башга идеаллар өлүмә мәһкумдур. Бу фикри биз јашадығымыз Түркиядә көрүрүк вә бүтүн Асија-нын түрк вә гејри-түрк милләтләри Түркиядә баш вермиш бөјүк милли ингилабдан илһам алырлар вә бу әзәмәтли инги-лабын ардынча кедирләр вә сәадәтләрини дә бу јолда көрүр-ләр. Бизим дә илһам алдығымыз бу јолдур. Авропанын тө'-мин етмәк истәдији демократија түрк милләтинин дүңјаја до-ғулуб кәлән көрпәсинин руһундадыр.

Түрк көрпәси демократ олараг доғулур. Түрк милләтинә ашыланмаҗаҗаг шејләр болшеви́зм вә меншеви́змдир. Сизин чалышманыз исә бош шејдир .Јолдан чыхмаг күнаһ дејил, јо-ла кәлмәмәк күнаһдыр.

СОН

1934

Латын әлифбасындан
чевирәни Әкрәм Ба-
гыров.

БӨҮК ХЕЈРИҖӘЧИ ҺАЧЫ ЗЕЈНАЛАБДИН ТАҒЫЗАДӘ

Мән 1918-чи илдә Кәнчә Милли Комитәсинин ғарары илә «Иттиһам вә Тәрәғги» әркәныҗла Азәрбајҗан истиғлалыны мөһ-кәмләтмәк мәғсәдилә түрк ордусунун јардымыны тә’мин етмәк үчүн Истамбула кәндәрилдим. Орда Мәчлиси Мебиса-на кетдим. Рәис һачы Адил бәјлә көрүшдүм. Ејни күнүн ах-шамы «Пере Палас» отелиндә мәтбуат зијафәтинә икимиз дә дә’вәт олунмушдуг. Зијафәтдән сонра вахтымыз олдуғу үчүн һачы Адил бәјлә отелин салонларынын бириндә сөһбәт етмәјә башладыг. О мәнән сорушду ки, сиз һачы Зејна-лабдин Тағызадәни таныјырсынызмы? — Мән дә: — Чох јах-шы — дејә чаваб вердим. һачы Адил бәј: — О киши чох көзәл инсандыр — дејә сөзә башлады: — Балкан мұһари-бәсијди. Болғарлар түркләрә чох әзијјәтләр верирдиләр. Түрк кәндләрини виран гојурдулар. Пәришан халғымызын дәрдинә дава олсун дејә, бир хејријјә чәмијјәти јаратдыг вә ианә топламаға башладыг. Мән о заман Әдирнә валисијдим. Биз Авропаја кедән тачирләрдән јардым топлајырдыг. Бир күн Берлинә кедән сәфиримизә мұрачиәт едиб, јардым ис-тәдим вә алдым. Сәфир: — Сиз харичә нә үчүн мұрачиәт етмирсиниз? — деди вә мәнә Бақыда һачы Зејналабдинин үнваныны верәрәк: — Ондан јардым тәләб един — деди. Онун дедикләрини етдик. Тәғрибән бир әј сонра Истамбул-дакы нефт ширкәти васитәси илә о мөһтәрәм инсан биз түркләрә јардым мәғсәдилә мин гызыл лирә кәндәрмишди. — Нағы бәј, мәнә онун һағгында даһа әтрафлы мә’лумат вер. — дејә һачы Адил хаһиш етди. Мән сөзә башладым:

—Һачы Зејналабдин савадсыз, охумамыш бир инсан олуб. Өзү дә милләтини севән чәсур бир азәри түркүдү. Өнчә бир бәннанын јанында једди ил чалышыб. Бир күн бәнна чох ачығлы ишә башлајыр вә Зејналабдини ачылајыр. Вә иш үс-түндә мала илә онун башыны јарыр. О күндән һачы ондан узаглашыр вә Бибиһејбәтдә нефт гујусу газдырыр. Гују күч-лү нефт вермәјә башлајыр вә Зејналабдин варланыр. һәччә кедәрәк һачы ады алыр. Артыг ону Бақыда һамы милјонер һачы кими таныјыр.

О заман һачынын илк устасы јашлашымыш, ишдән уза-лашыбмыш. Вәзијјәти ағыр олдуғу үчүн гызынын јанына кө-чүр. Бүтүн әзаблара дөзүр. Јардым үчүн һачыја мұрачиәт етмәк истәмир.

Һачы онун ағыр вәзијјәтдә јашамасындан хәбәр тутуб.

янына чагырыр вә дејир:

— Сән мәним башымы мала илә жардын. Анчаг мән сән-дән өјрәндијим сәнәтлә газанмаға башладым вә милјончу олдум. Сәни унутмамышам. Вәзијәтинин чәтин олдуғуну билирәм, һәр ај сәнә беш гызыл верәчәјәм, өмрүнүн ахырына-дәк кәлиб аларсан.

Һачы Зејналабдин ики шеј үчүн чалышыб. Биринчи, зән-кин олмаг, икинчи милләтимизә һөрмәт етмәк.

О, иллик кәлиринин 25 фәизини фәхри рәиси олдуғу «Нәшри-Маариф» хејријә чәмијјәтинин фәәлијәтинә сәрф едирди. Бақыда чыхан гәзет вә журналларын малијјә хәрч-ләри дә һачы тәрәфиндән өдәнилрди.

Гур'ани-Кәрим илк дәфә азәри шивәсијлә түркчәјә че-виртдирән дә һачы Зејналабдин олмушдур. Чап олундуғда Гур'ани-Кәримин бир нүсхәсини 4000 гызыл лирә дәјериндә даш-гашла бәзәдиб, Јусиф Зија Таһирзадә васитәсилә Ис-тамбула — Султан һәмидә Гәдијјә кәндәрмишди. Јусиф Зија таҗир Сәфтәр бәј Ширванијлә Истамбулда сараја кәләрәк һачынын һәдијјәсинин Султан тәрәфиндән гәбул олунмасы-ны рича едирләр. Сарај назири Гур'анын түркчә олдуғуну билиб: — Инди сизи Султан һәзрәтләри гәбул едәчәк. Сул-танын һүзурунда назири: — Султаным Мисирдән сизә Гур'ани-Кәрим һәдијјә кәндәрмишләр, ону гәбул един. Ба-јыра чыхдығда Јусиф Зија бәј: — Пашам, сиз нә үчүн белә етдиниз? — дејә сорушур. Назир исә: — Аман нә данышыр-сыз, хәлифә Мүслимин һәзрәтләри Гур'ани-Кәримин чәса-рәт едилиб, түркчәјә чеврилдијини биләрсә, гијамәт гопә-рар.

Һачы Зејналабдин гәзетләрдә белә бир е'лан верир: Нә гәдәр мәктәб битирмиш вә али тәһсилләрини давам ет-дирмәк имканы олмајан тәләбә варса, ашағыдакы шәрт-ләрлә тәһсил алмаға кәндәриләчәкләр.

1. һәр тәләбәјә тәһсилинин давамы мүддәтиндә 50 рубл вериләчәк. Јаз тә'тилләриндә Гафгаза кәлиб гајытмаг да ајрыча өдәниләчәк.

2. Тәләбә али тәһсил алдығдан сонра мүтләг вәтәнинә гајыдыб халгына хидмәт кәстәрәчәк.

3. Тәләбә јалныз түрк гызы илә евләнәчәк.

4. Тәләбә тәһсилини баша вүруб, һәјата атылдығдан сонра һачы Зејналабдиндән алдыгы пуллары өдәјәчәк.

Бир дәфә Авропада тәһсил алан тәләбәләр јаз тә'тили зама-ны Бақыја кәләндә һачы Зејналабдини зијәрәт едирләр. һачы онларлә һал-әһвал тутдуғдан сонра еһтијачлары өлуб-олмадығларыны сорушур.

Һамысы разылығыны билдирир. Јалныз бир тәләбә

сорушур: — һачы өфәнди, сиз биздән јалныз азәрбајҗанлы гызла евләнмәк барәдә илтизам алдыныз, анчаг мәмләкә-тимиздә мәктәбләрдә тәһсил алан түрк гызы јохдур. — Бу-ну ешидән һачы: — Әвладларым, чох доғру бујурусунуз. Әмин олун ки, бу нөгсанларымызы дә дүзәлдәчәјик.

Ертәси күн Гафгазда нәшр олунан бүтүн гәзетләрдә һачынын ашағыдакы е'ланы дәрч олунур: «Гафгаз түрклә-ринин 7-8 јашлы гызларыны ашағыдакы шәртләрлә мәктәбә гәбул едирәм. Онлар он ил тәһсил алдығдан сонра өз бала-ларым кими, евләндириб, һәјатларыны тә'мин едәчәјәм.

Имза һачы Зејналабдин».

Јенә бир күн Бақы Драм Чәмијјәтиндән бир һеј'әт һа-чыны зијәрәтә кәлир: — һачы, русларын вә ермәниләрин театрлары вар, биз түркләрин исә јохду. Биз бу сәһәдә чох кәри галмышыг. һачы онлара тәшәккүр едиб, ишә башла-јыр. Бақыда ән кәзәл бир театр биначы тикдириб онлара верир. Театр да «Тағызадә театры» адланыр.

Кәнчәдәки мәсчидин әтрафындакы руһани мәктәбләри-ни учуруб, јени мәктәбләр тикдирмәји гәрара алан маариф чәмијјәти Бақыја һачы Зејналабдинин јанына бир һеј'әт кәндәрир. һачы онлара: — Кәнчәдән мәктүб алдым. Бағ-манлар мәһәлләсиндә тикилән мәктәб үчүн јардым тәләб едирләр. 2500 рубл Бағманлар мәктәби үчүн, 10 мин рубл да сизин үчүн ајырырам — дејир.

Бақыда бајрам күнү хејријә чәмијјәтләри мәктәб ушағ-ларына пул топлајырлар. Буну ешидән зәнкин шөхсләр һа-чынын јанына гачыб: — һачы, биабыр олдуғ, мүсәлман чо-чуглары үчүн ермәнидән, русдан, јәһудидән пара топлајыр-лар. Бу паралары биз өзүмүз дә верә биләрик. — дејирләр. — Јох, бу, белә дејил. Беш-он нәфәрин јардымы башга, бү-түн халгын јардымы исә башгадыр. Биз бүтүн милләтләри хејрихәһ иш кәрмәјә алышдырмалыыг. — дејә чаваб верир.

Мән бүтүн бунлары данышдығча һачы Адил бәј чани-көнүлдән динләјир вә арабир «бәјүк инсандыр» дејирди.

Азәрбајҗанда тәшәккүл едән кизли «Мүсават» фиргәси-нә дә јардымы олуб. һачы Зејналабдинин јахын достларын-дан Нағы оғлу Тағыја Бақы «Мүсават» фиргәсинин кәнч үзв-ләриндән бири јолда раст кәлир вә хаһиш едир ки, һачы Зејналабдин онун васитәсилә фиргәләринә јардым етсин. Нағы оғлу Тағы бу хаһиши һачыја чатдырыр. О исә чава-бында: — Верәрәм, анчаг мәним адым һеч јерә гејд олун-масын. — дејир.

Бақы милјончуларындан Муса Нағынын јекәнә оғлу Ис-мајыл вәфат едир. Мусанын дост-танышлары адәти үзрә, башсағлығына кәлирләр. һачы Зејналабдин Мусаја: — Ағла-маг бир шеј вермәз, бу, доғру да дејил. Бәјүк бир бина

жапдыр, адыны да Исмаилијә адландыр. Милли ишләримизи һәммин бинада һәлл едәрик. Оғлунун да руһу шад олар. — Бу һадисә 1910-чу илдә олур. Көзәл вә жарашыглы бина 25 мин рус гызылы һесабына һазыр олур. 1918-чи ил март ајында ермәни вә рус болшевикләри бирләшиб, һәммин бина-ны атәшә тутдулар.

Бақыда илк сәнәт мәктәбинин ачылышына һачыны дә'вәт едирләр. һачы о мәрәсимдә маариф мүдирини чағырыб дедир: — Сәнәт мәктәбинә нә гәдәр түрк чочуглары гәбул ет-сәниз, һамысынын тәһсил, мәсрәф һаггыны мән верәчәјәм. Буна мугабил сиз дә түрк чочугларына рус дили дәрсләриндән алдыглары гимәтләри «3» исә «5» жазын. Јә'ни, түрк чочугла-ры рус чочуглары кими данышмырлар дејә, синифдә сахла-мајын.

Бир күн мөшһур түркчү Исмајыл бәј Гаспралы Бақыја кә-лир вә һачыны зијарәт едир. Сөһбәт әснасында Исмајыл бәј Крымын Бағчасарајында «Төрчүман» адлы гәзетин һәр нүсхә-синдә «Дилдә, фикирдә, ишдә бирлик» идејасыны јајан гә-зетинин аз охундуғундан, абунәчиләринин аз олдуғундан ши-кајәтләнир.

Бақыда нәшр олунан гәзет вә журналлара даим жардым көстәрән һачы ертәси күн катибинә: — Гафгазын шәһәр вә кәндләрини долашарсан, нә гәдәр түркчә охујан варса исимләрини вә үнванларыны гејд едәрсән вә мәнә тәгдим едәрсән. — Бу иш баша чатдыгдан сонра һачы онларын абунә пуллари илә бәрәбәр, исим вә үнванларыны да Гаспралы-ја кәндәрир. Бу вәзијәт илләрлә давам едир. Сонрадан гә-зет алаңлара да мә'лум олур ки, абунә пулу һачы Зејналаб-дин тәрәфиндән өдәнилирмиш.

Мән нә гәдәр зөвглә данышырдымса, һачы Адил бәј дә о гәдәр чани-көнүлдән гулаг асырды. Бәрәбәрчә мөтбуат зијафәтинә кетдик вә јан-јана отурдуғ.

Һачы Зејналабдин һаггында көзләримлә көрдүкләрим вә ешитдикләрими дә һөрмәтли охучулара чатдырым ки, бу өвәзсиз вә бөјүк инсанын гимәти даһа да үстүн олсун.

Азәрбајҗан милли истиглал дөврүндә илк Новруз бајра-мыны шәһәрин бөјүк салонларынын бириндә гејд едирдик. Чәмијјәти-хејријјә рәиси, адвокат Казым Казымзадә столу-ну кириш гапысына гојдуруб, кәләнләрдән жардым топлајыр-ды. Мән дә ордајдым. Бу вахт һачы кәлди вә чәмијјәт рәиси-нин јанында отуруб сорушду: — Кимләр кәлиб вә нә вериб? — һачыдан әввәл кәлән варлылар көрдүләр ки, о, ичәри да-хил олмады. һамысы јерләриндән галхыб, онун бајрамыны тәбрикә кәлди. һачы онлара: — Инди әсир дејилик, мүстә-гилик. истиглалымызы да дүнјаја е'лан етмишик. Түрк миллә-

гилик. һөкүмәтимизин дә вәзијјәти ағырдыр. Она көрә бүтүн әксикләримизи һөкүмәтдән тәләб етмәк доғру дејил. — Бу-чу дедикдән сонра һачы голтуғундан чек дәфтәрини чыха-зыб: — Мән 50 мин рубл вериләр — деди.

Буну көрән бүтүн имканлылар чек дәфтәрләрини чыха-рыб жардым етмәјә башладылар. һачы ики саат орда отурду. Хејли чек топланды.

Биринчи Дүнја муһарибәсиндә рус гошунлары түрк ор-дусуну сыхышдырмаја башламышды. Бу фүрсәтдән истифадә едән ермәни чәсуслары әсарәтә мөһкүм олан түркләрин вә азәриләрин башына мүсибәтләр ачырды. Бақы Хејријјә Чә-мијјәти мәзлумлара жардым көстәрмәк истәдисә, буна рус чәбһә команданлығы мүчадилә етмәди. Буна көрә дә һачы рус императоруна мүрачизә етди. Чәмијјәти-хејријјә доктор Хосров бәјин рәислијилә Гарса бир вагон әрзәг вә пал-пал-тар кәндәрир, Анадолу түркләринә илк жардым көстәри-лир. Чәмијјәти-хејријјә үзвләринин јығдыглары рапортлар әсасында рус орду команданлығы ермәни дашнақларынын сојғырымыны дајандыра билди вә гатилләрин бир һиссәси дә Әрзурумда е'дан едилди. О заман ермәни жардым чәмиј-јәтинә рус чары бир милјон рубл жардым етди. Бундан хәбәр тутан һачы Зејналабдин мүтәәссир олур вә императордан мүсәлманлара да жардым көстәрмәји хаһиш едир. Бир нечә күндән сонра мүсәлман хејријјә чәмијјәтинә дә бу мәгсәдлә 1 милјон пул верилир.

Чәмијјәти-хејријјә һәммин илләрдә Азәрбајҗанын бүтүн вилајәтләриндә ушаг евләри ачмышды. Чәбһәләрдә јетим галан чочуглара бурда жардым көстәрилирди.

Азәрбајҗан истиглалынын илк или иди. Дүнја муһарибә-си давам едирди. Нуру Паша Бақы халгыны «Тәзәпир» мәс-чидинә дә'вәт едәрәк: — Мөһтәрәм Бақы халгы вә әзиз гар-дашларым! Бақы шәһәри бир сыра дөвләт мәркәзләриндән кери галса да, чохлаындан исә ирәлидәдир. Анчаг чох бө-јүк бир нөгсаны вар. Истамбулдакы «Фатһ», «Сүләјманијјә» «Султан Әһмәд» кими бөјүк бир мәсчиди дә Бақыда көрмәк истәрдим. Мәним иштиракым илә биз бурда пул топламалы-јыг. Бу нөгсаны арадан галдырмалыјыг. — дејә сөзүнү битир-ди. Халг сусмағдајды. Чүнки илк сөзү һәр јердә олдуғу кими, һачы демәлијди. Кимсә һачыдан әввәл әлини кисәсинә атмағ чәсарәтинә малик олмазды. һачы отурдуғу јердән галхарағ —Мөһтәрәм Пашам, чох доғру сөјләдиниз — дејә сөзә баш-лады вә давам етди.

— Танрыја шүкүр ки, мүстәгил бир дөвләтик. Гоншула-рымыздан кери галмамалыјыг. Дедимиз мәсчидләрә тај олан бир мүгәддәс аллаһ евини јапа биләчәк мүһәндис вә

усталар Азербайжанда јохдур. Сиз Түркијәдән мүтәхәссисләр дә'вәт едир, кәлиб ишә башласынлар. Пара топламаға лүзүм јохдур. Танрынын бизә вердији рузисинә көрә һәр биримиз бир мәсчид тикдирмәк игтидарындајыг. Сизә сөз верирәм ки, истәдијиниз мәсчидин мәсрәфини мән өдәмәјә һазырам. — дејиб сөзүнү битирди.

Азербайжан халгы истиглалына говушдугдан сонра мәркәз Кәнчәдән Бақыја көчдү. Бир күн һачы һөкүмәт рәисини зијарәт едиб дејир: — Әкәр һөкүмәтимизә пул лазым оларса, бүтүн вар-дөвләтим сизин ихтијарындадыр.

Азербайжан чүмһуријјәтинин икинчи или дөвләт университетинин ачылышына һачы да дә'вәт олунашду. һәр кәсдә бөјүк севинч һисси дујулурду. Нитгләр сөјләнилди, шәнлик едилди. һачы сөз истәјир вә алгышлар алтында ајаға галхарәг данышмаг истәркән көзләри долур. Көзү јашлы сөзә башлајыр:

— Әзиз гардашларым! Мән Бақыда бир чох мәктәбләрин ачылышында иштирак етмишәм. Бақыда университет ачылмасыны чох арзу едирдим. Нә јакшы ки, улу Танрым мәни мә'јус етмәди, өз дөвләтимизи гурдуг вә Бақыда университет ачдыг. Мәним дә бу үрфан очагында бир һикмәтим олсун дејә, бу бинаны университетә һәдијә едирәм. — О, сүрәкли алгышларла сөзүнү битирди.

Болшевикләр зорла дөвләтимизи дағымды. Бүтүн милләтин сәрвәти әлиндән алынды. һачыны ихтијар чагында пулсуз, мал-дөвләтсиз гојдулар. өз пулу илә охутдурдуғу адамлар һачыны һәбс етдирдиләр. Бу, белә олмушду: һачынын без фабрикин адыны дәјишәрәк «Ленин без фабрики» адландырылар. О, буну ешидиб дөвләт рәһбәринин јанына кәлиб дејир: — «Мән өз пулумла театр тикдириб халгыма һәдијә етдим. Драм чәмијјәти адыны «Тағызадә театросу» гојду. Инди адыны дәјишиб Дадаш Бүнјадзадә гојубсунуз. Буна е'тиразым јохдур. Чүнки о да түркдүр. Инди дә өз пулумла тикдирдијим без фабрикин адыны «Ленин без фабрики» адландырыбсыз. Буна е'тираз едирәм. Мән фабрики Ленинә сатмамышам, нә дә ки, бағышламамышам. Әкәр фабрикин адыны азәриләрдән биринин ады илә адландырсајдыныз, она да динмәздим». Буну ешидән фабрик ишчиләри тә'тилә башлајыр вә һачыны азад етдирир.

Һачы Зејналабдинин бундан сонрақы һәјәти Бақы өтрафында, Мәрдекән гәсәбәсиндә фәһләләр вә кәндлиләр арасында кечир вә 104 јашында һәјәтә көзүнү ачдығы јурдунда вәфат едир.

**Түркчәдән тәрчүмә едәни
Ханлар Бәјрамов**

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Азербайжан истиглал мүчәдиләси хәтирәләри	3
Алар — Ән сөз	3
Х. Бәјрамов — Нағы Шејхзаманлы	6
Ән сөз	9
Кириш	11
«Дифан» фиргәсинин доғум сәбәбләри	16
Кәнчәдәки мүчәдилә	28
Кәнчә «Кәнчлик» тәшкилатынын фәәлијјәти	34
Тәнтәнәли јығынчаг	38
Анархиянын төрәтдији һадисәләр	41
1917-чи ил бөјүк рус ингилабы	50
Түркијәнин јардымыны тә'мин.	59
Мәтбуат хүләсәси	76
Гафгаза дөнүш	76
Берија	88
Азербайжан чүмһуријјәтинин сүгутунун сәбәбләри	99
Азербайжан халгынын ән'әналәри	102
Истиглал дөврүндәки һадисәләр	163
Тәшәккүр мәктубу	106
Шимали Гафгаз	106
Јусефбәјли Нәсиб бәј	111
Нәсиб бәј барәдә башгаларындан ешитдикләрим	113
Нәсиб бәјлә сон көрүшмәм	114
Нәсиб бәј һагында јазылан ән көзәл јазы	115
Азербайжан	118
Истиглал дөврү	119
Истиглал дөврүндәки һадисәләр	123
Күрчүләрлә мүнәсибәтимиз	126
Ермәниләрлә мүнәсибәтимиз	128
Бөјүк гардашым Мәмәдбағыр илә сон көрүшмәјим-ајрылығым	129
Биз вә онлар	130
Бөјүк хәјријјәчи һачы Зејналабдин Тағызадә	152

НАҒЫ ШЕЙХЗАМАНЛЫ
АЗЭРБАЙҠАН ИСТИГЛАЛ МҮҠАДИЛӘСИ ХАТИРӘЛӘРИ

«Шуша» ширкәтинин директору В. Х. Гулијев
Рәссамы Б. Јәһјазаде
Техники редактору Е. Тағыуова
Корректорлары С. Мәммәдова, Х. Идрисова

Чапа имзаланмыш 29.10.97. Кағыз форматы 60×90^{1/32}
Шәрти чап вәрәги 11,5. Учот-нәшр вәрәги 11. Тиражы 2.000.
Сифариш 5232. Мүгавилә гијмәти җлә.

«АзәрбајҠан» нәшријаты
370146, Бақы, Мәтбуат проспекти, 529-чу мәнәллә.

